

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skole · Kirke · Arkiv

Tilegnet **Erik Nørr** på 60-årsdagen
den 11. november 2004

Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie

SKOLE
KIRKE
ARKIV

SKOLE KIRKE ARKIV

Tilegnet Erik Nørr
på 60-årsdagen
11. november 2004

*Redigeret af
Børge Riis Larsen
Christian Larsen
Vagn Skovgaard-Petersen*

SELSKABET FOR SKOLE- OG UDDANNELSESHISTORIE
SYDDANSK UNIVERSITETSFORLAG 2004

Skole – kirke – arkiv

Tilegnet Erik Nørr på 60-årsdagen 11. november 2004

er udgivet med støtte fra Alfred Good's Fond

© Selskabet for Dansk Skole- og Uddannelseshistorie og Syddansk Universitetsforlag 2004

Sat og trykt af Special-Trykkeriet Viborg a-s

Omslag: Klaus Bjerager, DesignCo.

Billedet af Erik Nørr på side 2: Foto: Aasmul.

ISBN 87-7838-977-1

Indhold

Præsentation – ved Børge Riis Larsen, Christian Larsen og Vagn Skovgaard-Petersen.	7
Tabula Gratulatoria	11
Artikler	
Lejf Degnbol: Fra degn til lærer.	13
Erik Gøbel: Det Seramporske Collegium.	27
Lena Nolsøe: Arbejdsskolen i Tórshavn.	40
Christian Larsen: Praktisk præsteuddannelse omkring år 1800.	51
Michael Bregnsbo: Skoleloven af 1814 – refleksioner over dens baggrund i 1700-tallet	62
N.H. Frandsen: Staver i katekismus.	70
Hans Schultz Hansen: Lærer Jepsens privatskole i Højer i tiden mellem de slesvigske krige 1850-1864.	84
Anders Monrad Møller: Vejen til Sorø?	99
Keld Grinder-Hansen: Læreren og granskeren.	113
Børge Riis Larsen: Studenterklasser i Slagelse i begyndelsen af 1900-tallet.	129
Jørgen Mikkelsen: Skolekampen i Hjembæk og Svinninge.	139
Søren Ehlers: I 1900-tallet kom vi for alvor i skole.	157
Grethe Ilsøe: Uddannelse i arkivvæsenet i 1960'erne og 1970'erne.	175
Inge Bundsgaard: Uddannelse, efteruddannelse og kompetenceudvikling.	187
Vagn Skovgaard-Petersen: Ord fra Als.	198
Bibliografi over Erik Nørres litterære produktion 1972-2004 Af Christian Larsen.	208
Anmeldelser	
Erik Nørr: Genforeningens bedste gave. Ved Bertel Haarder.	212
Thyge Winther-Jensen: Komparativ Pædagogik. Ved Vagn Skovgaard-Petersen.	213
Asger Baunsbak-Jensen: 28 undervisningsministre. Ved Keld Grinder-Hansen.	215
Navneregister ved Børge Riis Larsen.	216

Præsentation

Denne bog er en hilsen til historikeren Erik Nørr – arkivar, seniorforsker, lic.theol., dr.phil. m.v. – på 60-årsdagen den 11. november 2004. Femten fagfæller har ønsket at udtrykke en tak for den faglige inspiration, viden og hjælp, som de selv og mange andre har hentet hos bogens hovedperson. De tilføjer, at denne tak også dækker glæden over det venlige og humoristiske samvær, som fødselaren har talent for at skabe. Ikke tilfældigt, at takken bliver udtrykt i artikler om historiske emner inden for skole, kirke og arkiv; for samspillet mellem disse tre institutioners virke har stået centralt i dansk historisk forskning gennem en årrække – Erik Nørres egne studier er en vigtig del af forklaringen herpå.

I efteråret 1981 gik der syd for Aalborg frasagn om en person, som turede rundt i Himmerland på cykel og opsøgte kommunekontorer, lokalarkiver, præstegårde og skoler. Hvad var han ude på? – Han var på skattejagt. Han havde foretaget grundlæggende administrationshistoriske studier over sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Undervejs i arbejdet havde han gjort talrige erfaringer om arkivaliernes overlevering fra generation til generation ude i sognene. Nu blev disse iagttagelser kontrolleret og bearbejdet. Hvilke protokoller og breve skulle ligge i arkiverne hos præst og sogneråd eller på skoler, og hvad kunne være grunden til, at de måske lå et helt andet sted? Resultatet forelå i 1983 i en lille nyttig publikation, *Præste- og sognearkiver*, der blev udgivet af Lokalhistorisk Afdeling / Landsarkivet for Sjælland. I publikationen indgik en »totalregistratur« over materialet fra otte sogne i Støvringområdet.

De nævnte administrationshistoriske studier blev i 1981 offentliggjort i bogen *Præst og administrator*, der i 1984 blev forsvaret for den humanistiske doktorgrad ved Aarhus Universitet. Fortsættelsen af denne undersøgelse udkom i 1994, *Skolen, Præsten og Kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899*. De to værker var forvaltningshistorisk grundforskning. De bragte ny og nøjagtig viden gennem konfrontation af direktiver, debat og den sociale virkelighed, der kunne fremdrages af arkivaliernes talrige enkeltsager. Forvaltningshistorien har fortsat haft høj prioritet i Erik Nørres virksomhed; derom vidner hans bidrag om almue- og borgerskolevæsenet og om den lærde skole i 1800-tallet til *Dansk Forvaltningshistorie* (2000) og hans (med)redaktion af serien *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920* (1998).

Aarhus Universitet og Landsarkivet for Sjælland i København har været Erik Nørres vigtigste virkesteder. Efter eksamen i Historie og Kristendomskundskab fra Aarhus Universitet i 1972 var Erik Nørr gennem ansættelser og stipendier knyttet til dette universitet. Her blev han i 1979 lic.theol. på afhandlingen *Det højere Skolevæsen og Kirken*, og herfra blev han som nævnt dr.phil. i 1984. I Århus-tiden var Nørr medudgiver af *Kirkehistorisk Bibliografi*. Den bibliografiske interesse – og omhu – blev noget karakteristisk i hans produktion; den kom latinskolens historie til nytte gennem fortegnelsen *Latinskolens Programmer 1840-1903* (1980) og gymna-

siehistorien i tobindsværket *Gymnasieskolens Programmer 1903-1958* (1985). I 1981 forelå undersøgelsen *Latinskolens Religionslærere 1853-1903* med en rigdom af ny person- og socialhistorisk viden.

I 1982 blev Erik Nørr tilknyttet det sjællandske landsarkiv som arkivar, fra 1993 som seniorforsker. Det varede ikke længe, førend han var en berømt figur på de fleste gymnasier og seminarier samt handicap-institutioner inden for Landsarkivets område – ikke kun fordi han vidste, hvilket historisk materiale hver enkelt institution burde ligge inde med, men især fordi han i mange tilfælde selv fandt det. »Må jeg få lov at se, hvad der ligger på de hylder deroppe og i det skab under trappen?« lød det myndigt, men venligt. For de fleste rektorer var der tale om åbenbaringer. De åndede lettet op, når materialet var landet under betryggende forhold på Landsarkivet. Som et resultat af Landsarkivets energiske indsamling udkom i 1989 to fremragende bind, udarbejdet af Erik Nørr, *Gymnasieskoler – administration og arkiv* (Arki-Varia og Selskabet for Dansk Skolehistorie). Denne udgivelse rummer fortegnelser over indholdet i arkiver fra 59 gymnasieskoler samt studenterkurserne. Den indeholder tillige en indledning på ca. 75 sider med præcise oplysninger om skolernes tilhørsforhold gennem tiden, om skoleordninger, registreringsprincipper m.m. Her præsenteres en grundlæggende viden og en uvurderlig vejledning. – Et vigtigt bidrag til udforskning af gymnasiehistorien blev jubilæumsbogen *Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998* (1998), hvor Erik Nørr behandlede perioden 1848-1888.

Ikke alle fødselarens artikler og bøger kan omtales i dette forord – her må henvises til Christian Larsens samlede fortegnelse over Erik Nørrets skriftlige arbejder andetsteds i dette festskrift. Men hans medvirken i værket om dansk læreruddannelse fra 1791 til nutiden skal nævnes; han har været en del af redaktionen, har givet oversigter over relevant lovgivning og over litteraturen om de enkelte seminarier; han har skrevet afsnittet *Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften* (1993). I det bind, der er under udgivelse, har han bl.a. behandlet udvidelsen af seminarie-begrebet, så det også omfatter andre uddannelser end læreruddannelsen.

Erik Nørr har udgivet brevsamlinger. *Mellem Otto og Jakob*, I-II (1986) og *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909*, I-IV (1999) er væsentlige bidrag til dansk kirke- og kulturhistorie; arbejdsmæssigt er disse udgivelser en bedrift. Otto er den kendte og produktive Gylling-præst Otto Møller (1831-1915), Jakob er præsten og botanikeren Jakob Severin Deichmann Branth (1831-1917); Thomas Skat Rørdam (1832-1909) var præst, på Grundtvig-bevægelsens højrefløj, Sjællands biskop fra 1896. Ikke mange af tidens temaer – teologiske og dogmatiske, filosofiske, naturvidenskabelige, skolepolitiske og storpolitiske – forblev uden for diskussion i disse store brevvekslinger, der strakte sig over mere end et halvt århundrede. Som kildeudgivelser er de forbilledlige i gengivelse og kommentering.

Ét geografisk område har i særlig grad fanget Nørrets opmærksomhed, det sønderjyske. Født i Nordborg på Als, student fra Sønderborg Statsskole. Af hans sønderjyske produktion skal her kun nævnes det seneste værk *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963* (2003); i nærværende festskrift anmeldes det af en kammerat fra parallelklassen i gymnasi-

et. I januar 2004 modtog Erik Nørr Christian Paulsen-prisen med tilhørende hædersmedalje.

Til fødselarens historiske virke hører også bestyrelsesposter, arbejds- og ansvarstunge. Han er mangeårig næstformand i Selskabet for Dansk Skolehistorie, medlem af styrelsen i Selskabet for Danmarks Kirkehistorie og af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Han er medlem af Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie, hvor han har været del af forstanderskabet siden 1995 – som sekretær og redaktør af *Danske Magazin*, der udgiver væsentlige kilder til Danmarks historie.

Skole – kirke – arkiv er skrevet af historikere, der alle har haft et nært fagligt samarbejde med Erik Nørr inden for i hvert fald et og ofte to af titlens emneområder. Uddannelse er nøgleordet inden for alle tre områder, den almene uddannelse og den faglige. Bredden er stor og kunne let være større, også den geografiske. Danske skoler i Serampore i Indien er med. Det har ligget redaktionen på sinde, at det nordatlantiske samarbejde, der som bekendt har en stor tradition på Landsarkivet for Sjælland, p.t. med Erik Nørr som ankermand, skulle repræsenteres. Det er lykkedes. Sønderjyllands plads i skriftet var helt oplagt. Historie handler som bekendt om forandringer over tid. Det har for redaktionen været uden for al diskussion, at artiklerne skulle bringes i kronologisk rækkefølge, ikke i en alfabetisk tilfældighed.

Festskriftet skal udtrykke, at Erik Nørres historiske indsats, i dette forord blot skitseret, er betydningsfuldt og påskønnet.

Børge Riis Larsen

Christian Larsen

Vagn Skovgaard-Petersen

Tabula Gratulatoria

Inge Adriansen, Sønderborg
Svend Ahrensbach, Rødovre
Esben Albrechtsen, Nivå
Anders Kristian Krogager Andersen,
Frederiksberg
Finn Andersen, København
Karin Ramskov Andersen, Odense
Niels Andersen, København
Aage Andersen, Roskilde
Margaretha Balle-Petersen, København
Mogens Bang, København
Henrik Becker-Christensen, Flensborg
Claus Bjørn, Hørsholm
Blindehistorisk Museum, København
Michael Bregnsbo, Odense
Erik Gøbel og Birthe Broch, Køge
Verner Bruhn, Esbjerg
Karen B. Braad, Hellerup
Inge Bundsgaard, København
Tommy P. Christensen, Malmø
Villy Christiansen, Frederiksberg
Troels Dahlerup, Hinnerup
Danmarks Pædagogiske Bibliotek,
København
Dansk Skolemuseum
Ole Degn, Viborg
Gunvor Degnbol, Frederiksværk
Lejf Degnbol, Helsingør
Nanna Degnbol, Frederikssund
Gerd Diercksens, Aabenraa
Trine Dircks, Frederiksberg
Inger Dübeck, Dragør
Søren Ehlers, København
Poul Enemark, Højbjerg
Ole Feldbæk, Charlottenlund
Jørgen Fink, Odder
Inga Floto, Jyllinge
Niels H. Frandsen, Nuuk
Eilif Frank, Årslev

Peter Fransen, Odense
Frøbelseminariet, Frederiksberg
Føroya Landskjalasavn
Karsten Gabrielsen, København
Keld Grinder-Hansen, København
Christian Glenstrup, Holbæk
Ernst Goldschmidt, Skodsborg
Flemming Gylling, Ishøj
Inger og Bent Hansen, Middelfart
Else Hansen, København
Harriet M. Hansen, Odense
Hans Schultz Hansen, Aabenraa
Harry Haue, Odense
Anders Hauge, Ærø
Vello Helk, Birkerød
Robert Hellner, Hellerup
Lars N. Henningsen, Aabenraa
Historisk Selskab for Handicap og
Samfund, København
Karen Hjorth, København
Ulrik Hollingdal, Otterup
Signe Holm-Larsen, Værløse
Bente Hyldtoft, Vanløse
Bent Hylleberg, Tølløse
Bertel Haarder, København
Grethe Ilsøe, Frederiksberg
Agnes S. Arnórsdóttir og Per Inge-
mann, Egå
Bent Iversen, Esbjerg
Hans Ravn Iversen, København
Lone Anker Jacobsen, Flensborg
Chr. R. Jansen, Viborg
Birgit Huus Jensen, Børkop
Elinor og Jens Villiam Jensen, Horsens
Erik Jensen, Virum
Jørgen Steen Jensen, København
Niels Rosendal Jensen, Tikøb
Johs. Høgsted Jensen, Vodskov
Knud J.V. Jespersen, Tommerup

Leon Jespersen, Odense
Helle Tranberg og Erik Korr Johansen,
Galten
Jens Chr. V. Johansen, Frederiksberg
Arne Juul, København
Harald Jørgensen, Frederiksberg
Marie-Louise Jørgensen, København
Tage Kampmann, Hvidovre
Jan Kanstrup, Roskilde
Else Karlshøj, Roskilde
Bente Kjær, Odense
Arne Jensen Knudby, Albertslund
Anne Slej Kristensen, København
Kirstjana Kristinsdóttir, Reykavík
Kirsten Villadsen Kristmar, København
Københavns Stadsarkiv
Thomas Kaarsted, Odense
Landsarkivet for Fyn
Landsarkivet for Nørrejylland
Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Fal-
ster og Bornholm
Landsarkivet for Sønderjylland
Børge Riis Larsen, Slagelse
Christian Larsen, København
Svend Larsen, Egå
Søren K. Lauridsen, Århus
Christian de Fine Licht, Sønderborg
Niels-Knud Liebgott, København
Gunner Lind, Valby
Birgit Løgstrup, Gistrup
Bjarne Madsen, Fejø
Ingrid og Jørgen Markussen, Birkerød
Stella og Jørgen Mikkelsen, Køben-
havn
Margit Mogensen, Hellerup
Eva Molin, København
Ragnheidur Mósesdóttir, København
Anders Monrad Møller, København
Lissa Nicolajsen, Svinninge
Erland Kolding Nielsen, Virum
Henning Nielsen, Vissenbjerg
Leif Hansen Nielsen, Aabenraa
Henrik S. Nissen, Vanløse
Johan Peter Noack, København

Lena Nolsøe, Tórshavn
Ebbe Nyborg, København
Jens E. Olesen, Kirchdorf
Peter Ussing Olsen, Løkken
Steen Ousager, Odense
H.C. Pedersen, Farsø
Karl Peder Pedersen, Valby
Inge-Mette Petersen, København
Per Erhardt Pedersen, Hammel
Carl O. Petersen, Fredensborg
Bodil og Henning Poulsen, Hinnerup
Poul Porskær Poulsen, Vejle
Kirsten og Knud Prange, Brønshøj
Sigurd Rambusch, Rødovre
Lisbeth Riel, Havdrup
Rigsarkivet
Gerret Liebing Schlaber, Aabenraa
Annette Østergaard Schultz, Løgstrup
Inger Schultz-Hansen, Eskilstrup
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie,
København
Inge og Vagn Skovgaard-Petersen,
København
Rita Ilsted Smith, København
Statsbiblioteket i Århus
Niels Strandsbjerg, Birkerød
Kamma Struwe, Hellerup
Erik Norman Svendsen, København
Sæby Museum og Arkiv, Sæby
Preben St. Sørensen, Aars
Det Teologiske Fakultet, Biblioteket,
Århus Universitet
Teologisk Pædagogisk Center, Løgum-
kloster
Tove Thorsfelt, Faaborg
Inge-Birgit Thuesen, Køge
Lisbeth Vedel-Smith og Henrik Vedel-
Smith, Århus
Vendsyssel historiske Museum,
Hjørring
Martin Lindø Westergaard, Odense
Hans H. Worsøe, Aabenraa
Ebbe Yndgaard, Hadsten
Peter Wodskou, København

Fra degn til lærer

Lejf Degnbøl

Artiklen beskriver degnekaldets forandring fra reformationen til nutiden. Oprindeligt var det et kirkeligt kald med nogen undervisning af sognets børn, men fra begyndelsen af 1800-tallet blev det et skoleembede med kirkelige opgaver, og i løbet af 1900-tallet blev båndene brudt mellem lærerembedet og de kirkelige funktioner. En tradition med rødder i reformationen var forbi.

Indledning

Degneembedet i Danmark kan efter min opfattelse føre sin tradition tilbage til det gamle Israel, til levitterne i Det Gamle Testamente. I min fortolkning fik embedet sin udformning i oldkirkens diakonembede, selvom en kirkehistoriker har betvivlet dette.¹ Degneembedet i middelalderen har derfor stor interesse, og det var min mening, at middelalderen også i store træk skulle medtages i denne artikel. De store træk er dog svære at udrede, og jeg har opgivet at tage dem med her. Jeg håber at kunne vende tilbage til middelalderen i en senere artikel.

Selv om kirkehistorikerne ikke har værddiget degnen megen opmærksomhed, er der dog efterhånden en ret stor litteratur. Degnens betydning for dansk almue i dette ords oprindelige betydning som almenhed eller befolkning kan næppe anfægtes. Senere kom ordet almue til at betegne den brede masse af folk af ringe stand og små kår. Degnen var et vigtigt mellemlid mellem »almuen« og overklasserne, adel, gejstlighed og velstillede borgere i byerne. Selv var han ganske vist en del af gejstligheden, men økonomisk hørte han ikke til nogen overklasse. I åndelig eller kulturel henseende var han lige så uundværlig som gadekæret var for landsbyens liv i det hele taget. Degne og gadekær var to vigtige elementer i landsbyernes liv. Det er derfor underligt, så uklart deres historie står i moderne bevidsthed. De har været så selvfølgelig, at man i almindelighed ikke stillede spørgsmål om dem.

Denne artikel vil kun kunne berøre enkelte sider af degnens stilling og virksomhed. Degneembederne blev formelt nedlagt i tiden efter 1814, men degnene har i hvert fald fra reformationen og til 1814 også været lærere, og lærere har fra 1814 til nutiden også været degne. Der er en sammenhæng i tiden og i funktionerne, som ikke bør overses.

Måske mest på grund af et enkelt skuespil med stor succes, Ludvig Holbergs *Erasmus Montanus*, har vi et billede af degnen, der kommer ud af middelalderen og lever langt op i tiden som en noget miserabel person. Rammerne for denne artikel giver ikke mulighed for at revidere dette billede af degnen. Derfor skal der heller ikke gives nogen konklusion i den henseende. Men min læsning af en ret betydelig litteratur om degne har ændret mit billede. Degnene har i virkeligheden haft en langt

Olaf Poulsen som Per Degn.

Den almindelige opfattelse af degnen er i ret høj grad bestemt af Ludvig Holbergs Per Degn i Erasmus Montanus og de mange opførelser af dette stykke. Olaf Poulsen spillede rollen på Det Kongelige Teater 93 gange og desuden 3 gange i Tønder og 3 gange i Sønderborg under teatrets gæsteoptræden i forbindelse med Genforeningen. Det var i Sønderborg og i denne rolle, Olaf Poulsen optrådte sidste gang på en scene d. 1.10.1920.

smukkere position end den, Ludvig Holberg har givet Per Degn i *Erasmus Montanus*. Holberg har heller ikke skabt figuren for at tegne billedet af en degn, men for at karikere al opblæsthed. Degnen havde befolkningens agtelse. For dét kunne han sikkert takke degnenes virksomhed i almindelighed igennem flere hundrede år. Per Degn i *Peder Paars* er også en helt anden figur, selv om han vel ikke er en helt igennem respektabel person. Også degnene var forskellige.

Perioden 1539-1814

Reformationen betød store ændringer i de kirkelige forhold. Klostrene blev nedlagt og deres jord lagt ind under kongen. Ifølge kirkehistorikeren P.G. Lindhardt forarmedes kirken i økonomisk henseende så meget, at man måtte slå flere sogne sammen til

ét pastorat og desuden nedrive en mængde kirker for at skaffe præsterne tilstrækkeligt udkomme til, at de og deres familier kunne leve af det.² Alligevel er meget fortsat i de gamle spor. Kirkehistorikeren Bjørn Kornerup mener, at man også, hvad angik sognesammenlægninger og kirkenedrivninger, videreførte en senmiddelalderlig skik.³ Man beholdt også både præster og degne, selvom der blev færre af dem.

Degnene har uden tvivl oprindelig været residerende (bosiddende) i sognene lige som præsterne. Det er kendt, at Kirkeordinansen 1537/39 bestemte, at de sogne, som lå »noget neer« købstæderne, skulle tage sig degne af skolerne.⁴ Det var nu heller ikke noget nyt, så det skal reformatorerne ikke have skyld for at have fundet på. Efter reformationen var det disciple fra latinskolerne afgangsklasser, »mesterlektierne«, eller deres lærere, der fungerede som degne. Længe før reformationen havde mange sogne mistet deres sædedegn (bosiddende degn) og fået »løbedegn«. Det vil i middelalderen sige en munk, en novice eller en discipel fra en klosterskole eller en domskole, som løb eller måske travede op til 15 km hver vej eller mere.⁵

Måske er der blevet flere løbedegne efter reformationen. Der var tidligere klostre næsten overalt, så løbedegne derfra kunne dække næsten hele landet, så kun enkelte egne uden for det vestlige Jylland har måttet have sædedegn. Da klostrene ophørte, forsvandt også klosterskolerne. Kirkeordinansen bestemte derfor, at der skulle oprettes latinskoler i alle købstæder.⁶ Løbedegneordningen fungerede som en støtte for klostrene og klosterskolerne og senere latinskolerne. Befolkningens ydelser til degnene overførtes til skolerne, som så sørgede for nødtørftig betjening af degneembederne for en langt billigere pris end befolkningens ydelse.

En anden vigtig bestemmelse i Kirkeordinansen var, at degnene skulle undervise ungdommen i børnelærdommen, katekismen, og endnu vigtigere, at de også skulle undervise børnene deri. Hvis de ikke var bekvemme dertil, måtte de ikke være sognedegne.⁷ I Danske Lov 1683 bestemtes det, at det skulle ske én gang ugentlig i hver af sognets byer.⁸ Det var måske revolutionerende, at der nu stod i en lov, at alle degne skulle gøre det, men det var egentlig heller ikke noget helt nyt. Det kendes også fra før reformationen. Når man kunne indføre det eller sigte efter at få det gennemført, tyder det på, at man har kunnet vente andet af degnene, end at de kunne feje gulv og ringe med klokkerne. Hvor der har været løbedegne, har det dog nok været småt med denne »degnelæsning«.

Degnenes pligter var ellers ikke opregnet i Kirkeordinansen. De betragtedes som præstens tjenere i henseende til hans embede, og deres pligter var traditionelt bestemte. Den følgende opregning af degnens pligter bygger på læreren og skolehistorikeren Johs. C. Jessens redegørelse, som gælder perioden fra Danske Lov 1683 til Skoleloven 1814.

Degnen skulle 1) assistere ved gudstjenester og kirkelige handlinger, herunder ved skriftemål om lørdagen, 2) katekisere med ungdommen på kirkegulvet, 3) ombære tavlen i kirken (indsamlinger), 4) udfærdige mandtalslister og afgang- og tilgangslister, 5) tilse og frede kirkegården, 6) ombære kollektbøger i sognet (indsamlinger), 7) føre fattigregnskabet, 8) holde auktion over fattiges efterladenskaber, 9) skrive testamenter og holde ligprædiken, 10) hjælpe præsten med tienderegnskabet og tælle negene på markerne (tienden), 11) holde søndagsprædiken ved præstens

forfald, 12) holde bylæsning for børnene én gang ugentlig i alle pastoratets byer (i Helsing-Valby var der 13 byer) og 13) læse med ungdommen.⁹

Løbdegneordningen afskaffedes formelt, men ikke altid i praksis med Danske Lov 1683. Lovens 2-15-9 sagde: »Dægnene paa Landsbyerne skulle over alt være boesidende hos Sognene, og nyde de Dægneboliger, som af Alders Tid have været Dægnene tillagte«. Ifølge historikeren Georg Hansen var loven fuldstændig revolutionerende. Ændringen skete dog gradvis, men hurtigere end venteligt. Da der var gået 25 år, var løbedegnen en sjælden figur, der kun huserede enkeltvis i nogle få spredte sogne.¹⁰ Men som så ofte var denne lovbestemmelse foregribet af den forudgående udvikling. I flere stifter var man før loven begyndt at afskaffe løbedegnene.¹¹

Da Frederik 4. og andre godsejere begyndte at bygge skoler på deres godser, ansatte de skoleholdere, men da Christian 6. i 1739 udsendte en forordning om skolerne på landet i hele Danmark, bestemtes det, at sognedegnen også skulle holde skole. Han skulle ikke som før kun undervise i kristendom. Alle degne skulle nu »under Embeds Fortabelse, Sommer og Vinter holde ordentlig dansk Skole og undervise Ungdommen flittig i Christendom, Læsen, Skriven og Regnen og ellers i alle Maa-der forholde sig efter Skoleholderens Instruction«. ¹² Det betød, at mange sogne, der endnu ikke havde fået sædedegne, nu fik det. Slotspræst og provst i Hillerød Jon Juul skrev i Kordegneforeningens to jubilæumsskrifter: »Hermed var omdannelsen af det gamle degnekald fra at være kirketjener med lidt undervisning til at blive skolelærer med lidt kirketjeneste i virkeligheden i fuld gang«. ¹³ Lærerne var som degnene kirkelige embedsmænd. Der var stor forskel på degneembederne, men degnene var i almindelighed langt bedre aflagt end lærerne, dvs. skoleholderne og omgangslærerne.

Skoleloven 1814

Da jeg for nogle år siden i anden anledning i Landsarkivet for Sjælland studerede Sjællands biskop, degnesønnen Nicolai Edinger Balles embedsarkiv, stødte jeg på hans forestilling til kongen om skolevæsenets forbedring på landet af 31. januar 1785, hvor han bl.a. foreslog, at degnenes embeder efterhånden ophævedes ved forfaldende vakancer, og indkomsterne af dem henlagdes til skolerne. Forestillingen er aftrykt af skolehistorikeren Joakim Larsen.¹⁴

Balle siger, at ideen ikke er hans egen. Den har været fremsat før af en ubekendt forfatter i biskop, prokansler Erik Pontoppidans økonomiske magasin.¹⁵ Professor, etatsråd Tyge Rothe har nylig anvist samme løsning, siger Balle.¹⁶ Degnene var altså for godt lønnede i forhold til lærerne. Ved en udjævning af indtægterne kunne indkomsten forbedres for dem, der ikke var degne, uden at det kostede mere.

I samme forestilling foreslår biskoppen, at et seminarium oprettes, og en ny lærebog fremskaffes. Den vil han gerne allernådigst befales at foranstalte. Men Balle havde sine betænkeligheder ved forslagene. Det er farligt i kirkevæsenet at begynde forandringer, da følgerne let kan blive til større skade end gavn. Han ønsker dem ikke gennemført uden prøvelse, og han foreslår en kongelig kommission nedsat. Der er nogle små forskelle i Joakim Larsens tekst, som sikkert er fra Rigsarkivet og altså er den udgave, der er sendt til kongen, i forhold til teksten i biskoppens kopiproto-

kol. Joakim Larsen har formentlig udeladt nogle linjer om, hvor meget der kan være at betænke ved forandringer med degnene. For at vise det vedlægger biskoppen to provsters besvarelse af hans spørgsmål derom. Provst Beyer¹⁷ samtykker med ham, og provst Faber,¹⁸ modsiger ham.

Joakim Larsen citerer Balles afsluttende bemærkning: »Om mit Forslag er det mig saa lidet om at gøre, at jeg med beste Villie forlader det strax, saasnart det findes mindre gavnligt, end jeg ønskede«. Larsen har her, men ikke uden at markere det, strøget Balles bemærkninger om at han ikke tænker på sin egen ære. Der vil også meget mere blive tale om misundelse, mudder og bitterhed, som er uadskillige fra ethvert nok så nyttigt foretagende i begyndelsen, siger han. Også den traditionelle forsikring om brevskriverens allerdybeste underdanighed til sin død er strøget.

Man kan ikke undgå at bemærke, at Balle føler et vist ubehag ved at stille dette forslag. Han brød sig ikke om store forandringer og var ikke vant til at være ansvarlig for dem. Han vidste også, at degnen var et stærkt integreret element i livet på landet og havde været det i tusind eller to tusind år, om man vil, for ikke også at tage levtterne med.

Det blev til, at degneembedet blev ophævet med skoleloven af 1814, på øerne fra 1806.¹⁹ Dog fortsatte de daværende degne deres tid ud, så der var degne til midt i århundredet. Men nogle steder i hvert fald på Sjælland, hvor Balle var biskop, skete der noget med det samme. I 1785 blev degneembederne i Ramløse-Annisse og Græsted-Mårum således ledige. De blev holdt vakante i årevis, og skoleholderne blev pålagt degnetjenesterne mod nogen godtgørelse. Snart blev også andre degnekald på egnen vakante. Bønderne klagede nogle gange over, at skoleforholdene ikke blev bedre af det. Trods en ihærdig indsats af skiftende provster var forholdene ind imellem kaotiske. Bønderne i Ågerup i Ramløse Sogn klagede i 1799 over, at deres nybyggede og fuldt udstyrede skole havde stået tom i 14 år uden en lærer.²⁰

Balles bekymringer viste sig ikke ubegrundede på kort sigt. På langt sigt fik man efterhånden forbedrede skoleforhold på trods af Englandskrige og statsbankerot. Men for degneembedet blev beslutningen katastrofal. Det forsvandt. Det skulle ikke hedde degn (diakon) mere. Man holdt dog ikke op med at bruge ordet på landet. Man ophørte med at kalde lærerne skoleholdere. Lige efter 1790 begyndte nogle at bruge ordet skolelærer, og det bredte sig hurtigt. Omkring 1800 hed det skolelærer eller blot lærer. I det officielle sprog kom det med skoleloven til at hedde sådan.

Perioden 1814-2003

I skolelovens bilag A: »Instruction for Lærerne i Almueskolerne paa Landet i Danmark« bestemmes en fordeling af den kirkelige tjeneste mellem lærerne. Nu var alle lærere ved de mange små skoler i realiteten degne. Der kunne være tre slags:

1. Alle lærerne

skulle ifølge loven 1) sammen stå i degnestolen, 2) tage de bedste sangere blandt børnene med i kirken, 3) skiftes til en uge ad gangen at læse bønnerne i kordøren, 4) på skift sørge for, at tillysningsbogen og bedesedlen for de syge lå på prædikestolen, 5) på skift lade præsten vide, hvornår der blev sunget på sidste vers før prædikenen,

6) hver for sit distrikt i en dertil indrettet bog antegne lysning for ægteskab og kirkegangskone samt bøn for syge og 7) hver for sit distrikt forrette tjeneste ved »ministerielle forretninger« på søgnedage, dvs. ved bryllupper, begravelser m.v.

2. Kirkesangeren

Den af lærerne, som efter skolekommissionens afgørelse sang bedst, skulle derudover 1) være kirkesanger, dvs. »bestyre« sangen ved gudstjenesterne, 2) befordre embedsbreve mellem præsterne, 3) forrette alt det øvrige, som vedkom degneembedet (det må betyde alt, hvad der havde været skik og brug). Efter lovens ordlyd skulle både kirkesangeren og kirkebylæreren besørge kirkens rengørelse m.v., men af ophævelsen af bestemmelsen herom i 1904 fremgår det, at det var kirkebylæreren, der havde forpligtelsen.

3. Kirkebyens lærer (kirkebylæreren)

skulle udover de fælles pligter 1) føre ministerialbogen, kommunionbogen (altergang) og den ugentlige tillysningsbog. Efter sædvane skulle der meddeles om f.eks. solens op- og nedgang, årets tid, første og sidste tjeneste, skriftemål, altergang, katekisation, skolegang, kollekter, visitatser og hvad der ellers skulle kundgøres i overensstemmelse med anordningerne. 2) besørge klokkernes ringning morgen og aften og til gudstjeneste, 3) besørge kirkens rengørelse, 4) besørge alterklædernes vask, 5) besørge kirkeurets optrækning,²¹ og 6) en lov fra 1861 føjede hertil, at han skulle drage omsorg for, at trækruderne i tørt vejr åbnedes hver morgen og lukkedes hver aften.²²

Kirkesangeren skulle altså besørge præsternes embedsbreve, dvs. gå til præsten i nabosognene, og hvis brevene skulle til provsten eller biskoppen eller andre, der boede længere væk, skulle han bringe dem til kirkesangeren i nabosognet til viderebringelse. Det var den af lærerne så hadede »provstetask«. Lærerne opfattede det som nedværdigende, hvad degnene måske også eller måske ikke har gjort. Der skulle ganske vist i hvert sogn ansættes et kirkebud til opgaver som kirkens renholdelse og præstens breve. Sådanne opgaver skulle bare udføres under kirkesangerens opsyn. Man kunne spørge, hvorfor det lige var ham, der skulle tage sig af dette. Det kan vel ikke være, fordi han sang bedst. Den kære menighed forsøgte at ansætte disse kirkebude, så kirkesangeren måtte gå med provstetasken lige til 1851, da bestemmelsen blev ophævet ved lov.²³ Da havde han gået med den i mindst 168 år. Den blev indført for hele landet med Danske Lov 2-15-7, men havde eksisteret tidligere. Kilden var en reces fra 1643.²⁴

Kirkebylæreren skulle således føre de nyindførte kontraminsterialbøger (fra 1812) og sammen med præsten konferere dem med ministerialbogen. Degnens kirkebog blev altså indført ved degnens afskaffelse. Hermed fik vi stillingsbetegnelsen kirkebylærer. Betegnelsen er overført på dem, der til nu har ført kontraminsterialbøgerne, selv om de ikke var lærere.

Man kan blive træt ved tanken om, hvad datidens lærere skulle gøre ved siden af 36-48 ugentlige undervisningstimer á 60 minutter.²⁵ Udover det her anførte har der sikkert været meget, som degnene har skabt tradition for og forventning om i befolkningen. Her skal blot nævnes ét eksempel.

Anders Uhrskov har i *Kultur og Folkeminder* fortalt, at indtil et stykke ind i 1800-tallet var det almindeligt på landet, at der ved et ældre menneskes begravelse blev oplæst en levnedbeskrivelse, hvori stedets lærer fortalte om den afdødes liv og skæbne. Han gengiver en sådan fra 1840 fra Nejlinge i Helsing Sogn. Den er skrevet af Peder Jacobsen, som må være en af forfatteren Zakarias Nielsens forgængere som lærer ved Nejlinge Skole. Den kunne mange præster ikke have gjort ham efter.²⁶

Lærer og museumsformidler Jytte Hansen fortæller også om denne skik i sin fine artikel om tre lærere på Lyø fra 1814 til 1934. Hun bringer et brudstykke af en ligtale af lærer Jørgen Duus fra 1865. Han kalder det selv gudelige betragtninger i anledning af Hans Jørgensens levnedsløb og jordefærd. Skikken fortsatte i efterfølgerens tid til 1897, men blev derefter til, at læreren holdt en smuk mindetale, inden den døde skulle synges ud fra hjemmet.²⁷ Traditioner har kunnet forpligte lang tid frem.

Den 3. december 1901 skrev Kultusministeriet til en skoledirektion om omfanget af en kirkesangers forpligtelse. En stedlig lærerforening havde skrevet til ministeriet og andraget om en udtalelse om, hvorvidt en kirkesanger havde pligt til at hente salmenumrene i præstegården, selv om han ikke selv ønskede at kende dem i forvejen, og ligeledes om kirkesangeren skulle stå til rede under dåben med en seddel med barnets navn, selv om barnedåben var bestilt hos præsten. Ministeriet skrev til skoledirektionen, at det havde tilkendegivet lærerforeningen, at spørgsmålene ubetinget måtte besvares bekræftende, og det føjede flere ting til, heriblandt forpligtelsen til at hente vasa sacra i præstegården før gudstjenesten og bringe dem tilbage efter. Det var ting, som ved de gamle degneembeders nedlæggelse var gået over på lærerne. Der henvises til præmisserne til en højesteretsdom desangående fra 1826.

Degnene og kirkesangerne havde ofte følt denne henten og bringen af de hellige kar i præstegården ydmygende, fordi præsten gik vejen alligevel, og den godt kunne være lang. Når præsten forlangte, at degnen skulle gøre det, var det måske også for at ydmyge ham eller i hvert fald for at betyde ham, at sådant praktisk gøremål ikke kunne forenes med hans egen værdighed. Det er særdeles interessant, at der tilføjes: »Ministeriet har derhos fundet Anledning til at gøre vedkommende Lærerforening opmærksom paa, at dens Andragende er Udtryk for en beklagelig Mangel paa Forstaaelse af, at det ingeniunde er ydmygende for Kirkesangeren at opfylde sine Pligter som saadan, men tværtimod en Ære for ham at kunne bidrage sit til, at alt foregaar sømmeligt og med orden ved Gudstjenesten.«²⁸

Provst Fr. Vilh. Andersen, litteraturhistorikeren Vilhelm Andersens far, skrev i 1880 i sin disputats, at det er lige for Gud, om et menneske står på en prædikestol, eller han fejrer et gulv, dersom kun hans gerning sker til Guds ære²⁹ (jf. 1 Kor 12,12-31). I kristen forståelse er alt arbejde ligeværdigt. Praktisk arbejde kan også være en ærefuld tjeneste for Gud og mennesker.

Der kan vist ikke være tvivl om, at den nævnte lille sag har været forelagt ministeren selv. Det var nemlig »degne« fra Stadil ved Ringkøbing, J.C. Christensen, der var tiltrådt med Venstreregeringen godt fire måneder tidligere. Som »I.C.« er der mange degne, der har oplevet deres ydmyge tjeneste i kirken. Men måske har både degn og præst ofte glemt, til hvis ære deres embeder var indrettet. Ordet degn betyder tjener, og en tjeneste kan udmærket være ærefuld.

I skoleloven af 1856 siges der, at fra udgangen af dette år skulle de vederlag, der udbetaltes lærere for kirkelige forretninger, ikke længere komme til afdrag i deres løn. Der står også, at vederlaget skulle være på mindst 10 rdl.³⁰

I skoleloven af 1899 bestemtes honoraret for kirkesangeren til 100 kr. om året og for kirkebylæreren til 50 kr. Samtidig bortfaldt kirkebylærerens forpligtelse til at besørge kirkeklokkernes ringning, idet denne nu skulle ske ved sognerådets foranstaltning for kommunens regning. Ved ændringen af loven i 1904 bestemtes det, at der på menighedsrådets regning ved vakance i kirkebylærerembedet skulle ansættes en ringer, der foruden at ringe med klokkerne også skulle tage sig af trækruderne, kirkeuret og kirkens renholdelse m.v.³¹ Derefter skulle kirkesangeren stadig have 100 kr., mens kirkebylæreren kun skulle have 20 kr.

Lærered, kollats og indsættelse

Selvom der som nævnt er rejst tvivl om det danske degneembedes oprindelse i det sakrale diakonembede, er der ingen tvivl om, at ordet degn er diakon på dansk. Der er heller ingen tvivl om, at degneembedet var et kirkeligt embede. Det var lærerembedet også oprindeligt, og det vedblev med at være det langt op i tiden. I Kirkeritualet af 1685 var der til sidst anført fire edsformularer. De tre første for provster, præster og latinskolerektorer på latin og den sidste, »En Degns Eed«, på dansk. Den anføres her efter udgaven fra 1855, som er en tilbageføring af teksten til originaludgavens:

Jeg N.N. kaldet til at være Degn i N. Sogn svær og lover:

1. At jeg vil med al gudelig Flid lære Ungdommen Dr. Morten Luthers lille Catechismum udi sine Ord og Forklaring, ligesom det mig anbefalet vorder, og H. Kongl. Majest. Lov mig tilholder.
2. At jeg vil saa vare paa mit Embede, inden og uden Kirken udi en sand Gudfrygtighed med Bøn og Paakaldelse, og saaledis mit Liv og Levnet fremdrage, at ingen næst Guds Hielp skal tage Forargelse af mig, eller have Aarsag at tale ilde om denne Orden for min Skyld.
3. At jeg vil findis min Sogne-Præst, Provst og Biskop, som min Geistlig Øvrighed, hørig og lydig i alt det, som Christeligt og ret er, *Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord.*³²

Den 30. oktober 1869 svarede Kultusministeriet bekræftende på et spørgsmål fra en skoledirektion, der spurgte, om det ikke var tilstrækkeligt, at den beskikkede lærer underskrev eden i stedet for at aflægge den mundtligt.³³

Allerede inden et år efter, den 2. september 1870, udsendte ministeriet en bekendtgørelse om præsteeden. I stedet for de tre hidtidige edsaflæggelser på latin efter Kirkeritualet skulle der nu blot afgives et højtideligt løfte efter en anført formular.³⁴

Mindre end et år derefter udsendtes der en anordning om embedseden for tjene-stemænd, fordi der benyttedes forskellig praksis i de forskellige ministerier. Praksis skulle nu ensrettes, så man under ingen ministerier skulle aflægge ny ed ved forflytelse eller avancement, undtagen hvis der var kommet ny konge i mellemtiden.³⁵

Degnebolig i Fangel. Flere steder har degneboligen eller skolen ligget op ad kirkegårds-muren eller udgjort et stykke af denne. Degnen – og læreren – var kirkelig embedsmand (Se Balslev, 1962).

Nogle forsøgte bl.a. at fastholde eller forbedre lærernes anseelse ved at fortsætte med at indsætte dem højtideligt i kirken. I to bøger er kaldsbrev og kollats for en lærers fastansættelse i 1909 gengivet i faksimile. I kollatsen, som er biskoppens godtagelse af læreren som kirkelig medarbejder, anmoder biskoppen i Ribe stedets sognepræst om i kirken eller på anden efter forholdene passende måde at indsætte læreren i det embede, hvortil han nu er beskikket, »opløse hans Kaldsbrev og denne min Kollats og derhos anbefale ham til god Modtagelse i Menigheden og i Skoledistriktet, saa at man ikke alene antager og erkender ham som ret og lovlig beskikket Skolelærer, men ogsaa beviser ham den Agtelse og yder ham den Støtte, som hans Embede og Arbejde fortjener og behøver«. ³⁶ Om dette var almindelig praksis på det tidspunkt, ved jeg ikke, men den fortrykte formular tyder på det. Den pågældende lærer var min far. Han skulle ikke gøre kirketjeneste, men den tætte forbindelse mellem kirke og skole manifesteredes, og for mig ligger den altså kun én generation tilbage.

Selv om degnebetegnelsen forsvandt officielt med skoleloven af 1814, hang den fortsat ved lærerne på landet. På min hjemegn ved Give blev alle enelærere i min barndom i 1940'erne kaldt »æ dæjn«. Man kan endnu som lærer ind imellem blive kaldt degnen her på Sjælland. Det er vel ment som en spøg, men hvis man opfatter det ringeagtende, får man at vide, at det er et hædersnavn og udtryk for respekt for lærdom. Det har det i hvert fald også været tidligere, men ikke altid. Det afhang nok

af synsvinklen. Carl E. Jørgensen refererer en udtalelse af biskop Peder Hersleb, der i 1738 taler om risikoen for, at latinskolelærerne blev »ringeagtede som degne og klokkere«, hvis de blev længe i denne tjeneste.³⁷ Det er svært at tyde en sådan udtalelse fra en biskop. Han har nok set på degnene mere fra kleresiets side end fra »almuens«.

Andre end lærere

Lov om menighedsråd af 15. maj 1903 ændrede ikke bestemmelsen i skoleloven af 1814 om, at skolekommissionen skulle bestemme, hvem af lærerne der skulle være kirkesanger. Men det gjorde den nye menighedsrådslov af 10. maj 1912. Nu blev det menighedsrådet, og til denne bestemmelse knyttedes der en ny om, at menighedsrådet kunne bestemme, hvem læsning i kordøren og ledelsen af messefaldsgudstjenesten i kirkesangerens forfald midlertidig skulle udføres af, eller om dette ved ledighed i dennes embede med sognepræstens tilslutning fremtidig skulle overdrages til en anden end én af sognets lærere.³⁸ I skrivelse af 26. januar 1920 til biskoppen over Sjællands Stift besvarede ministeriet en skrivelse med nogle spørgsmål fra en provst, bl.a. om et menighedsråd havde ret til, når kirkesangeren ønskede sig fritaget for hvervet, og sognets anden lærer ikke kunne synge, at ansætte en anden end én af sognets lærere, og om ikke i så fald vedkommende også burde læse i kordøren og besørge messefaldsgudstjenester. Ministeriet besvarede alle spørgsmålene bekræftende.³⁹

Med menighedsrådsloven af 30. juni 1922 bestemtes det, at fra og med ledighed i kirkebetjentstillinger tilkom det menighedsrådet med provstiudvalgets stadfæstelse at beslutte, hvordan kirkebetjentforholdene fremtidig skulle ordnes, herunder hvem hvervene skulle overdrages til. Et lærerembede på landet skulle dog kunne opslås med pligt for læreren til i en periode på indtil 5 år at beklæde stillingen. I særlige tilfælde ville kirkeministeren kunne fritage en lærer, der ved lovens ikrafttrædelse var kirkebetjent, fra det kirkelige hverv.⁴⁰

Den senere departementschef i Kirkeministeriet August Roesen skrev i 1960, at det ikke havde været lovens mening, at en overordnet myndighed skulle stadfæste valg af en kirkefunktionær. Der var kun tænkt på fordelingen af funktionerne mellem funktionærerne. En interessant indrømmelse fra et ministerium af, at der ikke altid kommer til at stå det i en lov, som er bestemmelseernes mening. Roesen siger i samme forbindelse, at med denne lov var menighedsrådet ikke længere bundet til at overdrage hvervet som kirkesanger eller kirkebylærer til en stedlig lærer, »men ministeriet finder det dog ønskeligt, at hvervet som kirkebylærer så vidt muligt varetages af en af de stedlige lærere, således som det hidtil har været skik på landet«. Her henviser han til en skrivelse af 2. juli 1958.⁴¹

Det er måske ikke helt sikkert, at det betyder, at ministeriet stadig var af den opfattelse, når Roesen i 1976 som departementschef i sin *Dansk Kirkeret* i forbindelse med kirkefunktionærens uddannelse skrev: »Tidligere stilledes krav om at kirkesanger- og kirkebylærerstillinger skulle forbindes med lærerstilling. Krav herom stilles ikke mere, men kirkemin. har dog gentagne gange udtalt, at det findes ønskeligt, at hvervet som kirkebylærer varetages af en stedlig lærer.«⁴²

Forbindelsen mellem lærerhverv og degnehverv er altså gradvist ophørt fra 1922. Betegnelsen kirkebylærer benyttedes om den person, der førte kontraministerialbogen, lige til den ny kirkebog var taget i brug overalt ved udgangen af 2003. Med den ny kirkebog er den afskaffet, og projektet har på sin hjemmeside gjort menighedsrådene opmærksomme på, at nu går kirkebylæreren samme vej som bispinden (nemlig ud af sproget), og har mindet rådene om, at de skal huske at opsigte kirkebylæreren, hvis de har én.⁴³

Lærernes kirkelige tjeneste er gradvis forsvundet fra 1922. Der kan vel endnu være lærere, der har et kirkeligt arbejde som bijob, men det er ikke mere i kraft af, at de er lærere. Dermed er en epoke på mindst 500 år sluttet, afhængigt af hvor længe degnene underviste før reformationen. Der er formentlig ingen, der vil hævde, at nutidens lærere intet har med de gamle degne at gøre.

Sammenfatning

Ved reformationen blev det pålagt degnene som en meget central opgave at undervise børnene og de unge i katekismen ved siden af alle deres hidtidige opgaver, men kirkens økonomiske vilkår var blevet stærkt forringede. Løbdegneordningen, der gav ringe vilkår for arbejdets udførelse, udvidedes sandsynligvis, og den fortsatte langt op i tiden. Da den efterhånden afskaffedes, blev der omtrent samtidig pålagt degnene en ny stor opgave – børnenes undervisning i læsning, skrivning og regning.

Med skoleloven af 1814 afskaffedes degneembederne, idet lærerne nu skulle udføre degnearbejdet ved siden af deres virksomhed som lærere, for at de midler, der var blevet anvendt til degnene, kunne komme skolen til gode. De kirkelige opgaver blev ikke formindskede i den anledning, men tværtimod forøget i 1812 med opgaven med kontraministerialbøgerne. Opgaverne blev dog fordelt på flere personer, ligesom lønningsmidlerne blev det. I 1851 blev lærernes opgave som systemets og præsternes postbude afskaffet uden lønnedgang for lærerne.

I befolkningens bevidsthed opfattedes alle lærere nu helt korrekt som degne. De var fortsat kirkelige embedsmænd og aflagde ed som sådanne, men man gjorde senere edsaflæggelsen mindre formel, hvilket sikkert ikke har forøget befolkningens agtelse for dem. Denne har man dog i alt fald nogle steder forsøgt at styrke ved en højtidelig indsættelse i embedet i kirken.

Ved ændringen af menighedsrådsloven i 1922 ophævedes forbindelsen mellem lærerembeder og visse kirkebetjentstillinger. Ministeriet fandt dog endnu efter midten af 1900-tallet en forbindelse ønskelig.

Noter

1. Dahlerup 1957-1959, s. 513-22.
2. Lindhardt 1950, s. 317.
3. Kornerup 1959, s. 60.
4. Lausten 1989, s. 214.
5. Rørdam 1886, s. 101.
6. Lausten 1989, s. 203.
7. Sst. s. 214.
8. Danske Lov 2-15-2.
9. Jessen 1938, s. 3.

10. Hansen 1944, s. 32-33.
11. Balslev 1962, s. 18.
12. Forordning 1739 § 1.
13. Juul 1956, s. 10.
14. Larsen 1914, s. 1 ff.
15. Pontoppidan 1757-64.
16. Rothe 1785.
17. Peder Grove Valentinsen Beyer, Glumsø.
18. Mathias Ancher Poulsen Faber, Bringstrup.
19. Larsen 1914, s. 365-366.
20. Degnbol 1998, s. 61 ff.
21. Anordn. af 1814, Bilag A §§ 31-37; H. Rasmussen 1998, s. 54-62.
22. Skibsted 1870, s. 115.
23. Rich 1980, s. 1-7.
24. Juul 1949, s. 104.
25. Anordn. af 1814 § 9 og 22 og Bilag A § 7.
26. Uhrskov 1960, s. 112-15.
27. Hansen 2002, s. 28 og 50.
28. Damkier m.fl. 1902, s. 221 f.
29. Andersen 1880, s. 65.
30. Lov af 8. marts 1856 § 15 og 16.
31. Lov af 24. marts 1899 § 21 og lov af 29. marts 1904 § 21.
32. Krogh 1855.
33. Skibsted 1873, s. 85.
34. Sst., s. 155.
35. Sst., s. 170.
36. Bugge 1979, s. 41-43; Skovgaard-Petersen 2000, s. 621, 625-626.
37. Jørgensen 2001, s. 114.
38. § 14 a og b.
39. Damkier m.fl. 1923, s. 499.
40. § 20.
41. Roesen 1960, s. 161.
42. Roesen 1976, s. 213.
43. Lauridsen 2002, s. 1-2.

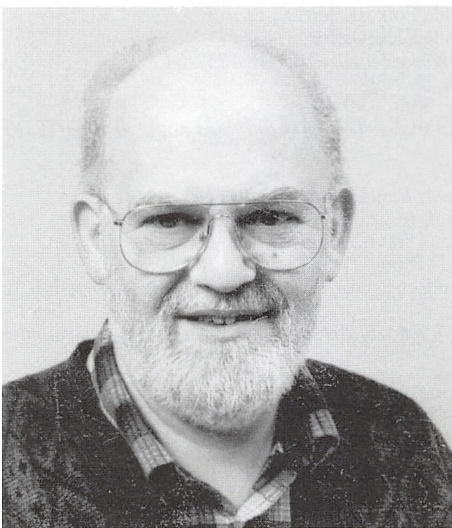
Litteratur

Nedenfor er anført de trykte og elektroniske kilder, der er henvist til i teksten og noterne. Derudover skal her nævnes nogle vigtige værker i almindelighed. Først og fremmest skal jeg nævne Joakim Larsens tre bind om den danske skoles historie fra 1536 til 1898, 1893-1916, og hans bog fra 1914 om skolelovene af 1814. Georg Hansens *Degnen*, 1944, om 1700-tallet. P.C.B. Bondesens *Degnekår*, 1896, om 15- og 1600-tallet. Jeg kan ikke lade være også at nævne præsten Oluf Balslevs *Degnestol og Skolebænk*, 1962, om skolerne, degnene og lærerne i hans sogne, Stenløse og Fangel på Fyn. Også 4-bindsværket *Lærerne og Samfundet*, 1913-1914, skal nævnes, især bd. 1 med bl.a. Vilhelm Andersens *Læreren* i litteraturen om bl.a. Holbergs Per Degn.

Visitatsberetninger er naturligvis vigtige kilder. Vi har nu heldigvis fire større udgivelser. Christian Larsens af biskop Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745, 2003, biskop Balles visitatsindberetninger 1783-1793, 2002, og hans visitatsbog 1799-1807, 1999. Tidligere er udkommet Bjørn Kornerups udgivelse af biskop Mynsters visitatsdagbøger, 1937, og L.J. Kochs af H.A. Brorsons visitatsberetninger, 1960. God underretning om katekismusundervisningen i praksis i 1600-tallet gives i Charlotte Appels disputats, *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark* bd. 1, 2001.

Om forholdene i 1800-tallet må især henvises til Erik Nørres værker, disputatsen *Præst og Administrator*, 1981, og *Skolen, præsten og kommunen*, 1994. I lokalhistorisk litteratur findes en mængde stof om degne. Jeg vil nævne *Historisk Årbog for Thisted Amt*, hvor læreren og kirkesangeren Severin Christensen Sortfeld i 14 af årbøgerne fra 1909 til 1928 skrev en degnehistorie for hele amtet. Alle artiklerne findes på internettet på www.thistedmuseum.dk. I samme årbog 1920-1922 er der også refereret mange visitatsindberetninger ved C. Petresch Christensen af biskop Broder Brorson fra Vester Hanherred og Thy. De findes også på hjemmesiden. Kirketjener Flemming Christensen, Grejsdalen, har en meget interessant og inspirerende hjemmeside: www.kirketjener.grejsdalen.dk.

- Andersen, Fr. Vilh.: *Embede og Ordination i deres indbyrdes Grundforhold* (disp.), 1880.
Anordning for Almueskolevæsenet paa landet i Danmark af 29. juli 1814, genudgivet i faksimile ved Chr. Kjeldsen, 1980.
- Balslev, Oluf: *Degnestol og Skolebænk. Skolens historie i Stenløse og Fangel sogne*, 1962.
- Bugge, K.E.: *Dansk Kristendomsundervisning 1900-1975*, 1979.
- Dahlerup, Troels: *Degne i Middelalderen, Kirkehistoriske Samlinger*. 7. række, 3. bind, 1957-1959, s. 513-22.
- Dankier, Oskar og H. Hage (red.): *Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1901, 1902*.
- Dankier, Oskar og H. Hage (red.): *Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1919-1920, 1923*.
- Degnbol, Lejlf: Statens vigtigste mænd på deres post, Birgit Kirkebæk (red.): *Skolehistorie Handicaphistorie Idéhistorie, Et Nyhedsbrev tilegnet Ingrid Markussen*. Nyhedsbrev nr. 14, dec. 1998, fra Center for Handicaphistorisk Forskning, 1998.
- Forordning om Skolerne paa Landet i Danmark, og hvad Degnene og Skoleholderne derfor maa nyde af 23. januar 1739.
- Hansen, Georg: *Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie*, 1944.
- Hansen, Jytte: *En ø-skole – 1814 til 1934*. Lærerne Duus, Munk og Askholm på Lyø, *Uddannelseshistorie 2002* s. 20-55.
- Jessen, Johs. C.: *V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie*, 1938 (www.lokalhistorisk-fuglebjerg.dk/tornemark/skolehistorie.htm)
- Iuul, Stig (udg.): *Kong Christian den femtes Danske Lov af 15. April 1683*, 1949.
- Juul, Jon: *Fra degnekald til kordegnestilling*, Johannes Pedersen (red.): *Kordegnen og hans tjeneste. Danmarks Kordegneforening 1906-1956, 1956*. Genoptrykt i *Kordegnen og hans tjeneste. Danmarks Kordegneforening 1906-1981*, 1981.
- Jørgensen, Carl E.: *Latinskolereduktionen 1740, Uddannelseshistorie 2001*.
- Kornerup, Bjørn: *Det lærde Tidsrum*, Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bd. IV, 1959.
- Krogh, Andreas (udg.): *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, 1855.
- Larsen Joakim: *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet*, 1914.
- Lauridsen, Poul Juel (red.) *Bispinden og kirkebylæreren, DNK-Nyhedsbrev*, november 2002 (www.dnk.dk)
- Lausten, Martin Schwartz: *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989.
- Lindhardt, P.G.: *Sogn, Aage Bentzen, Søren Holm og N.H. Søb (red.): Illustreret Religionsleksikon* bd. III, 1950.
- Lov af 8. Marts 1856 om nogle forandrede Bestemmelser for Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne og paa Landet.
- Lov af 24. Marts 1899 om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen.
- Lov af 29. Marts 1904 om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen.
- Pontoppidan, Erik (udg.): *Danmarks og Norges oekonomiske Magasin I-VIII, 1757-64*.
- Rasmussen, Henning Bro: *Kirkesanger og landsbyorganist*, 1998.
- Rich, J. Chr.: *Provstetasken, Posthistorisk Tidsskrift* årg. 8, nr. 3, 1980.
- Roesen, August: *Nogle afsnit af dansk kirkeret*. Jon Iuul (red.): *Teologisk Stat med nogle afsnit af dansk kirkeret*, 1960.
- Roesen, August: *Dansk Kirkeret*, 3. udgave, 1976.
- Rothe, Tyge: *Vort Landsbyskolevæsen. 4de Anhang til Vort Landvæsenssystem*, 1785.
- Rørdam, Holger Fr.: *Danske Kirkelove*, 2. del, 1886. (Kgl. reskript 17. sept. 1567).
- Skibsted, H.V. (red.): *Love og Expeditioner*, Andet Bind (1860-62), 1870
- Skibsted, H.V. (red.): *Love og Expeditioner*, Femte Bind (1869-71), 1873
- Skovgaard-Petersen, Vagn: *Skolens Styrelse*, Tim Knudsen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie* bd. II, 2000.
- Uhrskov, Anders: *Et Levnedsløb (efter Peder Lauridsen)*, Anders Uhrskov (red.): *Kultur og Folkeminder* XII, 1960.

Lejf Degnbol, f. 1933. Medhjælperprøve i gartnerfaget 1953. Lærereksamen fra Frederiksberg Seminarium 1959. Lærer ved Helsinge Skole 1959-1997 med kombinationsansættelse ved Institut for Dansk Skolehistorie, Danmarks Lærershøjskole, 1982-1988 og ved Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv og Museer 1988-1997. Kasserer i Selskabet for Dansk Skolehistorie.

Det Seramporske Collegium

Skoler og College i Serampore 1800-1845

Erik Gøbel

Fra 1755 havde Danmark en handelsstation i Bengalen i byen Serampore nær Calcutta. Danskerne tog her imod en række britiske baptistmissionærer under ledelse af William Carey, som i Serampore i år 1800 etablerede en række grundskoler og i 1820 Serampore College. Det var Indiens første universitet og dermed en vigtig brik i dannelsen af det moderne Indien.

Serampore er et vigtigt navn i det moderne Indiens historie. Det 19. århundrede indvarslede en æra af nye muligheder i det store land, i høj grad inspireret af traditionelle indiske ideer i konstruktivt samspil med vestlig uddannelse. Man taler ligefrem om en indisk renæssance, der var en vigtig forudsætning for indisk nationalisme, og som ledte til dannelsen af det moderne Indien. Kraftcentret for denne udvikling lå i Bengalen, hvor sociale, politiske og religiøse bevægelser grundlagdes og efterhånden spredte sig over hele subkontinentet. Ikke mindst det danske faktori i Serampore spillede en vigtig rolle, idet man tog imod de baptistmissionærer, som her i de første år af det 19. århundrede bl.a. grundlagde Indiens første papirmølle, trykpresse og universitet – College of Serampore.¹

Danskerne i Indien

Danskerne slog sig allerede i 1620 ned i Trankebar, en lille by syd for Madras på Indiens østkyst. Man byggede straks fortet Dansborg og befæstede i det hele taget byen. Hovedformålet med erhvervelsen var økonomisk, idet man håbede, at handel og søfart under dansk flag ville vise sig indbringende. Dette holdt imidlertid hårdt gennem det 17. århundrede. Til gengæld fik man en vis succes på missionens område, hvor Frederik 4. i 1705 lod udsende herrnhutiske missionærer til Trankebar. Den mest kendte af disse kongelige udsendinge var Bartholomäus Ziegenbalg, under hvis ledelse brødrene – trods skepsis og modstand fra koloniens embedsmænd – fik gang i missionsarbejde og undervisning. Man lærte sig hurtigt det lokale tamilske sprog, oversatte de bibelske skrifter, etablerede en trykpresse, oprettede skoler og fik bygget en kirke. Hermed var den allerførste protestantiske mission i Indien i gang, og den fik stor betydning for al senere protestantisk mission.

I løbet af det 18. århundrede forskød centrum for europæernes indiske handel sig imidlertid fra Coromandelkysten til Bengalen. I 1755 sikrede danskerne sig derfor et faktori i byen Serampore, som ligger ved Hooghly – en biflod til Ganges – en snes kilometer ovenfor det britiske hovedkvarter Calcutta. Denne beliggenhed betød, at

den lille ubefæstede by Serampore (hvis officielle danske navn var Frederiksnagore, og hvis hele areal kun var 15 tønder land) var fuldstændig omsluttet af britisk territorium og helt afhængig af den stærke nabos nåde og barmhjertighed. Således måtte danskerne betale told til briterne af alle varer, som skibene lastede ved Serampore, og vigtige handelsgrene som import af salt og eksport af opium var simpelthen forbudt for danskerne eller var i hvert fald voldsomt begrænset af briterne.

Alligevel blomstrede byens handel – både den intra-asiatiske og den europæiske – især under de mange storkrige, hvor Danmark var neutral, fra midten af det 18. århundrede til 1807. I begyndelsen af den danske epoke havde eksporten fra Serampore især bestået af ostindiske bomuldstekstiler og silke, men efterhånden blev sukker, kaffe, indigo og krydderier de vigtigste eksportvarer.

Stærkt medvirkende til Serampores succes var det faktum, at nordmanden Ole Bie var stedets guvernør fra 1776 til 1805. Han var en uhyre energisk mand, der både drev omfattende privat handel, og som fik rejst den store Sankt Olafs Kirke, der stadig knejser over byen. I 1771 var den elegante guvernørbolig blevet bygget. Begge bygninger var i neoklassicismisk stil – ligesom Serampore College, der kom til efter oberst Bies tid.

Serampore var dog en lille by. Ved begyndelsen af det 19. århundrede levede der 11.000 indbyggere, hvoraf kun 78 var europæere, mens langt størstparten var fattige hinduer tilhørende et halvt hundrede forskellige kaster. Der var ingen dansk præst i byen. Alt i alt var »dette lille smukke etablissement, der tilhører vor konge, i grunden slet ikke dansk«. Der var tale om »en by, hvor alting er engelsk, men hvor kongen af Danmark er så god at betale administrationsomkostninger og lade holde justits. Denne ... er for øvrigt mest efter engelske love og på engelsk«, som situationen blev beskrevet i 1824.²

Et særkende for den danske by var dens asylret. Denne betød, at ikke helt få personer, som var på kant med myndighederne i Calcutta, slog sig ned for kortere eller længere tid i Serampore. Her var de beskyttet af asyldretten under Dannebrog. Dette aspekt skulle vise sig at få betydning for de engelske baptistmissionærer, som oprettede Serampore College.

Serampore-missionen

Den 11. november 1793 ankom englænderen William Carey til Calcutta med skib fra Europa.³ Han var en 32 år gammel baptist, uddannet skomager og besat af tanken om at komme til at missionere blandt inderne. Men Bengalen og Bihar blev på den tid – bortset fra små enklaver som de danske – administreret af det britiske East India Company, som var imod enhver kristen mission, da man frygtede, at denne og den dermed forbundne undervisning af lokalbefolkningen uundgåeligt ville medføre social uro og skabe vanskeligheder for den britiske administration i det hele taget.

Da man skulle have kompagniets tilladelse for overhovedet at kunne sejle til Indien, måtte William Carey i sidste øjeblik vælge at tage fra Dover med skibet *Kronprinsesse Marie*, der sejlede under dansk flag. Og da man kom til Hooghly efter fem måneders sejlads, steg Carey med hustru og fire børn over i lokale småbåde, som ubemærket bragte dem til Calcutta.

Serampore set fra Hooghly-floden. De europæisk prægede bygninger, blandt andet Skt. Olafs Kirke, danner baggrund for en hektisk trafik med først og fremmest lokale fartøjer af mange slags (Akvarel af J. Hammer 1810. Handels- og Søfartsmuseet).

Carey måtte i første omgang lade sig nøje med at arbejde som leder af en indigo-plantage ved Madnabati i det allernordligste Bengalen. Men allerede på dette afsides sted begyndte han så småt at prædike, undervise og oversætte Bibelen til det lokale hovedsprog bengali.

I 1799 ankom yderligere fem baptistmissionærer fra England til Bengalen, heriblandt William Ward, som var bogtrykker, og Joshua Marshman, der var lærer og boghandler. De havde været så forsynlige at sikre sig et introduktionsbrev fra den danske konsul Wolf i London til guvernør Bie, og de rejste på et amerikansk skib. Da de ankom til Hooghly, ville de britiske myndigheder straks sende dem retur til Europa, da man hverken ville tillade etablering af mission eller trykkeri. Men introduktionsskrivelsen reddede dem til Serampore, hvor Bie modtog dem hjerteligt, lovede dem dansk beskyttelse og overtalte dem til at slå sig ned i hans by. Forsynet med dansk pas rejste Ward derpå til Madnabati og hentede William Carey til Serampore, hvortil han ankom den 10. januar 1800.⁴

Den første protestantiske mission i Sydindien var foregået under Dannebrog, og nu var historien ved at gentage sig i Nordindien.

Missionærerne udtrykte deres taknemmelighed over for guvernør Bie i en skrivelse af 25. april 1800 og overrakte ham en adresse, som blev sendt til kronprinsregenten i København, og hvori de bad om at måtte forblive i Serampore. Året efter mod-

tog de svar, hvori kronprinsen meddelte, at han gerne så, at de blev på dansk territorium, hvor de ville stå under hans specielle beskyttelse.

Serampore-trioen Carey, Marshman og Ward gik straks i gang med at etablere en trykpresse, som på den tid var verdens største, for så vidt angår orientalske sprog. Allerede i 1801 havde man oversat og trykt hele Det Nye Testamente på bengali – den første trykte bog på det sprog og den første komplette udgave af testamentet på et indisk sprog. Carey og hans medarbejdere oversatte selv teksterne til forskellige indiske sprog, og trods stadige økonomiske problemer lykkedes det dem indtil Careys død i 1834 at trykke hele Bibelen i komplette oversættelser til seks forskellige indiske sprog, Det Nye Testamente på yderligere 23 sprog og mindre dele af Bibelen på endnu en halv snes sprog. Et af de mange biprodukter fra de umådelig flittige oversætteres hænder var Careys omfattende bengalske ordbog, der udkom i 1815, og som i lange tider var et uundgåeligt hjælpemiddel i Bengalen. Andre udgivelser var grammatikker og skolelærebøger.

Foruden religiøs påvirkning ønskede missionærerne i Serampore også at påvirke det indiske samfund i mere verdslige spørgsmål. Med dette formål begyndte de i 1818 at trykke og udgive tidsskrifter indeholdende nyheder og artikler af mere blivende interesse. Det drejede sig først og fremmest om *Samachar Darpan* («Nyheds-spejlet»), som var det første tidsskrift på et indisk sprog overhovedet, samt *Friend of India*, et engelsksproget månedsskrift (som i 1875 fusionerede med *The Statesman* og således stadig udkommer).

I 1816 var trykkeriet i Serampore Indiens største og en blomstrende virksomhed, og missionens papirmølle fik i 1820 installeret en dampmaskine – den første i hele Indien til civilt brug. I alt beskæftigede baptisterne 200-300 mennesker. Den danske koloniadministration var glad for missionærernes foretagsomhed, der ophjalp lokalbefolkningen, og som – i modsætning til missionærerne i Trankebar – gjorde dem selvforsørgende. De blev også udmærket socialt integreret i den danske koloni.⁵ Således ægtede William Carey i 1808 den velhavende frøken Charlotte von Rumohr fra Slesvig, efter at hans hustru var død året forinden, og efter at guvernør Bie havde bedt Carey om at lære frøkenen engelsk.⁶

De mange bøger fra trykkeriet i Serampore spredtes naturligvis langt uden for den lille danske enklave. Ikke mindst da den britiske censur efterhånden accepterede det, og distributionen ikke længere behøvede foregå i det skjulte.

Som nævnt var den danske handelsloge helt afhængig af briterne, og i de fleste henseender var Serampore reelt at opfatte som en forstad til Calcutta. Både danskere og briter var pragmatisk indstillede, så sameksistensen fungerede ret smertefrit – selv under de britiske besættelser af de danske tropekolonier 1801-1802 og på ny 1808-1815. De få danskere i Serampore var fuldstændig integreret med briterne, og man tilpassede ligefrem sine love og anordninger efter de britiske bestemmelser.

Briterne opgav deres tidligere modstand mod mission, da man i 1813 udstyrede East India Company med et nyt charter. Deri stod udtrykkelig, at det skulle være tilladt missionærer at virke i de britiske besiddelser i Indien. Men Serampore-missionærerne valgte at forblive i den danske by, som altid havde behandlet dem så godt.

Netop missionsarbejdet blandt inderne var det egentlige formål med baptisternes virke i Serampore og efterhånden hele Bengalen og Nordindien. Efter en snes år var det dog kun lykkedes dem at døbe halvandet tusinde mennesker. En del af forklaringen på dette begrænsede resultat var, at baptisterne – ligesom herrnhuterne i Trankebar – ønskede at forberede dåbsaspiranterne meget grundigt. Derfor var undervisning i kristendom og vestlig tankegang vigtig for Serampore-missionen.

Skoler

Allerede i maj 1800 åbnede Serampore-missionen sine første skoler i byen.⁷ Det var en kostskole for europæiske og anglo-indiske drenge og en for piger, hvis forældre i begge tilfælde skulle betale for ophold og undervisning. Undervisningsfagene var engelsk, skrivning og læsning, foruden regning, bogholderi og geografi (som kostede 30 rupi om måneden) samt eventuelt latin, græsk, hebraisk, persisk eller sanskrit (som kostede 35 rupi). Undervisningen foregik på de lokale indiske sprog, men man påpegede, at »særlig vil opmærksomheden være henvendt på korrekt udtale af engelsk«. Disse og flere senere betalingskoler blev en vigtig indkomstkilde, der sikrede missionærerne livets opretholdelse, navnlig i begyndelsen af deres ophold, og som gjorde dem uafhængige af tilskud fra England, hvor der selv blandt baptister var udbredt skepsis over for missionsarbejde i det hele taget. Ildsjælene i Serampore med hensyn til skolearbejdet var Joshua Marshman og hans hustru Hannah samt deres søn John Clark Marshman.

I juni 1800 oprettede man den første skole for indiske drenge, som undervistes på bengali. Snart kom flere til, og i 1818 var der 92 sådanne grundskoler, som underviste ti tusinde drenge på bengali.⁸ I 1819 dannede fru Marshman i Calcutta et selskab for uddannelse af indfødte piger. Skønt det var noget hidtil ganske uhørt at bekymre sig om de indiske pigebørn, fik man rejst penge til at åbne en skole året efter med otte elever. I 1823 var der seksten pigeskoler med tilsammen 220 elever.

Der vides ikke meget om selve undervisningsformen andet end, at man ofte benyttede sig af de lancasterske principper om indbyrdes undervisning, der var moderne dengang. I 1821 havde kongen således foranlediget, at der blev sendt nogle af Münster og Abrahamsons nye læsetabeller til brug ved den slags undervisning i Serampore.⁹ Og da en ny lærer i 1827 skulle udsendes til missionen i Trankebar, satte Danske Kancelli som betingelse, at den udpegede kandidat skulle »tilvejebringe bevis for at besidde den fornødne kendskab til den indbyrdes undervisning efter den metode, som følges ved den herværende normalskole«.¹⁰

Situationen i 1836 kendes forholdsvis godt fra en rapport fra den unge jurist Frederik Emil Elberling, som da havde været i Serampore et halvt års tid.¹¹ På den tid var der i staden seks engelske drengeskoler, hvoraf den ene bestyredes af Marshman og havde 24 elever, mens de øvrige lededes af ostindere og portugisere og havde tilsammen 66 elever; disse portugisiske og bengalske børn lærte som regel kun at læse og med større eller mindre færdighed at tale og skrive det. Desuden var der en engelsk pigeskole, bestyret af Mrs. Marshman og med 29 elever, samt syv bengalske drengeskoler med i alt 130 elever.

Elberling beretter:

»Undervisningen sker her på den sædvanlige bengalske måde. Skolegangen begynder almindelig i drengenes 5. eller 6. år og ender i hans 12. eller 13. Først lærer drengen at skrive de enkelte bogstaver i sand med fingeren, siden på en tavle med kridt. Derpå lærer han at skrive med en rørpen på palmeblade med en slags blæk lavet af kul, som kan slettes ud. Læreren skriver med en jærpen bogstaverne på palmebladet, og drengen følger trækkene efter med blæk holdende pennen med den knyttede hånd, ej med fingrene. De lærer at forbinde vokaler og konsonanter, at skrive sammensatte bogstaver, stavelser og ord. De lærer at lægge sammen, at kende penges vægt og mål samt den rigtige måde at skrive folks navne, kaste og beboelsessted på. Derpå går drengen over til at studere aritmetik og at skrive på palmeblade med blæk lavet af lampesod. De lærer i omtrent 6 måneder de fire species, de simpleste tilfælde ved måling af grunde med handels- og agerdykningsregnskaber tilligemed reglerne for at tilskrive forskellige personer. Til slutningen lærer de at skrive på papir og at anvende aritmetikken på handels- og agerdykningsregnskaber, og dermed er undervisningen færdig. Ingen bog anvendes, ingen retskrivning læres, ingen hverken skriftlig eller mundtlig undervisning i huslige eller borgerlige pligter meddeles.

Disse skoler besøges både af hinduer og muselmænd. Muselmændene har ej særlige elementærskoler, ej heller har de noget ordnet system for den private undervisning. Enhver fader gør i almindelighed for sine børns undervisning, hvad han kan ved selv at lære dem eller ved at antage en lærer. Men der er i almindelighed kun få, som er skikkede til selv at lære deres børn noget, og færre, som har evne til at holde en lærer. Lærerne holdes i langt større agtelse blandt muselmændene end blandt hinduerne, men de lønnes lige slet. Som oftest er lærerne gamle folk, der er lærere, fordi de ej er skikkede til andet, og de er da også lærere derefter.«

I 1837 overtoges Serampore-missionen af det britiske baptistselskab, og da var der uden for Serampore 17 missionsstationer samt 30 drenge- og 12 pigeskoler, som tilsammen havde mere end to tusinde elever.

Serampore College

De britiske missionærer kunne ikke selv overkomme det store missionsarbejde rundt i Bengalen og videre ud i Nordindien. Så lige siden 1799 havde de derfor nødtørftigt undervist lokale hinduer, som blev lærere ved missionens skoler eller drog rundt som missionærer. Men disse folks kvalifikationer lod ofte meget tilbage at ønske.

Derfor ville Serampore-trioen i stedet anlægge et såkaldt kollegium, som langt grundigere og bedre kunne uddanne unge indere til prædikanter og lærere. I et omfangsrigt trykt prospekt af 15. juli 1818 konkretiserede Marshman planerne for dette »College for the Instruction of Asiatic Christian and Other Youth in Eastern Literature and European Science«. ¹² Man ville undervise i sanskrit (Indiens gamle hellige sprog) og i indisk litteratur og religion, foruden i kristendom og europæisk viden-

skab samt i de vigtigste levende asiatiske sprog, men kun lidt i engelsk, latin og græsk. Hertil kom historie, kronologi, geografi, fysik, astronomi og naturhistorie – samt britisk og indisk lov. Undervisningen skulle foregå på indernes modersmål, som naturligvis også selv skulle være genstand for undervisning. Ikke-kristne kunne også deltage i undervisningen, som i det hele taget var åben for alle interesserede uanset kaste eller tro. Der kunne oprettes enkelte fripladser for unge kristne, men alle andre skulle betale for undervisningen. Man forestillede sig, at eleverne begyndte på kollegiet i en alder af 7 år, og at de bedste kunne fortsætte, til de var 21. Prospektet nævnte også ønsket om at etablere et museum og et bibliotek ved College med litteratur om alle emner på alle sprog. Der skitseredes tillige planer for opførelse af passende bygninger for institutionen og dennes økonomi.

Det hele så lovende ud. Den danske guvernør Jacob Kræfting (der i 1805 havde efterfulgt Ole Bie ved dennes død) lovede da også at blive formand for kollegiets direktion. Og den britiske generalguvernør, Lord Hastings, som fik planerne forelagt, erklærede sig villig til at være dets protektor.

Allerede i 1816 havde Frederik 6. ladet udtale sit velbehag med baptisternes arbejde.¹³ Carey, Marshman og Ward sendte kort efter et andragende til kongen om hjælp.¹⁴ Guvernør Kræfting var meget opsat på at få college anlagt i Serampore, og både Generaltoldkammeret, Missionskollegiet og Danske Kancelli støttede indstillingen.¹⁵ Kongen resolverede da, at baptisternes college i juridisk henseende måtte anses som et institut, om end et privat et, så det kunne modtage testamentariske gaver, legater og andre tilskud. Staten ville ikke give direkte økonomisk støtte, men kongen skænkede straks i 1820 Serampore-missionen en udtjent offentlig bygning til formålet for at knytte dem nærmest muligt til kolonien.¹⁶

Man begyndte hurtigt så småt undervisningen efter prospektets ambitiøse indhold, og det første år var der 19 kristne studerende, 14 hinduer og fire uden kaste eller religion. Men den største opgave for Carey, Ward og Marshman de første år var at få rejst en nybygning til College.¹⁷ Man nedrev en masse indiske hytter langs floden for at få en stor og smukt beliggende byggegrund. Stedets danske byggesagkyndige major Bernhard August von Wickede udarbejdede skitser til bygningskomplekset. Arkitekten, som udarbejdede de endelige tegninger, var højst sandsynligt britisk, men han kendes ikke. Dog ved vi, det var på generalguvernør Hastings' foranledning, den smukke klassicistiske hovedbygning blev prydet med en imponant søjleindgang. Den danske konge skænkede kollegiet vestibulens imponerende jerntrappe, støbt i Birmingham, samt den store gitterport i smedejern, som begge stadig smykker college i Serampore. Undervisningen kom til at foregå i hovedbygningen, hvor også bibliotek og naturhistorisk samling fandtes. I stueetagen fandtes midterst en kapelsal, flankeret af to aulaer, foruden to naturhistoriske auditorier med et laboratorium samt to almindelige undervisningslokaler. Foruden hovedbygningen opførte man lærerboliger og kollegier til de studerende. Wickede havde som konduktør den praktiske ledelse af hele det store byggeprojekt.

En målrettet indsats sikrede, at hovedbygningen kunne indvies i 1821 og stod helt færdig året efter. Ved indvielsen sendte Frederik 6. et lykønskingsbrev til Serampore-missionen, og han dekorerede Carey og Marshman med fortjenstmedaljen i guld.

Kort efter forærede kongen kollegiet en stor bygning og en grund, der lå op ad det.¹⁸

Hermed var de moderne og ualmindelig smukke fysiske rammer skabt for Serampore College. Men det havde været dyrt at bygge så flot, og Serampore-missionens økonomi var for det meste dårlig. Alligevel lykkedes det i 1821 at få kemikeren John Mack fra universitetet i Edinburgh til at komme og indgå i lærerforsamlingen ved Serampore College.

Lederne – William Carey og Joshua Marshman – henvendte sig i en skrivelse af 28. januar 1826 på ny til kongen.¹⁹ De havde da selv afholdt udgifter til Serampore på over 15.000 pund. Anstrengelserne havde resulteret i, at der på daværende tidspunkt var en præsident, to professorer og nogle indfødte lærere samt 46 studerende ved college. Man ønskede imidlertid nu et kongeligt diplom, der anerkendte institutionen som en offentlig læreanstalt, så man bedre blev i stand til at skaffe de nødvendige økonomiske tilskud fra England og Amerika.

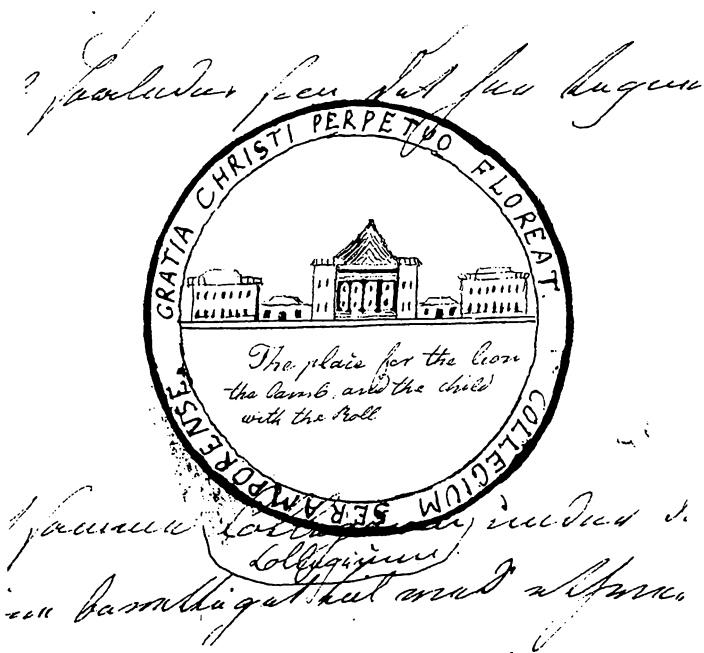
Marshman rejste selv til Europa og fik foretræde for Frederik 6. Denne nedsatte 30. august 1826 en kommission, som samme dag holdt et møde med Marshman og derpå straks afgav sin positive betænkning. Allerede to dage efter kunne kongen resolve, at det ønskede diplom skulle udarbejdes.²⁰ Den 27. februar 1827 underskrev han det flotte diplom.²¹

Det kongelige diplom anerkendte college som »en autoriseret forening under navn af det Seramporske Collegium«, og det fik tilladelse til at benytte eget fælles segl samt til »at købe, at have og at benytte al slags gods og bevægelig ejendom«. Foretagendet tegnede i et råd, foreløbig bestående af Carey og de to gange Marshman. Inden ti år skulle rådet udarbejde statutter, som skulle fastsætte nærmere regler for Serampore Colleges administration med videre. Endelig fik college myndighed til at tildele de studerende »grader af rang og hæder, svarende til deres kundskaber på samme måde som andre sådanne kollegier, dog må ved bemeldte Seramporske Collegium ikkun tillægges de studerende sådanne grader, som betegner deres fremgang i videnskaberne, uden at der følger rang eller andre rettigheder«. Med denne adgang til at tildele akademiske grader var Serampore College anerkendt på linje med Helstatens to andre universiteter i København og Kiel – og som det første universitet i hele Indien.

Selve undervisningen ved Serampore College var tilrettelagt således.²² Lærerne forelæste hver dag over et bibelsted, som de kommenterede med hensyn til historie, geografi og didaktik for at illustrere tekstens indhold og betydning. Hver uge skrev de studerende et sammendrag af disse timers indhold.

En gang om ugen forelæste en af lærerne over emner som almindelig historie og kronologi, astronomi og geografi, bevægelseslære og mekanik samt »sådanne naturhistoriske emner, som bedst egner sig til at styrke erkendelsen«. De studerende fik udleveret kompendier på sanskrit og deres modersmål og skulle selv affatte et sammendrag af hver forelæsning. Man holdt også særlige timer i skolevæsen. Her lærte studenterne, hvordan man bedst grundlagde og drev lokale skoler.

Da et vigtigt formål med college var at gøre de studerende bekendt med Bibelen, skulle hver student hver uge oversætte kapitler fra sanskrit til pågældendes egen dialekt eller omvendt.

I Danske Kancellis registrant findes denne tegning af universitetets segl. Øverst ses dets bygninger, derunder er »the place for the lion, the lamb and the child with the roll«. Omskriften ønsker, at Serampore College må blomstre evigt ved Kristi nåde (Rigsarkivet, Danske Kancelli H 7-9, s. 200).

Hver tredje måned skulle de fem bedste studerende i hver klasse aflevere en stil om et givet emne fra Bibelen eller eventuelt en anden emnekreds. Stilene skulle skrives på både sanskrit og et af følgende sprog: bengali, hindi eller engelsk. Hvert års afsluttende prøver inkluderede bl.a. udarbejdelse af en lang stil om et givet emne. Her var der en pengepræmie til den bedste.

Studierne var tilrettelagt, så alle studerende startede med at studere sanskrit – og benyttede dette sprog til at studere puranaerne, hinduistisk filosofi, religiøse love, astronomi, retorik og så videre. Af alt dette skulle desuden laves sammendrag på bengali eller hindi.

Nogle af de studerende – især dem fra nordvestindiske provinser – studerede desuden arabisk og persisk samt efterhånden også hebræisk og syrisk. Andre studerende – fortrinsvis fra Burma og Siam – lærte kinesisk, mens unge af portugisisk eller fransk afstamning kunne lære latin og græsk.

Enkelte særlig begavede studenter beskæftigede sig indgående med det engelske sprog, så de kunne sætte sig ind i Vestens videnskab og litteratur. Dermed ville de blive i stand til at fungere som folkeoplysere for de bedste af deres indiske lands-

mænd. Var man både from og velbegavet, blev man udvalgt til særstudier, som sigtede mod en gerning som kristen prædikant og missionær.

Lærerstabten bestod i 1831 af William Carey, Joshua Marshman og John Clark Marshman og John Mack samt Joshua Rowe (som underviste i engelsk) og Samuel Macintosh (matematik).²³

Undervisningen virkede tillokkende og betalingen ikke afskrækkende, så i 1836 havde Serampore College 80 elever. Af disse var halvdelen kostelever. Man underviste i seks forskellige klasser.²⁴

Andre skoler

Også katolikkerne i Serampore fik en skole, som i begyndelsen af 1840'erne havde et halvt hundrede drengeselever, mens den tilsvarende pigeskole havde en snes elever.²⁵ Da danskerne forlod Serampore i 1845, var der ingen offentlige skoler i byen, men to indiske drengeskoler med tilsammen 444 elever og to pigeskoler med 58 elever.

Efter 1845

Guvernør Peder Hansen indledte i 1841 forhandlinger med briterne i Calcutta om afhændelse af de danske kolonier på det indiske fastland. Den 22. februar 1845 afsluttedes salgstraktaten.²⁶ For 1,1 mio. rigsdaler overtog briterne Trankebar og Serampore. Traktaten sikrede danskerne ret til fortsat ostindisk handel, ligesom missionerne i Trankebar og Serampore skulle kunne fortsætte.

Om Serampore College (og andre private institutioner) står i artiklerne 3 og 6, at »disse kirker og stiftelser med alle deres ejendele, urørlige og rørlige, samt kapitaler, tilhører de respektive menigheder og selskaber, og er derfor ej indbefattede i denne overdragelse ... De rettigheder og privilegier, som er givne til Serampore Kollegium ved kongeligt diplom af 23. februar 1827, skulle forblive ukrænkede og holdes i kraft, som om de var givne ved et charter af den britiske regering, for så vidt de ikke er stridende mod de almindelige love i Britisk Indien«.

Da løsøre i kolonierne ikke var omfattet af salget, skænkede kongen – efter John Marshmans ansøgning derom – to portrætter af Frederik 6. og dronning Marie i guvernementshuset i Trankebar til Serampore College.²⁷ Her hænger de den dag i dag.

Selve overleveringen af Serampore fra danskerne til briterne fandt sted den 10. oktober 1845.

Da College stadig havde økonomiske problemer, sluttede man sig i 1857 delvist sammen med det nye University of Calcutta, men beholdt i praksis sin stilling som en selvstændig kristen undervisningsinstitution. Fagene var græsk, latin, filosofi, historie, naturhistorie, matematik og engelsk litteratur – for de ældste studerende desuden græsk og romersk historie samt klassisk litteratur. Studentertallet var på den tid omkring tre hundrede. I 1883 opgav man samarbejdet med University of Calcutta, og Serampore College koncentrerede sig helt om at uddanne unge præster, missionærer og lærere.

Efter økonomisk uhyre svære år for College i 1880'erne og 1890'erne besluttede

Hovedindgangen til Serampore College i britisk klassicistisk kolonistil (Foto ca. 1960. Det Kgl. Bibliotek).

baptistledelsen i Storbritannien at puste nyt liv i foretagendet. Ved siden af den hidtidige seminarieprægede undervisning af missionærer og lærere genoplivede man i 1910 det gamle danske privilegiebrev fra 1827, idet man etablerede et Higher Theological Department. Dette stod under ledelse af et akademisk råd, som forvaltede retten til at tildele akademiske grader i teologi.

Der blev straks immatrikuleret en snes studerende, som kom fra hele Indien, og i 1915 opnåede de tre første deres bachelorgrad: Bachelor of Divinity. Nogle år senere kom en teologisk licentiatgrad til. Efter næsten hundrede år var man endelig nået til det mål, som Serampore-trioen havde sat sig i akademisk henseende.

Det kongelige danske privilegiebrev af 1827 og statutterne af 1833 blev anerkendt og inkorporeret i det almindelige bengalske lovkompleks i 1918 under navn af »The Serampore College Act«.

Gennem det 20. århundrede har Serampore College været en del af Calcutta University, og i 1990'erne blev det udbygget med nye bygninger til et moderne college og har afdelinger for naturvidenskab, handelsvidenskab, humaniora og teologi.²⁸

Afslutning

Historien om de engelske baptister i Serampore er på mange måder typisk for situationen i de danske tropekolonier. De små besiddelser var under dansk overhøjhed, men der var kun ganske få af den danske konges europæiske undersåtter i kolonierne. I stedet befolkedes de af indfødte og af fremmede europæere, som stod for en meget stor del af handelen og missionen.

I Serampore fik den britiske baptistmission med William Carey i spidsen banebryder for hele det 19. århundredes mission i Indien. Man siger ligefrem, at den asiatiske missions vugge stod i Serampore. Missionærerne arbejdede for reformer inden for sundhedsvæsen, landbrug og socialforhold, men fremfor alt arbejdede de med undervisning og mission. Trods alle forhindringer lykkedes det dem at opbygge et imponerende antal undervisningsinstitutioner – rækkende fra simple grundskoler for børn af begge køn til Serampore College, hvor unge mænd kunne drive videregående studier. Det er derfor ikke så underligt, at man endnu i dag hæger om det smukt kalligraferede og guldbelagte kongelige diplom fra 1827, som findes udstillet i Carey Museum på Serampore College, over hvis hovedindgang man stadig ser Frederik 6.s monogram.

Noter

1. Hvor intet andet er anført, bygger fremstillingen på Kay Larsen: *De dansk-ostindiske Koloniers Historie II, De bengalske Loger og Nikobarerne*, 1908; Wilma S. Stewart (red.): *The Story of Serampore and its College*. Calcutta 1961; Aage Rasch: *Dansk Ostindien 1777-1845. Storhedstid og hensygnen*. Vore gamle Tropekolonier bind 7, 1966 og Ole Feldbæk & Ole Justesen: *Kolonierne i Asien og Afrika*, 1980
2. Hakon Müller: Af en Ostindiefarers Breve. *Tilskueren* årgang 51, 1934, s. 199-200.
3. C. Rendtorff: *William Carey. Pionermissionæren under dansk Flag*, 1943.
4. RA. Kommercekollegiet (KKL), Ostindiske fags sekretariat. Journalsag 234/1800.
5. RA. Generaltoldkammeret (GTK), ostindiske journalsager 76/1816 og 44/1818.
6. C. Rendtorff: *William Carey. Pionermissionæren under dansk Flag*, 1943 s. 128 og 151; L. Bie: Periodiske Annotationer paa Serampore i Bengalen. *Personalthistorisk Tidsskrift* 9. række 4. bind, 1931, s. 112-113; Sophie Petersen: *Danmarks gamle Tropekolonier*, 1946, s. 116.
7. E. Daniel Potts: *British Baptist Missionaries in India, 1793-1837. The History of Serampore and its Missions*, Cambridge 1967, s. 114-129.
8. Bemærk, at talangivelserne her og i det følgende ikke alle er umiddelbart sammenlignelige.
9. RA. GTK. Protokoller for ostindiske kgl. resolutioner og reskripter nr. 20 af 6. oktober 1821; GTK, Ostindisk Kontor. Journal 195/1821; se også *Bibliotheca Danica* bd. 1, 1877, sp. 1006.
10. RA. GTK, ostindisk journalsag 28/1827. Se evt. også RA. Danske Kancelli (DK) 1. departement H25. Bilag til kancelliskrivelse af 11. januar 1845 ang. missions- og skolevæsenet i Ostindien og Grønland og DK 1. departement H52. Indberetninger om missionens og skolevæsenets tilstand i Trankebar i årene 1833 og 1837.
11. RA. GTK, ostindisk journalsag 175/1837 (henlagt på 896/1845); se også *Algreen-Ussings reskripter*, bd. 7, 1828, s. 3-9 (1. januar 1820).
12. RA. GTK, ostindisk journalsag 130/1819.
13. RA. GTK 3223, Protokoller for ostindiske kgl. resolutioner og reskripter nr. 18 af 10. september 1816.
14. RA. DK 1. departement H6. Forestillinger 1820, forestilling nr. 4 af 1. januar.
15. RA. GTK. Ostindisk journalsag 130/1819; RA. DK 1. departement H18. Brevsag 131/1820.
16. RA. GTK 3223, Protokoller for ostindiske kgl. resolutioner og reskripter nr. 8 af 5. juli 1820.
17. Sten Nilsson: *Europeisk arkitektur i Indien 1750-1850*, Lund 1967, s. 55-58; RA. GTK, Ostindiske journalsager 130/1819; Ove Muus: Breve fra Bengalen. *Magazin for Rejseagttagelser*, bd. 4, 1825, s. 47-48.
18. C. Rendtorff: *William Carey. Pionermissionæren under dansk Flag*, 1943, s. 141.
19. RA. DK 1. departement H8. Registrantsag 694/1827.

20. RA. DK 1. departement H6. Forestillinger 1826, nr. 111 af 30. august og 112 af 1. september; DK 1. departement H8. Registrantsag 694/1827; diplomets tekst også gengivet i *Collegialtidende* 1827 s. 175-182 og i *Algreen-Ussings røskripter* bd. 11, 1833, s. 106-110 (23. februar 1827).
21. RA. DK 1. departement H7. Registrant nr. 694 af 27. februar 1827; DK 1. departement H6. Forestillinger 1827, nr. 36 af 27. februar.
22. College for the Instruction of Asiatic Christian and Other Youth ... 1818, trykt prospekt i Gtk., ostindisk journalsag 130/1819.
23. *Eleventh Report Relative to Serampore College for the Year Ending December 31st 1831*, Serampore 1832.
24. RA. GTK, ostindisk journalsag 175/1837 (henlagt på journalsag 896/1845).
25. Fr. Emil Elberling: *Description of Serampore, its Population, Revenues, and Administration under the Danish Government*, Calcutta 1874, s. 4-5.
26. Georg Nørregaard: Englands Køb af de danske Besiddelser i Ostindien og Afrika 1845 og 1850, *Historisk Tidsskrift* 10. række 3. bind, 1934-1936, s. 335-412; *Danske Tractater efter 1800, Første Samling*, 1877, s. 166-170.
27. RA. GTK. 3224, Kgl. resolution nr. 10 af 25. juni 1845; GTK., ostindisk journal 981/1845.
28. Se f.eks. www.education.vsnl.com/seramporecollege; Uffe Østergaard: Det Seramporske Collegium, *Weekendavisen* 3. oktober 2003.

Erik Gøbel, f. 1949, cand.mag., seniorforsker og arkivar i Rigsarkivet. Har bl.a. skrevet *Dansk Søfartshistorie* bd. 2. 1588-1720 (s.m. Ole Degn 1997), Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 (s.m. Knut Sprauten 1997), *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske centraladministration 1660-1814, 2000, og A Guide to Sources for the History of the Danish West Indies (U.S. Virgin Islands), 1671-1917 (2002).*

Arbejdsskolen i Tórshavn

Et færøsk skoleeksperiment i første halvdel af 1800-tallet

Lena Nolsøe

Befolkningsmæssig var der forskel på land og by på Færøerne i 1800-tallet. I tiden efter skoleanordningen af 1814 forsøgte reformivrige embedsmænd at få ungdommen i Tórshavn oplært i uldforarbejdning. Forsøgets begrænsede succes med at få en større produktion til at bære sig skyldtes sandsynligvis et for lille befolkningsgrundlag, mangel på kvalificerede lærere samt skiftende embedsmænds manglende indsigt i færøske forhold.

Indledning

»Pastor Gad-Pram uddelte Premier til de Børn, der i det forløbne Halvaar især havde udmærket sig med Flid og god Opførsel, og ved en Tale indviede han en Arbejdsskole, som den 1ste November skal tage sin Begyndelse efter den indbyrdes Underviisningsmethode; da alt fire af de flinkeste Piger i Skolen have nydt saa megen Anviisning, at de strax kunne bruges som Bihjælpere. – Hertil haver et nyt og temmeligt rummeligt Værelse, som er tilbygget den gamle Skole, og som er forsynet med 2 Væve, 4 Spinderokke og et Parti Uld, Hør og Blaar til Forarbejdning«.

Således skrev amtmanden Christian Ludvig Tillisch i sin indberetning til Joseph Abrahamson i 1826.¹ Tillisch havde taget initiativ til at oprette en almueskole i Tórshavn i 1825, og i tidens ånd undervistes der efter den indbyrdes undervisningsmetode i skolen. Tillisch var tiltrådt som amtmand for Færøerne i sommeren 1825, og et af de områder, han først tog fat på, var en nyordning af skolevæsenet.

På den tid syntes der blandt embedsmændene at herske en vis usikkerhed om, hvilke love og anordninger der var gældende på Færøerne og i andre oversøiske områder.² For amtmanden var der dog ikke tvivl om, at skoleanordningen fra 1814 var gældende for Færøerne. I sin skrivelse, hvor han anmodede medlemmerne om at indtræde i en skolekommission i Tórshavn, henviste han direkte til anordningen.³ Medlemmer af skolekommissionen blev foruden præsten, som var kommissionens sekretær, landfogeden, sorenskriveren (dommeren), landkirurgen og sysselmanden for Streymoy Syssel. Medlemmer af amtsskoledirektionen var amtmanden og provsten.

Arbejdsskolen blev stiftet for penge, der var samlet ind fra embedsmænd og bønder på Færøerne, og af tilskud fra det offentlige. Desuden havde den adgang til at

købe kongens andel af tiendeulden til en fordelagtig pris. Skolen sorterede under skolekommissionen i Tórshavn, men skulle føre eget regnskab.

Færøerne fik ikke et egentligt fuldt organiseret skolevæsen for hele landet før med *Loven om de færøske Landkommuner*, som trådte i kraft 1. oktober 1873. Undervisningen af børn uden for hovedstaden Tórshavn foregik på denne tid overvejende ved hjemmeundervisning. Med Tillischs tiltræden forstærkes bestræbelserne på at få oprettede skoler, dog uden egentlige påbud eller regler. En undtagelse var perioden 1845-1852, hvor *Provisorisk Reglement for Almueskolevæsenet paa Færøerne* var i kraft. Dette reglement mødte dog så kraftig modstand i lokalbefolkningen, at det blev trukket tilbage igen.⁴

Administrationen af Færøerne i 1800-tallet

Det overordnede styre af det samlede danske rige, inklusive dets oversøiske besiddelser, blev i løbet af 1600-tallet efterhånden centraliseret i København.⁵ For Færøernes vedkommende var bindeleddet mellem centralforvaltningen og det lokale styre på Færøerne stiftsamtmanden, som var bosiddende i København. Den del af embedsstanden, der var bosiddende på Færøerne, omfattede landfogeden, der var forvalter af krongodset og skatteopkræver, sorenskriveren (dommeren), kommandanten for skansen i Tórshavn, forvalteren for den kongelige monopolhandel og landkirurgen. De lokale embedsmænd var præsterne og sysselmændene.

I begyndelsen af 1800-tallet skete der administrative forandringer på Færøerne. Det gamle lagting, som efterhånden havde mistet sin betydning som kontrollerende og dømmende institution, blev nedlagt. I 1816 blev Færøerne organiseret som et amt med en amtmand, der var bosiddende i Tórshavn. Disse ændringer er ikke specielle for Færøerne, men afspejler en udvikling, der også gjorde sig gældende i den øvrige del af riget.

Embedsmændene bragte nye ideer fra Danmark og omsatte disse ideer i nye tiltag til forbedring af det færøske samfund. Det kan nævnes, at C.L. Tillisch i de fem år, han var på Færøerne, foruden at sætte sit præg på skolevæsenet, også var med til at stifte Færø Amts Sparekasse og Færø Amts Bibliotek.

Tórshavns befolkning

Videre i ovennævnte indberetning om Arbejdsskolen skrev amtmanden: »Hensigten med denne Lærestanstalt er, dels at give de fattige Thorshavns Indbyggere, som ved deres Hænders Arbejde maae fortjene alt til Livets Ophold, Leilighed at faae deres Børn oplærte til nyttige Haandgjerninger, dels ogsaa ved samme Leilighed, at lade unge Piger fra Landet, som dertil have Lyst, lære at væve, spinde og sye«.

Mens befolkningen på Færøerne helt frem til slutningen af 1800-tallet i alt overvejende grad levede af landbrug og i tilknytning til et bygdefællesskab, var Tórshavns befolknings levevis i stor udstrækning en anden. Tórshavn havde, lige siden øerne blev bebygget, været tingsted og handelsplads, og der opstod her en befolkning af embedsmænd, soldater, handelsbetjente, håndværkere, daglejere, tyende o.lign. En befolkning, som enten var af embedsstanden eller levede af at arbejde for denne stand eller for de tilrejsende fra byggerne, som havde ærinder i handelen eller

hos myndighederne. De fleste af embedsmændene havde også en gård i tilknytning til embedet, men disse lå uden for Tórshavn. Befolkningen i Tórshavn levede således i høj grad uden for landbrugsfællesskabet.

Folketællingerne for 1801 og 1834 oplyser befolkningens erhvervsfordeling. For Tórshavns vedkommende udgør de landbrugstilknyttede mellem 0 og 5% af indbyggerne, mens tallet for landet som helhed er omkring 85%.

Folketallet for henholdsvis Færøerne og Tórshavn var i den aktuelle periode

	1769	1801	1834
Færøerne	4774	5265	6928
heraf i Tórshavn by	627	554	721

Omkring 13% af befolkningen boede i Tórshavn i 1769, mens befolkningen i Tórshavn i 1801 og 1834 udgjorde godt 10%.

De administrative ændringer ser også ud til at have medført forandringer for Tórshavn. Selvom opdelingen i erhverv eller efter stand i folketællingerne ikke er helt entydig og kan være problematiske at benytte, kan der dog ses en tendens til centralisering af embedsstanden. I 1769 udgjorde den gruppe, der benævnes »Justitz og andre Kongel. Betiente, Kloster og Ombudsholdere samt detslige med Hustruer, Børn og Tienstefolk«, 2,26% af den samlede befolkning, og af disse boede de 35% i Tórshavn. I 1801 rummede gruppen »Borgerlig Embeds-Stand« 2,14% af befolkningen; af dem var de 59% bosat i Tórshavn. I 1834 udgjorde gruppen »Civile Embedsmænd og Betiente« 2% af befolkningen, hvoraf 87% boede i Tórshavn.⁶ Tendensen synes således at være klar: at en stadig større del af embedsmændene og deres medarbejdere blev koncentreret i Tórshavn. De geografiske afstande er ikke så store på Færøerne, men givet at det er en øgruppe med stejle bjerge og med strømfyldte sunde, så øgedes afstanden mellem embedsstanden og store dele af befolkningen. Andre erhvervsgrupper var også overrepræsenterede i Tórshavn. I gruppen daglejere og folk uden bestemt ernæring boede i 1801 og 1834 henholdsvis 62% og 25% i Tórshavn.

Lærere

Hensigten med Arbejdsskolen var, som ovenfor citeret, at oplære de fattige indbyggeres børn i håndgerning. Vævning, ligesom strikning, var en selvfølgelig del af de almindelige håndværk på Færøerne, da fåreavl med henblik på uldproduktion var den betydeligste del af landbrugsproduktionen. Vævning og strikning blev anvendt både til forarbejdning af handelsvarer og til egen beklædning. Strikningen og vævningen foregik hovedsagelig inden for husholdningsproduktionen som en del af det traditionelle kvindearbejde. Teknikken var i lang tid primitiv, idet man udelukkende anvendte den vertikale væv. Først mod slutningen af 1700-tallet blev den mere effektive horisontale væv introduceret på Færøerne af tilflyttede kvinder, og det var væve af denne type, man anskaffede til Arbejdsskolen. Også fra amtskontorets side

Røgning af får, uldvask, valkning, spindning osv. Færøsk uldforarbejdning var i århundreder husflid, som foregik i hjemmet med fast arbejdsdeling og vekslende med årstiderne. Tegningen er fra kommandant von Borns kortmålinger af Færøerne i 1791-1795. Kortene er forsynet med vignetter, som illustrerer færøsk folkekultur (Søkkortsarkivets arkiv, Rigsarkivet).

havde man prøvet på at forbedre vævehåndværket. I 1821 havde man planer om at sende en kvinde til Danmark for at lære vævning.⁷ Det er dog ikke lykkedes ud fra korrespondancen at finde ud, hvorvidt nogen blev sendt til Danmark og i givet fald hvem og hvornår.

Som lærerinde i den nye Arbejdsskole blev ansat en jomfru Müller. Hendes fulde navn var Elisabeth Helene Müller, født i 1787 og præstedatter fra Suduroy. Det er muligt, at det var denne kvinde, der var i Danmark for at lære at væve. I kilderne (passagerlister og pasbøger) kan man se, at jomfru Müller har opholdt sig i København fra efteråret 1822 til foråret 1825. I folketællingen for 1834, dvs. efter at hun har forladt sin stilling som lærerinde, anføres det, at hun »ernærer sig af uldarbejde samt syning«. Af boopgørelsen efter hendes død i 1843⁸ fremgår også tydeligt, at hun havde beskæftiget sig med håndgerning, idet hun efterlod sig både garn og redskaber til uldforarbejdning samt tøj og syartikler. Hun var lærerinde ved Arbejder-

skolen frem til 1830, hvor hun blev afløst af Magnus Jacobsen, der havde været lærer ved Almueskolen eller Læseskolen, som den også blev kaldt.

Magnus Jacobsen var ikke uddannet lærer, men havde gået i skole i Tórshavn, hvor han som en af de dygtige elever blev sat til at undervise.⁹ I 1827 blev han sendt til Danmark for at sætte sig ind i den indbyrdes undervisningsmetode. I Danmark havde han, foruden salmesang, også lært noget om vævning og tegning. Magnus Jacobsen tiltrådte som lærer ved Arbejdsskolen 1. september 1830. Det første år var et prøveår, men hans ansættelse blev forlænget efter prøveperioden. Da han aflagde regnskab for Arbejdsskolen pr. 31. december 1830, fremsatte han forskellige forslag til forbedringer og udvidelse af arbejdet på skolen. Han foreslog, at pigerne i lighed med drengene fik løn for deres arbejde i skolen, at skoletiden udvidedes, at der anskaffedes flere redskaber og råvarer osv.

Ved Magnus Jacobsens tiltrædelse får Arbejdsskolen et mere kommercielt sigte ud over at være ren oplæring i vævning, spinding o.l. Skolekommissionen vedtog således i oktober 1831, at der skulle betales fast løn for de forskellige arbejder, der udførtes på skolen.

I 1833 rejste Magnus Jacobsen igen til København. Amtsskoledirektionen ansøgte i 1832 Danske Kancelli om dels økonomisk støtte til lærerens rejse og ophold i Danmark, hvor han skulle søge kendskab til den mest hensigtsmæssige behandling af uld, dels til årlig støtte til Arbejdsskolens drift. Danske Kancelli meddelte skoledirektionen i 1832, at Rentekammeret ville støtte Magnus Jacobsens rejse til Danmark, men at det ikke ville give økonomisk støtte til driften.

I skoledirektionens instruks til læreren står der bl.a.:

»Ved Deres forestaaende Rejse til Kiøbenhavn bør De fornemmelig søge at skaffe Dem saa fuldstændig en Kiendskab som mueligt om Uldvarers Forarbeidning og deres fordelagtigste Anvendelse. De bør derfor i den Henseende henvende Deres Opmærksomhed paa enhver Fabrikation, hvortil den færøske Uld kan være skikket, og for herom at erfare kyndig Mening, kan De af Arbejdsskolens Beholdning medtage 1 Lispund vasket og 1 Lispund uvasket Uld. I øvrigt vil det formeentlig især være de grovere Uldvarer, saasom Gulvtæpper, grovt Klæde, Kalmuk, Vadmæl«. ¹⁰

Efter at have opholdt sig i Danmark i ti måneder sendte Magnus Jacobsen en indberetning til skolekommissionen i Tórshavn og amtsskoledirektionen, hvor han fortalte om sine foreløbige resultater. Om ulden berettede han, at han havde fundet ud af, at det var den grove uld, der bedst egnede sig til forarbejdning. Videre, at for at blive blød skulle den færøske uld »nappes«, dvs. man skulle plukke de grove dækthår fra ulden, men at den derved tabte i styrke. Han mente derfor, at Arbejdsskolen først og fremmest skulle fremstille gulvtæpper og grovere stoffer. Han havde fået solgt de vareprøver, han havde haft med, og fået fremstillet stof af den medbragte uld. Desuden havde han undersøgt forskellige ting vedrørende uldforarbejdning såsom kartning og spinding, og hvilke redskaber der bedst egnede sig.

Magnus Jacobsen havde et yderligere formål med sin Danmarksrejse. Ligesom da

han var i Danmark i 1827 for at sætte sig ind i den nye undervisningsmetode, hvor han tillige lærte salmesang og vævning, så skulle han denne gang også lære orgel-spil. I indberetningen til skolekommission og skoledirektion fortalte han: »Endvide-re har som Gjenstand for mine Beskjæftigelser i ovennævnte Tidsrum været Orgel-spil og Farvning. Bestræffende den første Gjenstand da haaber jeg ogsaa heri at kunne tilfredstille mine høje Foresatte; med den anden derimod staar jeg endnu mere tilbage i«. ¹¹

Hovedformålet med indberetningen synes at være at få myndighedernes tilladelse til at forlænge opholdet i Danmark. Han havde haft planer med fra Færøerne, som man her anvendte til farvning af uld. Planterne var blevet undersøgt, og nu ønskede han at kunne tage et kursus i kemi og mekanik på Polyteknisk Lærestanstalt.

Lærer Magnus Jacobsen kom hjem igen i efteråret 1835 medbringende nye redskaber til Arbejdsskolen. Arbejdsskolen fremstillede især tæpper og andre grovere uldvarer, som blev solgt dels på Færøerne, dels i Danmark. Hans videre arbejde på skolen synes dog ikke at have været helt vellykket. Der var tilsyneladende samarbejdsproblemer med F.F. Tillisch og hans efterfølger som amtmand, C. Pløyen. Jacobsen blev bl.a. beskyldt for at have uorden i sine regnskaber, hvor han på den anden side beklagede sig over sin lave løn. Han forblev dog i sin stilling til 1842. ¹² Magnus Jacobsen havde større succes med sit andet formål med rejsen. Han er den første, som havde papir på, at han havde lært at spille orgel, og han var organist i Tórshavns Kirke i mange år.

Eleverne på Arbejdsskolen

Det har ikke været muligt at finde oversigter over elever på Arbejdsskolen, så det er vanskeligt at sige noget om, hvilke elever skolen optog. Ifølge den første indberetning fra 1826 om Arbejdsskolen var det i den første tid kun piger. Skolekommissionen havde ifølge forhandlingsprotokollen sammen med amtmanden bestemt, »at ikkun de ved Flid og Sædelighed udmærkede Pigebørn skulde tilstedes Adgang til den oprettede Arbejdsskole«. Ud fra de eksisterende kilder ser det ud til, at man i den første tid har haft dels piger til oplæring, dels har haft to voksne kvinder, der har arbejdet fast på skolen som vævere.

I 1830, samtidig med lærerskiftet på skolen, ansøgte skolekommissionen om at måtte udvide elevtallet og optage drenge på skolen. De syv drenge, der ved skoleårets begyndelse 1. september skulle optages i skolen, havde: »for største Delen ... bragt det saa vidt i de almindelige Skolekundskaaber som det af Almuebørn tillige kan fordres«. ¹³ Eleverne skulle kun deltage i undervisningen i almueskolen i to timer om eftermiddagen. De andre 4 timer skulle de være forpligtede til at arbejde i Arbejdsskolen, og drengenes arbejde skulle især være at karte og spinde. Den traditionelle arbejdsdeling mellem kønnene i det færøske landbrugssamfund i uldforarbejdningen indebar, at kvinderne vaskede ulden, mændene karte og spandt, og kvinderne strikkede, vævede og syede. Der skete således ikke noget brud på denne arbejdsdeling ved drengenes optagelse på Arbejdsskolen. Eleverne fik løn for deres arbejde i skolen. Der var faste takster for spinning, vævning og farvning, en takst for arbejde i skoletimerne og en anden uden for skoletimerne.

I 1832 forsøgte man påny at få flere elever til skolen. Skolekommissionen søgte skoledirektionens godkendelse til, at de børn, der var fyldt 13 år, og som havde de befalede skolekundskaaber, samt nogle yngre børn, som havde lige så gode kundskaber, skulle forpligtes til at være i skolen, imod at de fik to dages undervisning om måneden. Amtsskoledirektionen godkendte dog ikke kommissionens forslag. Den henviste til 1814-anordningens § 25: at forældre ikke længere end højst nødvendigt skulle have børnenes hjælp daglig, efter at de var fyldt 13 år. Hvis forældrene derimod ikke kunne finde beskæftigelse for deres børn, skulle de have at vide, at deres børn kunne få arbejde på Arbejdsskolen. Om det viste sig, at børnene »hendriver deres tid i lediggang, skal de uden videre sættes til at arbejde på skolen«. Med hensyn til de yngre børn blev det op til skolekommissionen at afgøre, hvordan de skulle fordele tiden imellem arbejdsskolen og læseskolen.¹⁴

Planer om tvangsarbejdsanstalt

Ti år efter at Arbejdsskolen var begyndt, var der planer om en større omorganisering. Her i 1836 havde alle de embedsmænd, som oprindeligt var med til at stifte skolen, skiftet stilling og var blevet erstattet af nye personer. Amtmand F.F. Tillischs planer gik ud på at udvide skolens lokaler, at få flere redskaber til skolen og at udvide skolens arbejdskraft ved at kombinere den med en tvangsarbejdsanstalt for folk, som var dømt til straf i arresthuset i Tórshavn, og for løsgængere.¹⁵ Desuden ville han overdrage styret for Arbejdsskolen til en særlig direktion.

Tillisch sendte i juli 1835 en ansøgning herom til Rentekammeret.¹⁶ Anledningen til ansøgningen var, at Magnus Jacobsen, efter at han er kommet tilbage til Færøerne, ønskede at få del redskaber til spinding, vævning og farvning til Arbejdsskolen for at få fuld nytte af de kundskaber og nye redskaber, som han havde erhvervet under sit ophold i Danmark. Rentekammeret ønskede dog yderligere oplysninger fra både verdslige og gejstlige myndigheder om sagen.

Amtmandens betænkning til Rentekammeret blev sendt i september 1836.¹⁷ Den indeholdt amtmandens tanker om, hvordan man kunne forbedre forarbejdningen af ulden på Færøerne. Hans hovedtanke var, at uldforarbejdningen skulle udvikles fra at være husflid til at blive uldfabrikation. Uldforarbejdningen var husflid, og på daværende tidspunkt forarbejdedes kun det, som indbyggerne selv anvendte til beklædning, og så de trøjer og strømper, som blev forarbejdet til at afsætte i den kongelige handel. De varer, som indhandlede, anvendtes dels som betaling for skat, jordleje o.l., dels til at købe varer. Tillisch havde foretaget udregninger over, hvad tidsforbruget var for de karle, som skulle karte, spinde og tvinde ulden, og for pigerne som skulle strikke ulden. Hans konklusion lød, at arbejdet med ulden i dets daværende organisering ikke var rationelt. Det kunne betale sig, så længe handelstaksterne for disse uldvarer var gode, men dette ville ikke være tilfældet, hvis priserne faldt.

Han anbefalede, at man ved en udvidelse af Arbejdsskolen kunne give befolkningen lejlighed til at lære at forarbejde ulden bedre. Man havde allerede anskaffet forskellige væve og kartemaskiner. Det var et skridt i den rigtige retning, men hvis man også kunne få spindemaskiner, ville det yderligere være til stor hjælp. Amtmanden

kom dog ikke med noget bud på, hvordan han havde tænkt sig, at disse nye metoder for bearbejdning af uld skulle vinde indpas i det færøske samfund.

Landfogden, sorenskriveren, sognepræsten i Tórshavn og provsten kom også med deres bemærkning til sagen. Med undtagelse af sorenskriveren ignorerede alle de embedsmænd, der bidrog med bemærkninger til sagen, det faktum, at uldforarbejdningen på gårdene foregik på de tidspunkter af året og dagen, hvor landbruget og fiskeriet kom i første række. Den enkleste forklaring ville selvfølgelig være, at her var der tale om danske embedsmænd, som kun var på Færøerne i en kort tid og aldrig nåede eller havde interesse i at sætte sig ind i færøske forhold. Ironisk nok var der en færing blandt embedsmændene. Landfogeden, som på dette tidspunkt var C. Pløyen, opholdt sig i Danmark dette år, og i hans sted var Jens Davidsen konstitueret landfoged. Davidsen var født i Hvalba på Suduroy, men kom som ung til Tórshavn. Han arbejdede hele sit liv som amtskontorist, revisor o.l. og var også, som her, til tider konstitueret, når embedsmænd var bortrejst eller embeder af andre grunde var ubesatte.

Sorenskriver Hunderup havde som ovenfor nævnt et mere nuanceret syn på arbejdet i det færøske landbrug. Han skrev i sine bemærkninger, at fåreulden ikke var af en kvalitet, som kunne anvendes til fabrikation, så hvis man havde i sinde at drive fåreavl for uldens skyld, krævede dette en omstrukturering af landbruget. Han kom også ind på de skiftende konjunkturer i udlandet og på, hvordan man ville beskæftige fabriksarbejderne de år, hvor fåreavl slog fejl. Om uldarbejdet sagde han:

»Som bekjent bliver intet af Landets Uld udført i raa Tilstand, men den forarbejdes om Vinteren af Landets Beboere til Trøjer og Hoser, tvende for Tiden stærkt søgte Handelsartikler, og som derfor indbringer Landet en, i Forhold til dets Størrelse, meget betydelig Capital. Da de nævnte Artikler forfærdiges om Vinteren, altsaa paa en Tid, da de øvrige for Landet vigtige Sysler, Agerbrug og Fiskeri, tildels maa hvile, er der efter min Formening ikke Grund til at ønske nogen Forandring i den nærværende Bearbejdningsmaade, saalænge det færøske Uldgods finder en saa god Afsætning i Handelen, som det for Tiden har. Saavidt jeg skjønner vil den paatænkte Underviisnings Anstalt heller næppe kunne udrette noget af Betydenhed til en bedre Bearbejdelse af disse Artikler. Hvad Spinningen angaar, der som bekjendt, udføres paa den saakaldte Skotrok, da have Beboerne heri bragt det til en høj Grad af Fuldkommenhed, thi, der leveres Garn, som i Finhed og Jævnhed turde sættes ved Siden af Fabriksarbejde«. ¹⁸

Mens alle de andre embedsmænd tilsluttede sig amtmandens tanke om at sætte løsgængere til at arbejde på Arbejdsskolen, så var sorenskriveren også her mere skeptisk. Han mente, at problemet med løsgængere o.l. ikke var så stort, som man ville gøre det til. Han anførte, at ingen var dømt for løsgængeri i de år, han havde været sorenskriver, dvs. i de seneste fire år. Ligesom de andre embedsmænd ville han dog gå med til at anbefale, at lovovertrædere, der dømtes til tvangsarbejde, kunne sættes til at arbejde i skolen, men så vidt der kan ses af hans betænkning, drejede det sig højst om 2-3 stykker om året.

Tórshavn var Færøernes lille hovedstad, der bestod af skanse, handelshus, pakhus, embedskontorer, kirke, skole samt boliger til embedesmænd og daglejere (Tegning af P. Seidelin ca. 1850. Det Kgl. Bibliotek).

Tanken om at anvende løsgængere, fanger osv. til produktionsmæssige forhold var ikke ny i det danske rige, men den blev aldrig realiseret på Færøerne. Korrespondancen mellem de lokale myndigheder i Tórshavn og centralmyndighederne i København om organiseringen af Arbejdsskolen fortsatte i de følgende år, også efter at C. Pløyen havde afløst F.F. Tillisch som amtmand i 1837.

Det eneste af Tillischs forslag om forandringer, der blev realiseret, var, at Arbejdsskolen ikke længere skulle sortere under skolevæsenet. Fra 1. marts 1837 blev skolen flyttet fra skolekommissionens regi og fik sorenskriver Hunderup som bestyrer.¹⁹ Straks efter dette blev der udarbejdet en instruks for læreren ved Arbejdsskolen. Instruksens hovedindhold var bestemmelser for lærerens arbejdstid og anvendelse af skolens redskaber. Disse bestemmelser kunne tyde på lærerens manglende evner eller vilje til at holde styr på skolen. Der er yderligere antydninger af, at embedsmændene ikke havde tillid til lærerens ledelse af skolen. I provstens bemærkninger til ovennævnte betænkning om tvangsarbejdsanstalten foreslog han således, at man ansatte en dansk mand som medhjælper ved skolen, som var vant til og formåede at holde folk i tilbørlig frygt.²⁰

Skolens sidste år

Arbejdsskolen fungerede ikke godt i de følgende år. Som nævnt beklagede myndighederne sig over Magnus Jacobsens arbejde på skolen, skolen oparbejdede en stor gæld til den kongelige handel, og i 1843 blev skolen så endeligt nedlagt. I 1845 blev

skolen dog genåbnet som en håndgerningsskole med egen direktion og fik overdraget den gamle skoles ejendom. Dette skete efter kronprins Frederiks rejse til Færøerne i 1844, hvor han også skulle undersøge skoleforholdene.²¹ Skolen fik ved denne lejlighed tildelt et legat af kronprinsen. Som håndgerningsskole fortsatte skolen i cirka 30 år endnu. Det var en ren pigeskole med en kvindelig håndgerningslærer. I 1893 tilfaldt det legat, som kronprinsen i sin tid havde givet skolen, kommuneskolen i Tórshavn med den betingelse, at skolen underviste i håndgerning.²²

Afrunding

Arbejdsskolen fik ikke den store betydning for Færøernes erhvervsmæssige udvikling. Hensigterne hos de embedsmænd, som var med til at stifte skolen, om, at skolen skulle give fattige piger i Tórshavn oplæring i vævning og i syning, synes dog til en vis grad at have vundet fremme. Skolen fik oplært nogle piger i disse håndværk og givet dem mulighed for en indtægt. De efterfølgende ambitiøse planer, som stiledede imod at få en egentlig uldfabrikation i gang, således at uldbearbejdningen på Færøerne kunne udvikles fra husflid til fabrikation, blev ikke nogen succes.

De centrale myndigheder i Danmark støttede ikke de lokale embedsmænds planer, og den færøske erhvervs- og befolkningsmæssige struktur var heller ikke befordrende. Selvom man i Tórshavn havde en koncentration af fattige og ejendomsløse, uden for det traditionelle jordfællesskab, har de utvivlsomt været for fåtallige til at kunne danne grundlag for en egentlig fabrikation. De tilbagevendende forsøg på at få flere elever til skolen peger i samme retning. En anden medvirkende årsag til skolens begrænsede indflydelse kunne muligvis være myndighedernes manglende succes med at finde en ledelse til skolen, der kunne føre deres planer ud i livet.

I perioden, hvor Arbejdsskolen havde sit virke, iværksatte myndighederne samtidig en jordreform, der ikke harmonerede særlig godt med tankerne om industrialisering af uldproduktionen. Man tillod etablering af nye bosættelser og tildelte ejendomsløse jordlodder ved udstykning af jord fra den offentligt ejede jord og skabte derved muligheder for, at folk kunne ernære sig ved en kombination af fiskeri og smålandbrug. Det blev fiskeriet, der efterhånden blev det dominerende erhverv, og som kom til at afløse det gamle landbrugssamfund. Uldforarbejdningen på traditionel vis og som en biproduktion forblev på husflidsstadiet et godt stykke ind i det 20. århundrede.

Noter

1. Landsskjalasavnid i Tórshavn (LSS). Færø Amt. Kopibog Litra E, 30. oktober 1826
2. Kenn Tarbensen: Skolesagen på Færøerne ca. 1800 til 1872, *Den jydsk historiker* nr. 62-63, 1993, s. 62-63.
3. LSS. Færø Amt. Kopibog Litra E, 20. oktober 1825.
4. Tarbensen s. 167ff.
5. Róland W. Høgnesen: Færøernes Historie frem til Anden Verdenskrig, A. Ølgaard (red.): *Færingar – Frænder*, 1968, s. 51
6. Hele husstanden, dvs. både kvinder og mænd, er medregnet i 1769 og 1801. Ligesom både rubrikkerne og A og B i folketællingen for 1834 er medregnet.
7. LSS. Færø Amt. Concepter 1821.
8. LSS. Sorenskriveren. Skifteprotokol 1843.
9. Jens M. Hentze: *Tórshavnar skúlasøga*, Tórshavn 2000, s. 118.

10. LSS. Færø Amt. Kopibog N 1834-1836.
11. LSS. Færø Amt. Skolesager fra Tórshavn, brev 26. marts 1835.
12. Hentze s. 128-29.
13. LSS. Færø Amt. Forhandlingsprotokol for Tórshavn Skolekommission 1825-1866.
14. Samme.
15. De løsgængere, som man her hentyder til, er såkaldte uldtryglere, som var ofte fattige folk, især fra Tórshavn, som gik rundt til landets bønder og tryglede om uld.
16. LSS. Færø Amt. Kopibog Litra N, 1835 nr. 7.
17. LSS. Færø Amt. Kopibog Litra O, 1836 nr. 87.
18. LSS. Sorenskriveren. Kopibog 1836.
19. LSS. Færø Amt. Forhandlingsprotokol for Tórshavns Skolekommission 1825-1866.
20. LSS. Færøernes Provsti. Kopibog 1834-1843, 9. juni 1836.
21. Tarbensen s. 164.
22. Hentze s. 140 ff.

Lena Nolsøe f. 1951, cand.phil., arkivar på Føroya Landskjalasavn og ekstern underviser på Fróðskaparsetur Føroya. Konsulent ved og forfatter af biografier til Dansk Kvindebiografisk Leksikon. Artikler i færøske tidsskrifter.

Praktisk præsteuddannelse omkring år 1800

Christian Larsen

Forskellige kirkelige selskaber havde i løbet af 1700-tallet givet vordende præster øvelser i kateketik (læren om kirkelig undervisning) og homiletik (læren om prædiken), således at de var praktisk rustede til embedsgerningen. Først med Pastorseminariets oprettelse i 1809 fik den praktiske præsteuddannelse fast form. Artiklen undersøger forløbet forud for Pastorseminariets oprettelse og seminariets første år.

Indledning

I slutningen af 1700-tallet lød der – især fra gejstlig side – klager over tomme kirker og den synkende moralitet. Lægemidlet mod tidens moralske brøst og grundlaget for gudstjenesten i den protestantiske kirke var forkyndelsen, og derfor måtte præsters uddannelse til og øvelse i prædikekunst komme i centrum. Det havde man altid vidst, og allerede i 1740'erne og 1750'erne havde der været tiltag på dette område: dels Det Kateketiske Selskab i København 1738-1745,¹ dels Erik Pontoppidans lærebog *Collegium Pastorale Practicum* (1. udg. 1757). Den pietistisk prægede pastoralteologi med 58 kapitler og 740 sider var en indgående vejledning for præster i embedsførelse: prædiken, katekisation, sakramentforvaltning, skriftemål og afløsning, præstens virke ved begravelse og bryllup samt som menighedens sjælesørger.

Præstens katekisations- og prædikeevner kom atter i centrum ved den nye fundats for Universitetet i 1788. I kapitel 4 § 13 hed det: »Vi ville og, at der overalt skal agtes paa de Theologiske Candidaters ogsaa efter deres Examen fortsatte Fliid, samt Øvelse i at prædike og catechisere«, for hvilket de skulle fremlægge dokumentation, når de søgte gejstligt embede, og hvor de så kunne vente at blive taget »i allernaadigst Betragtning til Befordring«.

To selskaber og en forordning

I 1790'erne så to kirkelige selskaber dagens lys: Det Homiletisk-Kateketiske Selskab og Det Homiletiske Selskab, hvor især sidstnævnte selskab blev forløber for Pastorseminariet. Homiletisk-Kateketisk Selskab blev i 1789 oprettet af Sjællands biskop N.E. Balle, der tillige fungerede som »Directeur« for selskabets 81 medlemmer. Man samledes hver uge, nogle gange oftere, for at høre og kritisere en prædiken, for at diskutere teologiske emner og vel især for at katekisere i biskoppens på-

hør. I tilslutning til disse prædikener blev der holdt kollokvium over et pastoralteologisk emne, og man har uden tvivl kunnet tage afsæt i Balles *Evangelisk Pastoral-Teologie, foredraget i Kirke-, Biske- og Præste-Vielser* (1790).²

Dette initiativ blev grundlaget for den kateketiske prøve, der indførtes ved forordningen af 5. oktober 1792.³ Da »sand Oplysning i Religionen og Sædelæren« var det kraftigste middel til at fremme såvel den offentlige som den enkeltes mulige lyksalighed, var det nødvendigt at sørge for ungdommens undervisning og følgelig »saare nødvendigt, at de, som kaldes til Kirkens Lærere, besidde fuldkommen Duelighed i Catechisationen«. Derfor skulle enhver, der blev udnævnt til præst, have aflagt en offentlig kateketisk prøve »til Beviis om hans Duelighed i dette Fag«. Prøven, der ikke måtte vare mere end en time, holdtes normalt i København, hvor biskoppen, en teologisk professor og en sognepræst fungerede som censorer. Ligesom ved embedseksamen fik man karakteren *laudabilis, haud illaudabilis* eller *non contemnendum*. Når man søgte præstekald, skulle man foruden attest for teologisk eksamen og dimisprædiken indsende attest om den karakter, som man havde fået. Karaktererne fra de tre prøver, skulle »komme i Betragtning, Forestilling til Forfremmelse«. ⁴

Balles selskab synes at være ophørt omkring 1798, men allerede året efter fik det en efterfølger i Det Homiletiske Selskab, oprettet i foråret 1799 af residerende kappellan ved Frue Kirke H.G. Clausen på opfordring af 12 studenter.⁵ Formålet med selskabet var at gøre deltagerne til gode prædikanter. Dette skete ved, at medlemmerne skiftedes til at holde prædikener for hinanden. De skulle udarbejde en skriftlig prædiken over selvvalgt tekst og hovedsætning, som dog måtte ligge i teksten; på søn- og helligdage prædikedes over de befalede tekster. Prædikenen blev underkastet skriftlig bedømmelse af to kritikere (recensenter). Om den skriftlige bedømmelse hed det i lovene, at »Det behøves vel neppe at erindres, at en saadan Recension bør være uden Bitterhed og Haan.« I en protokol blev prædikantens navn, teksten, hovedsætninger og bedømmelsen indført. I løbet af selskabets levetid blev der holdt 276 prædikener af 52 personer – eller fem prædikener pr. person.

Et institut for pastoralvidenskaberne

I november 1808 rettede Sjællands nyudnævnte biskop Friedrich Münter henvendelse til Danske Kancelli for at gøre kancelliet opmærksom på en sag, som uden tvivl er »en stor Mangel i vore unge Geistliges Dannelse ved Universitetet«. ⁶ De teologistuderendes dannelse var meget teoretisk, og de fik »næsten lutter Forelæsninger over Theologiens forskiellige theoretiske Fag; det practiske derimod forsømmes aldeles og ringeagtes af Mange«. Dimisprædikenen, som var de studerendes sidste prøve, var oftest den første prædiken, en nyuddannet cand.theol. holdt. De fik hverken anvisning til kateketik eller lejlighed til egen øvelse i »denne sandelig ikke mindre end lette Kraft«. Kandidaterne tiltrådte derfor deres embede med meget ufuldstændige for ikke at sige aldeles ingen begreber om embedets mangfoldige forretninger; ligeledes manglede de viden om den danske kirkeret. Dette var et stort savn for både dem selv og det offentlige, og de måtte selv tilegne sig kundskaberne efterhånden, »ofte og ved meget ubehagelige Erfaringer«. Følgen var bl.a. »de tomme Kirker, som findes næsten allevegne i Kiøbstæderne, dog for Endeel maa tilskrives den min-

dre Grad af Duelighed Lærerne besidde – skiøndt ogsaa andre Aarsager, og især Tidsalderens letsindige, irreligiøse Aand, haver bidraget dertil«.

Münter havde i sin tidligere virkekreds som universitetslærer søgt at afhjælpe denne mangel ved forelæsninger over pastoralteologien fra 1797⁷ over A.H. Niemeyers lærebog: *Haandbog for christelige Religions-Lærere* (oversat til dansk 1798).⁸ Disse forelæsninger var imidlertid teoretiske, og homiletiske øvelser fandt ikke sted, fordi Münter ikke havde færdighed deri. Kun det fåtal, som kunne benytte pastor Clausens anvisning, havde haft lejlighed til at gøre forsøg med homiletik, og disse elever fra Clausens »skole« kunne Münter genkende ved deres dimisprædikener.

Ligesom med homiletikken forholdt det sig med kateketik. Münter forsøgte at opmuntre de studerende til at besøge Blaagaard Seminarium og åbnede adgang til læretimerne, men kun få benyttede sig af tilbuddet eller af biskop Balles offentlige katekisationer, »formodentlig i den Formeening: at Ungdoms Underviisning i Institutterne, hvormed de vare sysselsatte, gav dem Øvelse nok«. Det var dog langt fra nok. Undervisningsarbejdet kunne nok lette arbejdet, men ikke give færdighed i at katekisere over »Religionens Sandheder med Børn af de forskielligste Anlæg og Kundskaber«.

Biskoppen fandt det derfor »Under disse Omstændigheder [...] saare ønskeligt for Siellands Stift, om der til dets tilkommende Geistligheds Tarv kunde anlægges et Præsteseminarium«. Han vidste, at tiden ikke var til bekostelige foranstaltninger, men noget burde gøres uden betydelige bekostninger. »Udfaldet vilde da om faa Aar vise, om Sagen fortiener større Opmærksomhed; og naar Tiderne da forandredes til det bedre, saa torde jeg vel og haabe, at Cancelliet vilde bidrage sit til, at Anlægget blev udvidet og erholdt en større Virkekreds«. Münter stillede derfor forslag om indretning af et »Institut for Pastoralvidenskaberne«.

Fagrækken

Undervisningen og øvelserne skulle strække sig over et år, og der skulle forelæses over fem fag: fysiologi, homiletik, katekisation, pastoral anvisning og dansk kirkeret. Vel havde kandidaterne hørt om fysiologien i det filosofiske kursus på Universitetet, men kurset var for begyndere, meget elementært og ikke tilstrækkeligt for mænd, som skulle indvirke på mennesker; »som altsaa maae have nøjagtig theoretisk og empirisk Kundskab om Menneskets intellectuelle og moralske Anlæg, Drifter, Affecter o.s.v.«. Kandidaterne skulle derfor have undervisning i »Erfarings-Sieleslæren«, med hvilket forbandtes antropologi og anvisning i at have med mennesker at gøre, i særdeleshed sjælens natur, både i dens sunde og dens syge tilstand. Som lærer foreslog Münter feltpræst N.E. Øllgaard. Forelæsningerne måtte ledsages af »idelige Øvelser« i at anvende homiletiske regler, at gøre logisk rigtige dispositioner til prædikenerne, i at udarbejde og at holde disse i »et got lyst og smagfuldt Sprog og et rigtigt og anstændigt Foredrag«. Pastor H.G. Clausen skulle undervise i dette fag. Katekisation skulle forme sig som øvelser og gentagne forsøg; også her blev Clausen foreslået som lærer. Pastoralanvisning skulle give vejledning i at forvalte det øvrige af religionslærerembedet. I forbindelse med anvisningerne kunne man inddrage sygebesøg, tjeneste ved fængsler m.m. Endelig skulle kandidaterne gennemgå

dansk kirkeret. Ikke siden J.E. Colbiørnsens forelæsninger i 1780 og 1781 havde der været holdt forelæsninger over emnet. Münter havde udbudt faget i sin tid som lærer på Universitetet, men det havde ikke vundet tilhørere. Som lærer blev assessor i Hof- og Stadsretten A.S. Ørsted bragt i forslag.

Instituttets forelæsninger og øvelser skulle fordeles således: det første halve år havde man fysiologi, homiletik og kateketik, det andet halve år homiletiske og kateketiske øvelser samt forelæsninger over pastoralanvisninger og kirkeret. Da forelæsningerne skulle være gratis, måtte der gives lærerne et salær: læreren i homiletik og kateketik 400 rdl., lærerne i fysiologi og kirkeret hver 200 rdl. eller i alt 800 rdl. til salærer. Den mand, der foredrog homiletik og kateketik eller hele pastoralteologien, burde have titel af professor i denne videnskab. Desuden bad Münter om et engangsbeløb på 200 rdl. til anskaffelse af bøger samt fremover 50 rdl. årligt til bogindkøb. Bøgerne kunne stå i bispegården, ligesom auditoriet der kunne anvendes til seminariet.

Instituttets bestyrelse skulle ligesom Det Pædagogiske Seminarium bestå af lærerne samt stiftsprovsten som den første gejstlige i stiftet efter biskoppen.

Der skulle være tyve medlemmer, der skulle udvælges blandt de bedste kandidater med eksamenskarakteren laudabilis; medlemmerne af Clausens selskab skulle udgøre stammen i instituttet. Optagelsesprøven skulle være en skriftlig prædiken over opgiven tekst og en lille afhandling over et teologisk spørgsmål.

Pastoralseminariet oprettes

I Danske Kancelli tog man godt imod ideen om et pastoralseminarium, hvorimod der i Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler var nogen uvilje imod forslaget, der dog blev fremmet med støtte fra direktionens førstemand, hertug Christian Frederik af Augustenborg.⁹ Kancelliet indstillede 22. december 1808 bispens forslag til kongens godkendelse, dog med visse ændringer. Münter havde foreslået, at kun kandidater med 1. karakter blev optaget. Kancelliet indvendte, at man kendte flere kandidater med 2. karakter, som var blevet »meget duelige og værdige Religions Lærere« og derfor burde have mulighed for optagelse. Deltagerantallet havde Münter sat til 20, hvorimod kancelliet mente, at det ikke var aldeles nødvendigt at fastsætte et bestemt antal.

Kongens afgørelse faldt den 13. januar 1809. Der skulle oprettes et seminarium for kandidater, der opholdt sig i Sjællands Stift, »til Hjælp ved denne deres videre Forberedelse, hvortil en Mængde practiske Kundskaber, forbundne med Øvelse i deres Anvendelse, ere saa nødvendige«. Seminaristerne skal gå på seminariet i et år. Første halvår forelæstes der over psykologi, homiletik og kateketik, i det andet halvår fortsattes homiletiske og kateketiske øvelser; forelæsninger over pastoralanvisningen og kirkeretten blev forbundet hermed. I homiletik skulle undervisningen »oplyses med Exempler, tagne af de bedste Prædikener«, »et godt, lyst og smagfuldt Sprog og rigtigt og anstændigt foredragne«, og hver kandidat burde holde 5-6 prædikener, hvoraf i hvert fald de sidste skulle holdes offentligt i en kirke. Kateketikken skulle der undervises i, som den kommende præst ville få lejlighed til at anvende den i kirken og ved konfirmandundervisning. Kirkeretten skulle gennemgås i »i dens hele Omfang«.

er foreslaaet, at et Seminarium maatte oprettes for de fra Universiteter dimitterede theologiske Candidater, som, efter at have fuldendt den academiske Bane, opholde sig i Sjællands Stift, og i Følge Anordningerne, hvad den videre practiske Forberedelse paa Religionstærker-Embedet angaar, staae under Bispeopnens Tilsyn, hvilket Seminariums Hensigt skulde være, at komme dem iblandt disse, som med roeværdig Flid have anvendt deres academiske Aar, til Hjælp ved den videre Forberedelse, hvortil en Mængde practiske Kundskaber, forbundne med Øvelse i deres Anvendelse, ere saa nødvendige. Efter at have taget denne Foreskilling, tilligemed Cancelliets derhos gjorte Bemærkninger og Sagens øvrige Omstændigheder, i Overveelse, vil Hs. Majestæt have fastsat følgende Bestemmelser i Henseende til et saadant Seminarium.

I. Om de Videnskaber, i hvilke der i Seminariet skal undervises. a) Psychologie. Til Lærer i denne Videnskab udnævnes Feldtprovst Allgaard, og haver han at indrette sit Foredrag saaledes; at det bliver overensstemmende med den vorbende Religionstærkers Lære, og at tilendebringe ethvert Cursus i et halvt Aar. b) Homiletik og Katechetik, hvorover bør læses hele Aaretegjenem. Til Lærer heri udnævnes Pastor Clausen. I Henseende til Forelæsningserne over disse Videnskaber fast-

fastsætted, for saavidt Homiletiken angaar, at de ideeligen skulle være forbundne med practiske Øvelser, at Theorien skal oplyses med Exempler, tagne af de bedste Prædikener, at der ligeledes skal gives Anviisning saavel til en ordentlig Behandling af Texten, som til en loalig rigtig Disposition, et godt, lyst og smagfuldt Sprog og rigtigt og anstændigt Foredrag, at egne Udarbejdelser af Dispositionen og Prædikenen samt disses Bedømmelse, dernæst Holdelse, bør finde Sted, og at endeligen enhver Candidat i det Aar han besøger Seminariet bør holde 5 til 6 Prædikener, af hvilke i det mindste de sidste skulle holdes offentligen i en Kirke. Kat:chetiken bør foredrages saaledes, som en Prækt i sin Stilling haver Leilighed til at anvende den i Kirken og ved Confirmandernes Undervisning c) Den egentlige Pastoral:Undervisning, som Bispeopn Månter efter sit Tilbud, indtil videre, giver Candidaterne. d) Kirkeretten i dens hele Omfang. Til at foredrage denne Videnskab udnævnes Assessor Ørsted, og haver han at tilendebringe ethvert Cursus i et halvt Aar. Til at anskaffe de fornødne Bøger til Seminariets Brug, bevilges sengang for alle 200 Rdl. og siden 50 Rdl. aarligen, for at completere og fortsætte Samlingen saaledes, at de vigtigste Skrifter i Pastoralfaget og de fortrinligste Prædikensamlinger efterhaanden kunne anskaffes. Det bifaldes, at Bøgerne, efter

Bl

I Collegial-Tidende 1809 kunne man læse om »de Videnskaber, i hvilke der i Seminariet skal undervises«.

Teologiske kandidater med bedste karakter skulle have »fortrinlig Adgang«; dog kunne direktionen dispensere, hvis en kandidat med 2. karakter skønnedes at kunne drage nytte af undervisningen. Til deltagelse i de homiletiske og kateketiske øvelser måtte ikke antages flere end 20 seminarister, som skulle vælges blandt kandidater, der opholdt sig i Sjællands Stift. Derimod kunne direktionen give flere adgang til den teoretiske undervisning eller forelæsningserne.

Til »Directeurer og Bestyrere af dette Seminarium« udnævntes samtlige lærere tilligemed stiftsprovst Frederik Plum. Der blev bevilget en engangssum på 200 rdl. til bogindkøb og 50 rdl. årligt »for at completere og fortsætte Samlingen saaledes, at de vigtigste Skrifter i Pastoralfaget og de fortrinligste Prædikensamlinger« kunne anskaffes. Bøgerne skulle stå i bispegården, hvor seminariet fik til huse.¹⁰ De øvrige udgifter til seminariet blev afholdt via Fonden ad usus publicos, som udbetalte understøttelse til de af seminariets medlemmer, som var uformuende (2000 rdl. bevilget i 1811), betalte lønninger og penge til boganskaffelser, indtil samtlige udgifter fra 1. januar 1813 overgik til Finanskassen.¹¹

Da nu Pastoralseminariet var oprettet, besluttede man i Det Homiletiske Selskab at ophøre med sin virksomhed. Den 16. marts 1809 – på tiårsdagen for selskabets oprettelse – blev den sidste samling afholdt. Medlemmerne kunne se tilbage på ti år, hvor 52 teologiske kandidater havde deltaget »i denne gavnlige Indretning, af hvilke 29 ere blevne befordrede til geistlige Embeder«. Selskabet var nu ved kongebud blevet udvidet og gjort til »en offentlig Indretning, i hvilken flere Lærefag blive forenede med Homiletiken«. Selskabet sluttede rækken af samlinger med »den inderligste Følelse af Erkjendtlighed til dets værdige Bestyrer; enhver af dets Medlemmer føler tilfulde og vil sikkerligen stedse med Taknemmelighed erindre den Nytte, han har draget af denne ædle Mands Underviisning og Veiledning«. Denne ædle mand var naturligvis H.G. Clausen.¹²

Pastoralseminarium i provinsen?

Den 10. januar 1809 sendte Münster et brev til kollegaen i Århus, Andreas Birch, om forslagene »Anvendelighed og Realisation i Provindserne«. Birch svarede i slutningen af februar, at teologiske seminarer i provinsen var »til saare liden Nytte«, fordi kandidaterne var huslærere på herregårde eller hos præster. De kunne ikke forlade deres plads for »at benytte sig af Foreninger, hvormed deres Indsigter kunde erholde en større Udstrækning«. Men en form for seminarium eller rettere homiletisk selskab kunne finde sted i provinsen, når man indskrænkede sig til prædikeneres udarbejdelse og undervisning i at behandle »en religiøs Materie paa en populair practisk og opbyggelig Maade«.¹³

Seminariets første år

Seminariets bestyrelse kom til at bestå af biskop F. Münster, stiftsprovst F. Plum, assessor A.S. Ørsted, H.G. Clausen og N.E. Øllgaard. Bestyrelsen mødtes første gang 20. januar 1809, hvor den tilrettelagde de praktiske detaljer om optagelse i seminariet. Der skulle indleveres en skriftlig tilmelding til Münster. En måned senere var der indkommet 21 ansøgninger, hvoraf seks havde været medlemmer af Homiletisk Selskab og derfor allerede var optaget. De øvrige 15 skulle udarbejde en prøveprædiken over Kol. 1, 12-13: »og takker Faderen, som gjorde jer skikkede til at få del i de helliges arvelod i lyset, han, som friede os ud af mørkets magt og førte os over i sin elskede Søns rige«. Hvis man havde holdt dimisprædiken, opnået anerkendelse for besvarelse af en prisopgave ved Universitetet eller – som nævnt – været medlem af Homiletisk Selskab, skulle man ikke holde prøveprædiken.¹⁴ Man skrev til Vajsenhusets direktion og bad om at få overladt et værelse til seminariets brug i den kommende sommer.

En glædelig nyhed var, at enkefrue Gyldendal skænkede seminariet et komplet sæt af Fallesens *Magazin for Religionslærere* (1793-1802) og *Theologisk Maanedsskrift* (1803-1808).¹⁵ Allerede forholdsvis kort tid efter seminariets åbning havde man et større bibliotek, som lærere og elever kunne drage nytte af: 144 bind pastoralteologi, 33 bind filosofi, 9 bind kateketik og 20 bind kirkeret.¹⁶ Der var især tale om tysksproget litteratur, med enkelte franske, engelske og danske titler. Blandt danske titler savner man Henrik Ussings store og blivende værk om *Kirkeforfatnin-*

gen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer (1786-1789, 6 bind), der mærkelig nok ikke indgik i seminariets bogsamling.

Seminariet kunne åbnes 1. maj 1809 ved en tale af Münter, og i efteråret gik man i gang med den første sæsons forelæsninger.¹⁷ Münter forelæste mandag og lørdag 19-20, Plum holdt »pædagogiske Conferencer« med seminarister ved enkelte lejligheder, mens Ørsted foredrog kirkeretten mandag og torsdag 20-21. Clausen fortsatte i de samme timer, og endelig havde seminaristerne psykologi med Øllgaard onsdag 19-20. Efter at Øllgaard i 1811 blev præst i Asminderød-Fredensborg og amtsprovst, blev den ledige lærestol i psykologi overtaget af residerende kapellan ved Frue Kirke J.P. Mynster. Münter henvendte sig til Mynster, der overtog posten, selvom han fandt det »mindre hensigtsmæssigt, at der skulde læses Psychologie ved Seminariet«. Mynster havde ikke fordybet sig særlig meget i psykologi, men håbede dog at kunne give de vordende præster noget, der kunne være interessant og nyttigt for dem. »Det traf sig, at der just paa en Auction var en Mængde af Psychologier, gode og slette, at faae, og jeg anvendte megen Fliid paa Udarbeidelsen af disse Forelæsninger, som jeg holdt to Timer om Ugen. I de følgende Cursus føiede jeg naturligviis Meget til, og et Par Aar senere omarbeidede jeg dem ganske, men vænnede mig tillige efterhaanden til det frie Foredrag fra Kathedret«. ¹⁸ Et resultat af Mynsters undervisning blev hans lille bog *Bemærkninger om den Kunst at prædike* (1812, 53 s.).

Agerbrugsundervisning?

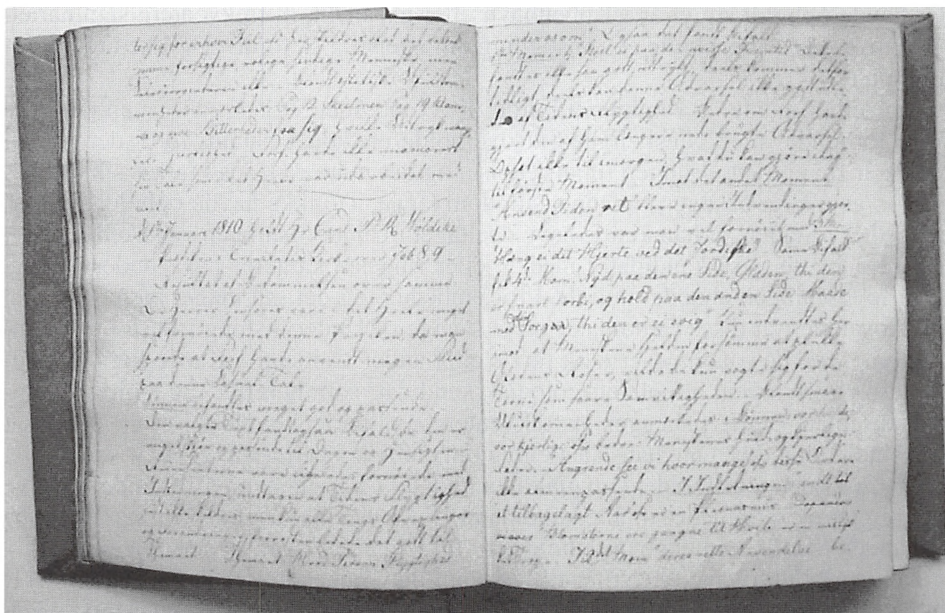
I slutningen af 1809 fik kancelliet en ansøgning fra G. Begtrup, professor ved Universitetet i landøkonomi med særlig opgave at vejlede vordende embedsmænd og præster om landets hovederhverv og kendt for værket *Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark* (1803-1812). Begtrup foreslog, at »de oeconomiske Videnskabers Dyrkning maatte iblant de theologiske Candidater« fremmes ved at seminaristerne skulle have undervisning heri. Næsten alle præster var jordbrugere og fik mestendels af deres levebrød fra embedets tilligende. Gejstligheden stod for i alt 8041 tdr. hartkorn, og det var »ikke uvigtigt for Staten, at dette store Areal dyrkes vel«. Præsten skulle ikke blot danne gode kristne mennesker, ligeså vigtigt var det »at danne Mennesket til nyttig Borger i dets Næringssyssel«, og præsten skulle være til eksempel og oplysning for bonden.

Kancelliets indstilling fra 11. januar 1810 fremhævede det gode forslag, men man var betænkelig ved at pålægge kandidaten det som en ubetinget pligt at dyrke disse videnskaber. De studerende havde i forvejen ikke megen tid til studier, fordi de skulle tjene til livets ophold som huslærere eller informatorer. Hovedgenstanden for præsterne burde være »Deres Meenigheds intellectueller Dannelse og Skolevæsenet« – det burde de anvende tid på. Desuden kunne de store jordbrugere og civile embedsmænd være bedre skikket til dette hverv. Kancelliet foreslog derfor, at det ikke blev gjort til en pligt, men at der blev taget hensyn ved embedsbesættelse til den, der havde fulgt forelæsningerne. Kongen resolverede imidlertid, at han ville have en udtalelse fra Pastoralseminariet.

I seminariebestyrelsen var der modstand mod Begtrup, hvilket fremgår af medlemmernes skriftlige vota.¹⁹ Münter mente, at studerende og kandidater jo kunne høre Begtrups forelæsninger på Universitetet, og at forslaget ville svække den vægt, embedsduelighed burde have. Plum var enig. Kandidaterne måtte slide dagen lang for at tjene til livet, og de havde ikke tid til at høre mange forelæsninger, hvorfor seminariet havde måttet indskrænke undervisningen til »en sildige Aftentid«. Ørsted var ligeledes enig med sine to kolleger, men ville afvise forslaget af andre grunde. Seminariet gav de kundskaber, som var fornødne for *enhver* religionslærer, hvorimod landøkonomi kun var nødvendig for landsbypræster og lå uden for »Grændserne af en Undervisnings Anstalt, der allene har den for *alle* Præster fornødne Dan-nelse til Gjenstand«. Når der til forelæsninger over landøkonomi skulle forbindes ekskursioner, besøg hos landmænd eller forsøgsgårde, ville man forhindre kandidaterne i at passe deres undervisningsarbejde osv. Kongebud om pligt til at følge Begtrups forelæsninger ville have betænkelige følger for seminariet. Præsten skulle varetage »Religionens og Sædelighedens Fremme« i menigheden, og Ørsted kunne ikke se, »hvorfor Præsten just skal være Centralpunktet for Menighedens oekonomiske Oplysning«. Landøkonomisk oplysning skulle man overlade til kongens embedsmænd i de civile fag, godsejere, forpagtere og andre med mere forstand herpå. Clausen mente, at man ikke alene burde afvise forslaget for seminariets vedkommende, men også for teologiske kandidaters vedkommende. Den færdige kandidats tid var fuldt optaget af at undervise, og allerede seminariets forelæsninger optog meget tid, som de ikke kunne anvende uden opoffrelse. Hvis de skulle følge endnu én forelæsning, skulle man være betænkt på at erstatte dem, hvad de måtte tabe i indtægt. Begtrup havde anslået nytten for højt i forhold til undervisningens udbytte: »I hver Egn vil den erfarne, kyndige Bonde kunne lære den unge, tiltrædende Præst, der vel har hørt Noget om Landøkonomien, men mangler Erfaring«, og han henviste til Landhusholdningsselskabet og landøkonomiske selskaber. Den teologiske kandidat kunne også have nytte af dyrlægevidenskab på Veterinærskolen – »hvo vilde nægte det?«. Skulle han så også følge undervisningen på Veterinærskolen? Præsten skulle udbrede »Sædelighed og religiøs Oplysning« – det trængte man mere end nogensinde til.

Danske Kancellis fornyede indstilling den 30. maj 1810 refererede til seminariets udtalelse, og kancelliet fastholdt sin modstand mod undervisningspligt i landøkonomi. Den kongelige resolution 2. juni gjorde det heller ikke til pligt for jurister eller teologer at følge forelæsningerne, men der skulle ved deres evt. ansættelse i embeder på landet tages hensyn til attest fra Begtrup om deres fremskridt i studiet af landøkonomi.²⁰

Der var altså modstand mod Begtrups landøkonomiske forelæsninger, men seminariet var ikke afvisende over for gæstelærere. I vinteren 1812 tilbød forstanderen for Døvsstummeinstituttet, P.A. Castberg, at forelæse over »Theorien om de Døvsstummes Underviisning«, et tilbud seminariet tog imod. Castberg udgav senere sine *Forelæsninger over Døvsstumme-Undervisningens Methode, holdne i Pastoralseminariet i Kjøbenhavn* (1818, 318 s.).

Peder Rosenstand Wøldike (1781-1850), senere sognepræst i Tårnby, prædikede 1. januar 1810 over Job 8,9: »For vi er fra i går, vi ved intet, vort liv på jorden er en skygge«. Her ses første del af recensionen: »De Herrere Censores vare i det Heele meget vel fornøiet med denne Prædiken, da man sporede at Forf. havde anvendt megen Fliid...« (Rigsarkivet, Pastoralseminariet. Prokokol for de homiletiske øvelser 1809-1816).

Begyndende problemer

På bestyrelsesmødet 9. maj 1810 blev det oplyst, at man tre gange gennem aviserne havde bekendtgjort optagelse på seminariet, og at der var kommet 11 ansøgere. I en forestilling til kongen 1. august 1810 om seminariets første år kunne kancelliet berette, at 14 havde meldt sig (1 var blevet befordret til præsteembede), og man optog 7 medlemmer fra Clausens selskab. Tilhørere uden for seminariets kreds havde ikke indfundet sig. Kongen resolverede, at kancelliet ved besættelse af præsteembeder skulle fremhæve de af seminariet fortrinligst anbefalede kandidater, når de fandtes blandt ansøgerne.²¹

Året efter gik det ikke bedre med deltagerantallet. Danske Kancelli kunne berette over for kongen, at kun 10 i det forløbne år havde fulgt undervisningen, og at kun 4 kandidater – efter gentagne opfordringer i aviserne – havde meldt sig. Man frygtede, at antallet af deltagere »vil stedse aftage og maaskee i næste Aar ikke en eneste melde sig«. For at ikke »den gode og almeennyttige Hensigt med Seminariets Oprettelse skal forfejles formedelst Vedkommendes Ulyst til at danne sig til deres tilkommende Bestemmelse«, foreslog seminariet, at det blev en pligt for enhver kandidat,

der havde opholdt sig et år i København efter eksamen, at frekventere seminariet. Hvis man ikke ville, skulle ens ansøgning om »geistlig Befordring« ikke tages i betragtning.

Kancelliet mente, at seminariet burde få »en udvidet Virkekrede«, men det ville være forbundet med vanskelighed at overholde et sådant påbud, fordi der gik en række år fra embedseksamen til ansættelse, og der måtte således kræves sikkert bevis for, at enhver ansøger i »denne, stundom lange, Tid ikke havde opholdt sig saalænge her i Staden, at han kunde have deeltaget i Underviisningen ved Seminariet«. Desuden måtte også kandidater med 3. eller ringeste karakter have undervisning, fordi lovgivningen åbnede mulighed for embede, »og det saa meget mere, som det maa formodes, at disse Candidater mere trænge til Underviisning i Pastoral Videnskaberne, end de som have erholdt første eller anden Character«. Kancelliet indstillede derfor til kongen, at enhver teologisk kandidat, som herefter tog teologisk embedseksamen, burde pålægges at frekventere seminariets øvelser i et år. I modsat fald skulle man ikke tage hans ansøgning om embede i betragtning. Hvor seminariet havde foreslået, at påbuddet kun gjaldt kandidater i København, ville kancelliet give lige pligter og rettigheder til alle kandidater – bl.a. fordi »Pastoral Seminariet neppe paa anden Maade vil kunne opretholdes til fuldéligen at svare til dets Øjemed«. ²²

Kongen bifaldt kancelliets indstilling, som blev bekendtgjort 7. december 1811: enhver kandidat, som herefter tager teologisk eksamen ved Københavns Universitet, skulle deltage i seminariets øvelser i et år, hvis han ville søge gejstligt embede. Ved embedsansøgning skulle vedlægges vidnesbyrd fra seminariets direktion. Undtaget fra denne pligt var kun de, der pga. fattigdom eller andre omstændigheder ikke havde kunnet opholde sig i København efter embedseksamen. Undtagelsen gjaldt også, hvis man på anden måde havde erhvervet »den practiske Duelighed, som Seminariet kan give ham Leilighed til at erhverve«. Påbuddet blev senere indskærpet ved kgl. resolution af 8. november 1817. ²³

Pastoralseminariet sygner hen

Kongebuddet om frekventering af Pastoralseminariet synes ikke at have haft den tilsigtede virkning, og i seminariets forhandlingsprotokol kan man under den 14. november 1815 læse: »Efter den i Foraaret skete Indbydelse i Avisen havde ikke Een meldt sig til Indtrædelse i Seminariet, saa at Sommeren over hverken Forelæsninger eller Øvelser kunde finde Sted. Nu meldte sig efter ny Indbydelse i denne Maaned 3 Candidater«. Sidste optegnelse er fra januar 1816, hvor der meldes om faldende antal deltagere og om indsendelse af årsberetning til kancelliet. De følgende år hørte man ikke meget til Pastoralseminariet, og seminariet synes at have levet en skyggetilværelse. Først i 1841 kom der atter liv og kraft til seminariet, som fik en ny læreplan for »den praktiske Theologi, som skulle holdes ved Pastoralseminariet«. ²⁴

Noter

1. Knud Banning: Det kateketiske Selskab i København 1738-1745, *Kirkehistoriske Samlinger* 1976 s. 107-121.
2. Landsarkivet for Sjælland (LAK). Det Danske og Norske Teologiske Selskab. Forhandlingsprotokol

- 1775-1778. Forhandlingsprotokollen er efterfølgende anvendt som forhandlingsprotokol for bl.a. Homiletisk-Kateketisk Selskab 1789-1798.
3. Trykt i: *Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler*, 1884, del II s. 87-88.
 4. Se også L.N. Fallesen: *Den Katechetiske Prøve, Theologisk Maanedsskrift* bd. 3, 1804, s. 432-455.
 5. Rigsarkivet (RA). Københavns Universitet (KU) 45.07.01 Protokol holden i Det homiletiske Selskab 1799-1808.
 6. RA. Danske Kancelli (DK) 1. departement. H8. Registrantsag 1809/17, brev fra F. Münter 7. og 29. november 1808.
 7. Program hvorved Frederik Münter indbyder til Forelæsninger over Pastoraltheologien, 1797.
 8. A.H. Niemeyer. *Haandbog for christelige Religions-Lærere. Oversat af det Tydske efter den tredie Udgave*, 1798. Del 1. Populær og praktisk Theologie eller Materialer til christelig Folke-Undervisning. Del 2. Homiletik, Pastoralvidenskab og Liturgik.
 9. Alexander Rasmussen: Frederik Münter. Hans Levned og Personlighed, *Frederik Münter. Et Minde-skrift*, 1925, bd. I s. 154.
 10. RA. DK 1. departement. H4. Forestillinger 1809, kgl. resol. 3. januar. Den kgl. resol. er trykt i: *Collegialtidende* 1809 s. 41-45 og *Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler*, 1884, del II s. 102-103.
 11. RA. Fonden ad usus publicos. Kgl. resolutioner 1809-1810 ad 11. april og 1811-1812, ad 7. januar 1811, 19. april 1811, 3. august 1812
 12. RA. KU 45.07.01 Protokol holden i Det homiletiske Selskab 1799-1808 s. 361-362.
 13. LAK. Pastorseminariet. Diverse korrespondance 1809-1888.
 14. LAK. Pastorseminariet. Forhandlingsprotokol for Pastorseminariet 1809-1841, møde 20. januar og 21. februar 1809.
 15. LAK. Pastorseminariet. Forhandlingsprotokol for Pastorseminariet 1809-1841, møde 6. april 1809.
 16. RA. KU 45.06.01 Fortegnelse over bibliotekets bogsamling 1809-1856.
 17. Det følgende baserer sig på Pastorseminariets forhandlingsprotokol.
 18. J.P. Mynster: *Meddelelser om mit Levnet*, 1854, s. 192-193.
 19. LAK. Pastorseminariet. Diverse korrespondance 1809-1888.
 20. RA. DK 1. departement. H4. Forestillinger 1810, kgl. resol. 18. januar og 2. juni.
 21. RA. DK 1. departement. H4. Forestillinger 1810, kgl. resol. 6. august
 22. RA. DK 1. departement H4. Forestillinger 1811, kgl. resol. 25. november.
 23. Trykt i: *Collegialtidende* 1811 s. 772-773 og *Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler*, 1884, del II s. 107 og 112.
 24. Trykt i: *Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler*, 1884, del II s. 200-203. Jf. *Københavns Universitets Aarbog* 1841 s. 16-25.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., arkivar i Rigsarkivet. Har bl.a. udgivet visitatoptegnelser fra de sjællandske biskopper Peder Hersleb og N.E. Balle. Arbejder for tiden på en bibliografi over dansk uddannelseshistorie fra 1948 til 2003, der udsendes i 2004.

Skoleloven af 1814 – refleksioner over dens baggrund i 1700-tallet

Et essay

Michael Bregnsbo

Skoleloven af 1814 bliver ofte opfattet som skelsættende for udbredelse af læse-, skrive- og regnekyndighed blandt landsbefolkningen i Danmark, ja for det danske samfunds modernisering generelt. Men også tidligere fandtes landsbyskoler. I dette essay vil 1814-loven blive konfronteret med vor viden om skoleforholdene på landet tilbage i 1700-tallet. På den baggrund vil det blive diskuteret, hvorvidt 1814-loven kan karakteriseres som skelsættende.

»Fordi vi er fattige, behøver vi ikke at være dumme«. Dette citat tilskrives sædvanligvis kong Frederik 6. Angiveligt skal han have udtalt disse ord, da han i 1814 gennemtrumfede, at loven om folkeskolen skulle sættes i kraft uagtet den katastrofale økonomiske situation, riget befandt sig i oven på statsbankerotten i 1813, nederlaget i Napoleonskrigene og afståelsen af Norge tidligere i 1814. Ganske vist kan det dokumenteres, at ophavsmanden til disse ord var prins Christian Frederik (den senere Christian 8.). Han ytrede dem i marts 1814, hvor han i sin egenskab af præsides for Kunstakademiet modsatte sig forsøg på at beskære akademiets bevillinger.¹ Men det ændrer ikke ved, at det sædvanligvis er Frederik 6. og skoleloven af 1814, som disse ord bliver tilskrevet. Det var eksempelvis tilfældet i et læserbrev i 2003 i *Fyens Stiftstidende*, skrevet af Keld Nielsen, skolebestyrelsesformand på Skt. Hans Skole i Odense. Det blev brugt med adresse til nutidens nedskæringsivrige politikere. Det hed bl.a. videre: »Frederik den 6. vidste at fattigdom skal bekæmpes med viden. I 1814 var der dårlig økonomi, der var statsbankerot. Sparede man alt væk? Nej, man indførte undervisningspligt. Det har nok kostet mange skatte kroner, målt med den tids målestok. Det var udtryk for en fremsynet tankegang, som har lagt en stor del af grundlaget for det Danmark, vi kender i dag«. Derefter fulgte en kraftig opfordring til nutidens kommunale beslutningstagere om at gå i Frederik 6.s fodspor og ikke lade uddannelsessektoren lægge ryg til de kommunale besparelser.²

Den opfattelse, som skolebestyrelsesformanden for Skt. Hans Skole i Odense gav udtryk for, nemlig at 1814-skoleloven var en visionær, innovativ og skelsættende reform, er udbredt og ikke ny. I januar 1840 stod biskoppen over Fyns Stift, Nicolai Faber, på prædikestolen i Odenses Skt. Hans Kirke og holdt en mindeprædiken over den nyligt afdøde kong Frederik 6. Han skildrede her den afdøde konges virke, der

strakte sig mere end 50 år tilbage i tiden, nemlig da Frederik 6. som ung kronprins var kommet til magten i 1784 og regerede i sin sindssyge fader, Christian 7.s sted. Kongens virke blev af Faber anskuet i en organisk sammenhæng: som ung kronprinsregent havde Frederik (6.) givet bondestanden friheden. Men en forudsætning for at kunne forvalte denne frihed og selvstændighed var oplysning og dannelse, og derfor havde kongen i en moden alder indført skoleloven af 1814. Og frugterne af disse ungdommens og manddommens reformer var da heller ikke udeblevet. Nu om dage følte og hævdede bonden »sin Frihed baade i borgerlig og moralsk Henseende«, sagde Faber. Det var derfor helt naturligt, fortsatte han, at også bondestanden havde fået valget og valgbarhed, da kongen på sine gamle dage havde ladet oprette rådgivende stænderforsamlinger.³

Anordningen for almueskolevæsenet på landet i Danmark af 29. juli 1814⁴ bliver som det ses ofte fremhævet som en skelsættende begivenhed i dansk historie. Det ses ikke mindst af, at der ved de store runde og halvrunde jubilæer er blevet udsendt omfattende publikationer til at fejre og markere jubilæet.⁵ Dette sker, uagtet at skolebestemmelserne allerede var blevet indført for Øernes vedkommende ved det provisoriske reglement for almueskolevæsenet på landet i Sjælland, Fyn, Lolland og Falster af 10. oktober 1806, og anordningen af 29. juli 1814 var en udvidelse af det provisoriske skolereglement til også at gælde i Jylland, således at skolelovgivningen blev landsdækkende.⁶ Så skelsættende som skolebestyrelsesformanden og biskop Faber betragtede 1814-loven har ikke alle senere historikere set den. Senere historikere har påpeget, at allerede Reformationen i 1536 påbød skolegang (selv om det måske i praksis blev så som så med gennemførelsen af dette påbud).⁷ Ligeledes har skolehistorikerne været opmærksomme på, at der blev indført en reform, der skulle opbygge et landsdækkende almueskolevæsen i landdistrikterne i 1739. Pga. massiv lokal modstand mod de økonomiske byrder, som en så ambitiøs reform ville påføre landbruget midt i en svær økonomisk krisetid, så blev reformen imidlertid reelt aldeles udvandet ved en plakat og nærmere anordning af 29. april 1740 angående skolerne på landet. Formålet med 1739-reformen var at følge op på forordningen om indførelse af konfirmation, idet det krævedes, at konfirmander var i stand til at læse Skriftens ord.⁸ Ej heller er det gået skolehistorikernes opmærksomhed forbi, at der de sidste 25-30 år før 1814, altså tilbage i landboreformtiden, havde pågået en intens pædagogisk debat, og at skolereformbestræbelserne i høj grad havde sammenhæng med landboreformerne:⁹ almueskolen skulle opkvalificere bondebefolkningen, således at den blev i stand til at begå sig som markedsproducerende selvejere uden at stå under en godsejers formynderi, men dog samtidig på en måde, at bondestanden fortsat kendte sin rette plads i samfundshierarkiet.¹⁰ Selv om det tilgængelige kildemateriale ganske vist er spinkelt og sparsomt, så er der trods alt meget, der tyder på, at alfabetismen havde en ikke uanseelig udbredelse blandt bondebefolkningen tilbage i 1700-tallet, altså før 1814-lovens tid.¹¹ Den sønderjyske historiker Gottlieb Japsen har påvist, at bønderne i de egne af Sønderjylland, hvor de ikke stod under godsejere, på eget initiativ og uden om og ofte i konflikt med de statslige myndigheder etablerede skoler for deres børn og selv ansatte en lærer.¹²

Det fremgår således klart, at 1814-loven ikke – som biskop Fabers prædiken og skolebestyrelsesformandens læserbrev ellers kunne lade forstå – er blevet til helt på bar bund, at der har været erfaringer og strukturer, man har kunnet bygge på. Men alligevel er den blevet betragtet som skelsættende; det fremgår ikke mindst af den massive udgivelsesvirksomhed, der har kendetegnet de år, hvor 1814-loven havde halvrunder eller rundt jubilæum. Muligvis er lovens betydning blevet overvurderet med hensyn til, hvor skelsættende den var – og på hvilken måde. Den betydning for uddannelsesniveaet hos befolkningen, som mange historikere har tilskrevet denne lov, kunne måske have sammenhæng med disse historikeres egen baggrund. De fleste, men ikke alle, der har forsket i dansk skolehistorie, har ofte selv været seminarieuddannede eller været professionelt involveret i læreruddannelse eller pædagogisk forvaltning under en eller anden form. Med andre ord har de været en slags officielle forvaltere af den folkeskole, hvis organisatoriske rammer blev skabt ved 1814-loven. Dette kan muligvis have ført til overbetoning af 1814-lovens betydning, selv om ingen historikere vel længere vil tillægge den en så fundamental betydning som biskop Faber i sin tid gjorde.

Formålet med nærværende arbejde er at reflektere over, hvilken betydning 1814-loven havde i henseende til oprettelsen af et landsdækkende almueskolevæsen, til udbredelsen af alfabetisering samt hvor vidt det stort set kun var kristendomskundskab, altså forberedelse til konfirmationen, som der blev undervist i før 1814. Således vil undervisningsforholdene i landdistrikterne i 1700-tallet og frem til 1806/14 blive konfronteret med opfattelsen af 1814-loven som skelsættende og nyskabende.

Det er et omfattende emne, og mange af aspekterne vil kræve grundige arkivstudier for at kunne besvares blot nogenlunde dækkende. Det vil ikke blive tilfældet i dette essay, her skal der blot søges påpeget nogle træk og måske antydes nogle forskningsfelter. Hvis dette skulle foranledige nogen til at tage disse problemer op til grundigere udforskning, har dette essay ikke været forgæves. 1814-lovgivningen gjaldt såvel for landdistrikterne som for købstæderne og for København. I dette essay er det kun forholdene i landdistrikterne, der vil være i fokus. Det er sket ud fra den betragtning, at det var her, at hovedparten af befolkningen boede.

Landsdækkende skolevæsen før 1814?

Allerede kirkeordinansen af 1539 påbød sognedegnene at katekisere sognets unge, dvs. overhøre ungdommen i kristendomskundskab. Hvor meget der kom ud af det ude lokalt og i hvor høj grad det førte til aktiv læsefærdighed, er et stort spørgsmål.¹³ Det samme er tilfældet med det påbud om skolegang i landdistrikterne, der var indeholdt i fattigforordningen af 24. september 1708.¹⁴ Ligeledes med den før omtalte skoleforordning af 23. januar 1739 og den efterfølgende plakat af 29. april 1739.

Men også fra anden side blev der anlagt skoler. Gottlieb Japsen har påvist, at bønderne i de dele af Slesvig, som ikke hørte under en godsejer, af sig selv anlagde skoler for deres børn. Meget om disse bondeskoler vides ikke. De blev stiftet på privat initiativ og har ikke sat sig arkivalske spor. Hvis det ikke lige var, fordi de indimellem gerådede i konflikt med kirken og dens mænd, fordi der i bondeskolerne efter statskirkegejstlighedens mening ikke blev undervist i kristendomskundskab. Bonde-

skolernes fagkreds var angiveligt mere praktisk orienteret, så som læsning, skrivning, regning og sprog (tysk).¹⁵ Selv om Japsen i lighed med mange andre danske skolehistorikere professionelt var involveret i uddannelse af lærere til folkeskolen (han var seminarielærer), så var hans baggrund og tidligere karriere usædvanlig og utraditionel.¹⁶ Og ud fra sit marxistisk farvede livssyn havde han nok tendens til at undervurdere kvaliteten af statskirkegejstligheden og dennes indsats på skoleområdet, mens han omvendt overvurderede bøndernes selvstændige og øvrighedsfjendske skoleinitiativer. Bondeskolerne var for børn af velhavende bønder, mens de offentlige skoler i hvert fald i princippet også var for børn fra de lavere sociale lag. Nu var forholdene for de frie, slesvigske bønder, der anlagde bondeskoler, unægtelig meget forskellige fra dem, der gjaldt for danske bønder flest. Sidstnævnte var hovedsagelig fæstebønder under en godsejer, og næppe i en position, der gjorde det muligt for dem på privat initiativ at stifte en bondeskole. Men på den anden side er der dog vidnesbyrd om eksistensen af bondeskoler også i Kongeriget Danmark. Ganske vist er dette spørgsmål aldrig blevet systematisk undersøgt for Kongerigets vedkommende, men skolehistorikere som Joakim Larsen, Else Marie Boyhus og Ingrid Markussen¹⁷ er dog i deres forskning mere eller mindre tilfældigt stødt på eksistensen af bondeskoler også her. Skoleforordningen af 1739 (§ 38) bestemte udtrykkeligt, at det krævede tilladelse fra den lokale provst og sognepræst at oprette en skole. Denne bestemmelse lader i hvert fald antyde, at muligheden for, at nogen på privat initiativ kunne finde på at oprette en skole, ikke var en tanke, der lå datidens lovgivere helt fjernt. Men bestemmelsen behøver ikke vidne om noget modsætningsforhold mellem offentlige skoler under gejstlig kontrol og bondeskolerne, snarere kan den være udtryk for ønsket om at samle kræfter og ressourcer i stedet for at konkurrere om dem. Ligeledes er der konstateret eksistensen af skoler, anlagt på initiativ af præster og af godsejere. Til den sidstnævnte type kan man måske også regne de skoler, som nogle af Danmarks konger og andre medlemmer af den kongelige familie anlagde for børn af bondebefolkningen på deres godser. Her kan i første række nævnes Frederik 4.s 240 rytterskoler og hans søskende prins Carls og prinsesse Sophie Hedevigs skoler på deres sjællandske godser.¹⁸

Da Sjællands biskop Peder Hersleb i første halvdel af 1740'erne visiterede sit stift, kunne han i Nord- og Sydsjælland konstatere, at kongens og de øvrige kongelige familiemedlemmers initiativer havde sat sig spor. Helt så godt stod det ikke til i andre dele af stiftet, men her var der dog »hen ved 200 skoler før 1739«.¹⁹ Mængden af skoler var vokset betydeligt, da en af Herslebs senere efterfølgere i embedet, Nicolai Edinger Balle, gennemvisiterede sit stift sidst i 1780'erne og 1790'erne og først i 1800-tallet, altså inden både 1814-loven og det provisoriske reglement af 1806. I de sidste årtier af 1700-tallet bemærkede Balle dog, at på en stor del af de besøgte skoler var kundskabsniveauet decideret ringe og uacceptabelt.²⁰ Men selv om ikke alt var blevet tilfredsstillende på Balles sidste visitatsrejse i begyndelsen af 1800-tallet, så giver visitatsindberetningerne dog indtryk af, at der inden for skolevæsenet i Sjællands Stift efter Balles opfattelse havde fundet betydelige forbedringer sted i løbet af hans lange embedstid.²¹ Selv om det kunne tænkes, at forholdene i Sjællands Stift har været mere udviklede, og at man måske ikke var så langt fremme

i andre dele af landet, så tyder det ovennævnte alligevel på, at skoledækningen før 1806/14 var udbredt, om end ikke helt fintmasket, ligesom kvaliteten har kunnet svinge stærkt.

Alfabetisering

Udbredelsen af alfabetisering (læse- og evt. også skrivefærdighed) blandt landbefolkningen før 1806/14 er et spørgsmål, der er vanskeligt at besvare. Dels fordi alfabetisering så langt fra er nogen entydigt og entydig definerbar størrelse, dels fordi kildematerialet er meget spinkelt og knapt og dertil behæftet med store repræsentativitetsproblemer. Alt efter hvilken slags materiale, man ser på, kan man få indtryk af en meget høj grad af alfabetisering eller af den rene analfabetisme.²² Den nyeste behandling af spørgsmålet om udbredelse af læse- og skrivefærdighed blandt landalmuen i Danmark i 1700-tallet er Ingrid Markussens artikel *Kunne Jeppe på Bjerget læse og skrive*, og konkluderer følgende: »... dansk forskning har vist, at læsning og til en vis grad også skrivning kunne eksistere i samfundet mange årtier før det moderne samfunds gennembrud. For den sags skyld kunne Jeppe godt have været både læse- og skrivefærdig uden at samfundet på hans tid var på vej til et moderne samfund. Vi skal nok gå ud fra, at Jeppe kunne læse – i det mindste katekismen. Skrivefærdighed havde han næppe, formentlig heller ikke skriftlæsningsfærdighed«.²³ Til gengæld påvises en vækst i alfabetiseringsgraden i løbet af årtierne frem mod midten af 1800-tallet,²⁴ som nok kan tilskrives 1814-loven. Så selv om 1814-loven bidrog til at få større grupper med, især mht. skrivefærdigheden, så kan man forsigtigt konkludere, at betydelige dele af 1700-tallets danske bondebefolkning har haft læsekyndighed og i nogen grad også skrivefærdighed, så heller ikke her begyndte man i 1806 og 1814 på helt bar bund, således som biskoppens tale, skolebestyrelsesformandens læserbrev og de mange jubilæumsfejring med 1814 som udgangspunkt ellers lader antyde.

Kun undervisning i kristendomskundskab?

Der er ingen tvivl om, at behovet for at sognenes unge fik lært deres børnelærdom og derved kunne slippe igennem »præstens nåleøje« og altså blive konfirmerede i hvert fald indtil de sidste årtier af 1700-tallet var en vigtig drivfjeder for anlæggelse af skoler i offentligt regi.²⁵ Praktiske færdigheder som skrivning og regning var ifølge 1739-forordningen et ekstra tilbud, der krævede ekstra betaling, hvis den lokale skoleholder da overhovedet var i stand til at undervise i disse discipliner. Men fra Slesvig er der som nævnt vidnesbyrd om, at bønderne på eget initiativ fik tilvejebragt undervisning i praktiske færdigheder for deres børn.²⁶ I hvilket omfang noget tilsvarende også forekom i Kongeriget, er det ikke muligt at sige. Men hvorom alting er, så var udskiftningsbevægelsen, overgangen fra fæste til arvefæste og fæstebøndernes køb af deres gårde til selveje for længst begyndt før 1814, ja før 1806.²⁷ Det er alt sammen forhold, der kræver, at man tager ansvar for sin egen situation og er i stand til at operere på markedets præmisser, og som forudsætter læse- og regnekyndighed og i nogen grad også skrivekyndighed. Populært sagt skal man som selvstændig bonde ikke bare være i stand til at regne, men også til at kunne »regne den

ud«! 1814-loven kan altså ikke være en årsag hertil. Bønderne må have erhvervet den slags kompetencer andetsteds, måske ved hjemmeundervisning, måske i de skoler, der allerede fandtes, eller måske i særlige, privatinitierede bondeskoler.

Biskop Balles visitatsindberetninger bekræfter det indtryk, at kristendomskundskab var de offentlige landsbyskolels hovedfunktion, og at undervisning i praktiske færdigheder som regning og skrivning ikke havde megen udbredelse. Men med betydelige geografiske og kronologiske nuancer. For hver visitatsrejse giver Balles optegnelser indtryk af stigende udbredelse af skrive- og regnekyndighed, selv om hans optegnelser også viser, at det ikke var alle elever, der fik del i den.²⁸

Konklusion

1814-skoleloven kan altså ikke siges at have indført skoler i landdistrikterne i Danmark, sådanne eksisterede nemlig allerede mange steder. Men vist indebar 1814-loven markante ændringer i forhold til tilstandene før da. Således blev der nu stillet krav om (fra 1899 definitivt), at alle lærere for fremtiden skulle have gennemgået en systemiseret læreruddannelse ved et seminarium; det medvirkede til at højne og ensarte lærernes uddannelsesniveaue og dermed undervisningen. Dertil kom, at gratisprincippet blev knæsat. Skolegang var gratis for alle børn uanset forældrenes økonomiske omstændigheder.²⁹ Det kunne nok tænkes, at i det ikke så systemiserede skolevæsen før 1814, hvor der ofte blev stillet krav om forældrebetaling, er det forekommet, at børn af fattige forældre har været afskåret fra at gå i skole. De såkaldte bondeskoler i hertugdømmet Slesvig har nok været for børn (særligt sønner) af velhavende bønder, der kunne betale, mens børn af husmænd og landarbejdere ikke har haft mulighed for at frekventere dem. Selv om kristendomskundskabsundervisning også i 1814-skoleloven fortsat stod centralt, så blev praktiske fag som skrivning og regning nu obligatoriske og ikke som førhen valgfrie tilkøbsfag. Markant nyt i forhold til tidligere var det også, at undervisningen nu blev ens for begge køn, dog ikke i gymnastik. Dertil kom, at undervisningspligten for alle børn blev fastslået, ligesom 1814-loven sikrede nogenlunde ensartede organisatoriske, administrative og finansielle rammer for skolevæsenet landet over og dermed bedre undervisning, selv om også 1814-loven måtte tage udstrakte hensyn til landbrugets arbejdskraftbehov.³⁰

Denne konfrontation af 1814-loven med de skoleforhold, der vides at have eksisteret før den, peger i retning af en nuancering i forhold til tidligere opfattelser, men ikke en frakendelse af loven som værende betydningsfuld og skelsættende. Det er snarere et spørgsmål om, på hvilken måde loven var betydningsfuld. Den må ses som en reaktion på og en følge af en samfundsudvikling, der gjorde kompetencer i læsning, skrivning og regning påkrævede for størsteparten af befolkningen, men ikke som en igangsætter af en sådan udvikling. Det var ikke sådan, at der i landdistrikterne før 1814 generelt ikke fandtes skoler, og at der blandt landbefolkningen ikke var udbredt læse-, skrive- og måske også regnekyndighed. Men skelsættende nyt var nok, at almen undervisningspligt blev fastslået, at skolegang var gratis og omfattede både drenge og piger, og at der foruden kristendomskundskab nu også var krav om undervisning i praktiske fag som skrivning og regning. Også tilføjelsen til formålsparagraffen, at indpodning af fædrelandskærlighed fra nu af skulle være et af

skolens formål, og undervisningen i fag som historie og geografi, et middel til at nå dette mål, pegede fremad,³¹ frem mod nationalstaten, grundlovsstaten, demokratiet og velfærdsstaten.

Noter

1. Helt præcist lød ordene: »Fattige og elendige er vi, lad os nu blive dumme til, saa kan vi gerne høre op med at være en stat«. Citeret efter Aage Rasch: *Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre*, 1968, s. 36-37.
2. URL: www.scthans.odense.dk (under skolebestyrelsen). Citeret 29. januar 2004.
3. Nicolai Faber: *Tale i Anledning af Kong Frederik VI's Bisættelse den 16. Jan. 1840. Holdt i Odense St. Hans Kirke*, 1840, s. 11-12. Denne organiske udviklingstanke var også udbredt i tidens historieskrivning, jf. Jens Chr. Manniche: *Historieskrivningen 1830-1880*, Søren Mørch (red.): *Historiens historie. Danmarks historie*, bind 10, 1992, s. 247-252.
4. Anordningen er optrykt i: Joakim Larsen (udg.): *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssigt fremstillet*, 1914, s. 414-434. Indholdet af anordningen kan sammenfattes til følgende punkter: 1. undervisningspligt for både drenge og piger. 2. gratis skolegang. 3. formål: gode kristne og nyttige borgere. 4. lokalt forankret økonomisk og organisatorisk samt regional direktion. 5. hele landet inddelt i skoledistrikter. 6. degneembederne erstattes med embeder som kirkesanger og skoleholder.
5. 1914: Joakim Larsen (udg.): anf. skr. (1914), *Den danske Folkeskole gennem hundrede år 1814-1914. Et Festskrift udgivet af Danmarks Lærerforening*, 1914. 1964: Albert Johansen (red.): *Aflandsbyskolens saga. Udgivet af Danmarks Lærerforening i 150-året for skoleanordningerne af 1814, 1964*. 1989: Sten Larsen: *Ole Bole kom i skole. Skolens historie i Danmark*, 1989.
6. Joakim Larsen: *Bidrag til Den danske Skoles Historie 1784-1818, 1893/1984*, s. 250ff & 280ff.
7. Joakim Larsen: *Bidrag til Den danske Skoles Historie 1536-1784, 1916/1984*.
8. Joakim Larsen anf. skr. (1916/1984), s. 249-264, Henrik Sevaldsen: *Skolelovgivningen på landet i Danmark 1734-1740*. Upubliceret speciale, Københavns Universitet, 1975.
9. Joakim Larsen: anf. skr. (1893/1984).
10. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, 1988. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, 1995.
11. Ingrid Markussen & Vagn Skovgaard-Petersen: Læseindlæring og læsebehov i Danmark ca. 1550 – ca. 1850. *Studia Historica Jyväskyläensia* 22,3, Jyväskylä 1981; Ingrid Markussen: Kunne Jeppe på Bjerget læse og skrive – Læse- og skrivefærdighed i dansk og internationalt perspektiv, *Skolehistorier. Den jyske Historiker* nr. 62-63, 1993.
12. Gottlieb Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, 1968.
13. Joakim Larsen: anf. skr. 1916/1984.
14. Joakim Larsen: anf. skr. 1916/1984, s. 180ff.
15. Gottlieb Japsen: anf. skr.
16. Gerda Bonderup m.fl.: National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinier i Gottlieb Japsens forfatterskab, *Historie, Jyske Samlinger*, ny række XIII, 1-2, 1979; Dorrit Andersen: Gottlieb Japsen 1908-81, *Sønderjyske Årbøger* 1981.
17. Joakim Larsen: anf. skr. 1916/1984, s. 132 & 146, Else Marie Boyhus: Skolehistorie er også en museumsopgave. Lolland-Falsters Stiftsmuseums skolehistoriske undersøgelser 1964, *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1967 s. 18ff., Ingrid Markussen: anf.skr. 1988, s. 76ff. og 145ff.
18. Joakim Larsen: anf. skr. 1916/1984, passim.
19. Christian Larsen (udg.): *Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges; sjælen kan have, hvem der vil... Biskop Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745*, 2003, s. 19ff.
20. Christian Larsen (udg.): *Biskop Balles Visitatsindberetninger 1783-1793*, 2002, s. 13ff.
21. Christian Larsen (udg.): *Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807*, 1999, s. 32-46. Lignende iagttagelser af vækst i antallet af landsbyskoler gennem 1700-tallet er gjort af Else Marie Boyhus i anf. skr., s. 18ff.
22. Ingrid Markussen & Vagn Skovgaard-Petersen: anf. skr. (1981), s. 32f.
23. Ingrid Markussen: anf. skr. (1994), s. 39f. At læsefærdigheden i Danmark tilbage i 1600-tallet var mere udbredt end almindeligvis antaget er påvist af Charlotte Appel i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001.
24. Ingrid Markussen: anf. skr. (1994), s. 38.
25. Ingrid Markussen: anf. skr. (1988), s. 51f.
26. Gottlieb Japsen: anf. skr.

27. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske Historie 1500-1840*, 1993, s. 109-129.
28. Christian Larsen (udg.): anf. skr. (2002), s. 14 & samme (udg.): anf. skr. (1999), s. 37f.
29. Erik Nørr: Etableringen af folkeskolens gratisprincip, *Årbog for dansk skolehistorie* 1981.
30. Hvorledes disse nye rammer blev forvaltet, kan man læse om i Erik Nørr: *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet 1800-1841*, 1981 og samme: *Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899*, 1994.
31. Ole Feldbæk: Skole og identitet 1789-1848. Lovgivning og lærebøger, Ole Feldbæk (red.): *Dansk identitetshistorie*, 2, 1991.

Michael Bregnsbo, f. 1962, lektor ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet i Odense, ph.d. fra Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet: Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener (1997) og Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet (1997).

Staver i katekismus

Undervisning og læsefærdighed i Egedesminde koloni 1819-1828

Niels H. Frandsen

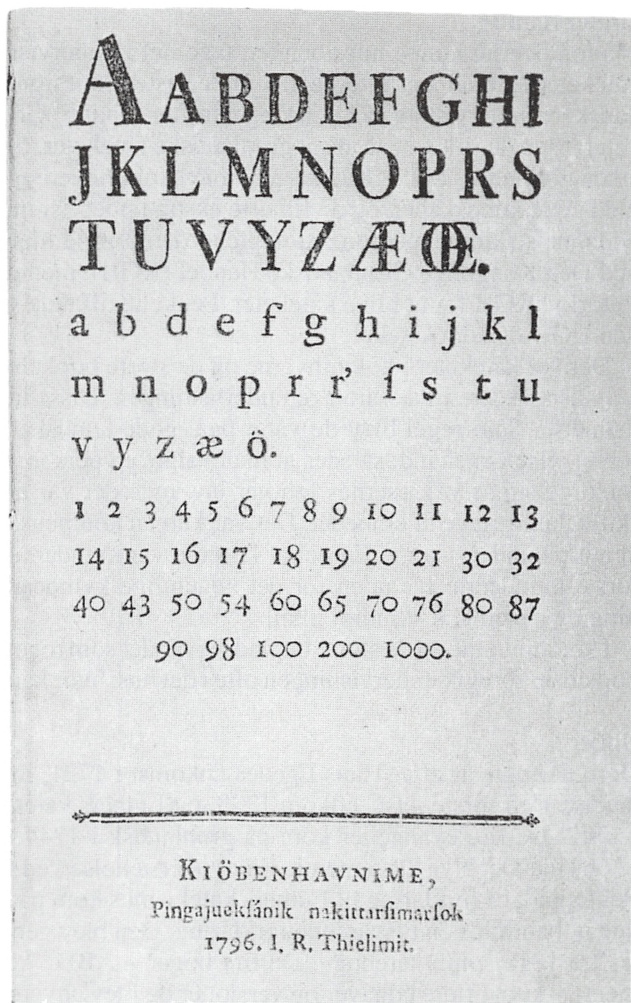
Et væsentligt træk ved den danske mission i Grønland var, at alle grønlandere lærte at læse. En undersøgelse af børns og unges kundskaber i Egedesminde 1819-1828 viser, at selv om undervisningen blev varetaget af grønlandske kateketer og læsere og foregik på de enkelte bopladser, havde missionærens holdning og virksomhed stor betydning for børnenes kundskaber.

I 1819 var grønlænderdrengen Paul kun 4¹/₂ år, men han kendte allerede bogstaverne. Han boede med sine forældre Timotheus og Pauline på bopladsen Kitliak i kolonien Egedesminde. Bopladsen lå 12 mil, 90 km, sydvest for Egedesminde by. Der var 60 beboere på stedet, og kateketen Frederik Caspersen havde god kundskab og kunne skrive. Timotheus havde flere børn, og Paul var den yngste. I 1823 var Kitliak forladt og alle beboerne flyttede til andre bopladser. Timotheus og hans familie flyttede til Itivdlermiut, der lå 5 mil eller godt 37 km sydøst for Egedesminde. Her var der 49 beboere og børnene blev undervist af læseren Jeremias og hans kone Birthe Marie, der begge var 21 år. Paul var nu 8 år og kommet så langt, at han stavede i katekismus. Året efter var familien igen flyttet og boede nu i Maniitsoq, en mil nordøst for Egedesminde. Der var 75 beboere, og kateketen var igen Frederik Caspersen. Paul kunne nu lægge sammen i katekismus. Familien flyttede igen i 1825, denne gang til Kangaatsiaq 9 mil eller ca. 67 km sydvest for kolonien. Her var der 24 beboere og Sophie på 23 år var ansat som læserinde. Paul var nu 10 år og læste katekismus indenad. Det gjorde han også året efter, hvor familien var flyttet til Bjørnæsset/Innuksulik, 10 mil sydvest for Egedesminde. Her var 39 beboere, et tal der steg til 70 året efter. Frederik Caspersen var også flyttet til Bjørnæsset som kateket. I 1828 var Paul 13 år og kunne lærebogen indenad og udenad.

Denne lille beretning om Pauls skolegang dækker perioden 1819-1828, som var missionær Peder Kraghs embedstid i Egedesminde. Der er fyldige oplysninger fra denne periode, ikke alene gennem Kraghs dagbog (udgivet 1875), men også gennem de årlige mandtalslister med deres oplysninger om børns og voksnes kundskaber. Fra Kraghs tid mangler kun en enkelt liste, den fra 1820. Det er derfor muligt ikke alene at se noget om grønlændernes skolekundskaber, men også udviklingen i den.

Aldersgruppen 4-12 år er valgt, fordi det er i denne aldersgruppe, man bedst ser udviklingen i kundskaber. Aldersgrænsen på 12 år er praktisk, men skyldes også at sammentællingerne af mandtalslisterne opdeler befolkningen i grupper: gifte mænd, ugifte mænd over 12 år, drenge under 12 år etc.

Den grønlandske ABD fra 1796 var en lille sag på 10 sider. Den blev brugt det meste af Kraghs tid i Grønland. Ud over alfabetet bestod indholdet af en mængde sammensætninger af bogstaver, men ingen egentlige grønlandske ord. I 1825 kom der en ny udgave på 20 sider.

Baggrund

Der er ikke noget specielt hverken ved Pauls skolekundskaaber eller udviklingen af dem. Lige fra begyndelsen havde den danske mission i Grønland lagt vægt på, at grønlanderne skulle lære at læse og skrive. Der blev også tidligt truffet beslutning om, at kirke- og skolesproget skulle være grønlandsk. Det betød, at undervisningen fra begyndelsen foregik de steder, hvor børnene boede og på deres eget sprog, i modsætning til f.eks. Alaska og Canada, hvor børn af indianere og inuitter – i det omfang de fik adgang til undervisning – indtil nyere tid blev samlet på kostskoler og undervist på landets hovedsprog, engelsk.

Undervisning

I kolonibyerne kunne missionæren tage del i undervisningen, men normalt var det kateketerne, hjælpepræsterne, der underviste. I missionens første år blev nogle unge danskere undervist i grønlandsk og derefter sendt til Grønland for at virke som kateketer. Men der blev også ansat grønlandske kateketer, og fra 1790'erne var alle kateketer grønlandskfødte. Kateketerne blev som hovedregel valgt blandt grønlændere med gode kundskaber, og de fik ofte ekstra undervisning af missionæren. Den bedre uddannelse kunne medføre, at nogle af dem forlod missionen og i stedet blev ansat ved Den Kongelige Grønlandske Handel (KGH), men det skete også, at grønlændere forlod KGH for at blive kateketer. I enkelte tilfælde var samme person ansat både ved KGH og som kateket.

Der var kateketer i kolonibyerne og de større bopladser. På de små bopladser blev der ansat læsere til at varetage undervisningen. Disse læsere havde ingen særlig uddannelse. Som regel blev de valgt pga. gode kundskaber, men undertiden spillede forsørgelsen også ind, således at man valgte en person, der ellers havde svært ved at forsørge sig selv. Læsernes løn var lav, men det var heller ikke meningen, at man skulle kunne leve af embedet. Det var kun en kompensation for den tid, der blev anvendt på undervisning. En del af læserne var kvinder, og hvervet som læser var det første kvindeerhverv uden for det »egentlige kvindearbejde« som husgerning, syning og pasning af skindtøj m.m.

I kolonibyerne og de større bopladser var der som regel skolelokaler, men på mindre bopladser foregik undervisningen ofte i det hus, hvor kateketen eller læseren boede.

Bøger

Der gik nogle år efter Hans Egedes ankomst i 1721, inden der kom bøger på grønlandsk. Den første ABC udkom 1739, og Luthers katekismus udkom på grønlandsk i 1742. De fire evangelier kom på grønlandsk i 1744, oversat af Poul Egede, og i 1766 hele Det Nye Testamente. En nyoversættelse ved Otho Fabricius udkom 1790. Pontoppidans forklaring til Luthers katekismus kom på grønlandsk i 1777, og i 1790 udgav Fabricius en tilsvarende forklaring. Den blev genoptrykt flere gange og omtales fra 1818 som »lærebog«. De fire bøger – ABD,¹ katekismus, lærebog og testamente – kom i flere udgaver og versioner og blev anvendt til undervisning af børn og voksne. Derudover blev der udgivet andre religiøse bøger på grønlandsk. Thomas a Kempis blev oversat 1787 og 1824, en børnebibel på 68 sider udkom i 1818 og bibelske fortællinger på 256 sider i 1820. Fra 1822 udkom de første bøger af Det Gamle Testamente på grønlandsk. Den første ikke-religiøse bog – bortset fra ordbog og grammatik – var en vejledning for jordemødre, udgivet i 1829.

Bøgerne blev i begyndelsen udleveret af missionærene, men de klagede over, at grønlænderne ikke passede ordentligt på bøgerne, og foreslog, at man i stedet solgte bøgerne. Det skete fra 1818, dog således at missionæren stadig kunne uddele bøger efter behov.

I de første år efter 1818 blev bøgerne desuden solgt gennem KGH, således at man i mange tilfælde kan se, hvem der købte bøger eller fik dem foræret. Den 8. januar 1819 købte Johannes fra Bjørnenæsset således en ABD til sin datter Ane Sophia, der

Ajokærsutit, en forklaring til katekismus på 159 sider skrevet af Otho Fabricius. Den kom i flere oplag og blev fra 1818 kaldt lærebog, uden at den grønlandske titel blev ændret.

var seks år og kendte bogstaverne. I marts fik han fra missionær Kragh en ABD til sønnen Casper Jens, der var fire år og også kendte bogstaverne. Jens Tikak købte 9. januar 1819 en ABD til datteren Christina Marie, der var otte år, og i marts fik han en katekismus til den 14-årige søn Elias Jakob. Desværre var det kun få år, KGH solgte skolebøger, for missionærens regnskab viser kun, hvor mange bøger der blev solgt eller udleveret, men ikke hvem der købte eller fik dem.

Designationer

Missionærerne lavede mandtalslister – designationer – hvert år, men kun en mindre del er bevaret. Designationerne omfatter alle grønlandske medlemmer af menigheden, og for hver person oplyses navn, dato for fødsel, dåb, konfirmation, vielse og seneste altergang. Desuden oplyses vedkommendes kundskab.

For de voksne får man at vide, at de er godt oplyst eller har god, antagelig eller ringe kundskab. Ind imellem også at de kan skrive. Desuden kan der være kommentarer til den enkelte persons opførsel, f.eks. om Louise, 43 år: »God kundskab, men lever forargelig«, om Dines: »Godt oplyst, men vedbliver sit slette Levnet«, om Christiane: »kommer aldrig i Bøn og sjælden i Gudstjeneste«.

For børnene er oplysningerne mere detaljerede. Missionæren oplyser deres standpunkt: kender bogstaver, staver i ABD, læser i ABD, staver i katekismus og så videre. Man kan derfor følge deres udvikling frem til konfirmationen, hvorefter oplysningerne om kundskab er som hos andre voksne.

I nogle tilfælde mangler der oplysninger om kundskab fra nogle af byderne. I 1819 mangler disse oplysninger således fra Attu og Akunak med hhv. 11 og 56 beboere. Kragh havde ikke kunnet komme til Akunak om vinteren med hundeslæde, og om foråret kunne han ikke sejle dertil på grund af megen drivis. Først i midten af juni forsvandt drivisen, men da var Akunaks grønlandere for længst taget på sommertogt.

I nogle designationer er der kun oplysning om fødselsdato eller dåbsdato, og oplysningerne om kundskab forsvinder omkring 1840. Desuden har nogle af missionærerne undertiden taget lidt let på opgaven ved kun at lave en fortegnelse over ændringer i listen, dvs. fødte og døbt, konfirmerede, viede, døde samt til- og fraflyttede. Derimod er oplysningerne om kundskab ikke opdateret.

Der er også nogle designationer, der gælder for to år. Det er tilfældet for designationerne fra Egedesminde 1821-1822 og 1827-1828. Der blev lavet en fuldstændig designation for det første år, og det følgende år blev ændringerne tilføjet. De nyfødte blev indført ved familien, og hvor en person var død, blev oplysning om dødsdag og ofte også dødsårsag noteret. Oplysninger om kundskab blev også noteret for det følgende år, hvis der var en ændring.

Der findes kun spredte missionsdesignationer fra de fleste præstegæld. Der er flest fra Egedesminde og Godhavn, men selv her er perioden 1819 og 1821-1828 den eneste, hvor de er bevaret over en længere sammenhængende periode.

Missionær Kragh

Peder Kragh var født i 1794 og således 23^{3/4} år gammel, da han ankom til Egedesminde den 4. august 1818 efter en længere rejse, der var begyndt 20. maj. Året efter blev han gift med Anne Marie Liedemark, en datter af afdøde købmand Casper Liedemark og Eleonora.

Kragh havde gjort sig stor umage for at lære grønlandsk, inden han kom til Egedesminde, og han gjorde meget for at forbedre sine kundskaber, godt hjulpet af kateketen Lars Abelsen Schmidt (dagbog 21. marts 1819). Han skrev fra begyndelsen selv prædikener på grønlandsk, som blev gennemset af kateketen, inden han holdt

dem, men i løbet af kort tid var denne hjælp ikke længere nødvendig. Kragh skrev mange steder i dagbogen, at ikke et øje var tørt efter gudstjenesten. At der var noget om det, viser optegnelsen 18. september 1827, hvor Kragh noterede, at Jonas Munk bad ham om nogle af hans prædikener til benyttelse og afskrift, og opfordrede ham også til at få trykt en del af prædikerne, så grønlænderne kunne bruge dem til husandagt. Jonas Munk var nationalmatros ved Ritenbenk, så han hørte ikke til Kraghs menighed.

Desuden gjorde Kragh et stort arbejde med at oversætte Det Gamle Testaments bøger til grønlandsk. De udkom i årene efter at han var vendt tilbage til Danmark.

Kragh foretog mange rejser i sit distrikt, der foruden Egedesminde også omfattede Godhavn og Upernavik. Der havde ikke været en missionær i Upernavik siden 1789, og kolonien var blevet oprettet og nedlagt et par gange, før den igen blev oprettet 1823 som underafdeling af Godhavn. Den kom derfor også til at høre sammen med Godhavn i kirkelig henseende, indtil stedet fik sin egen missionær i 1833.

Kragh gjorde, hvad han kunne, for at forbedre skoleundervisningen, og sørgede ikke alene for, at kateketerne havde skolebøger, men også at de fik papir, pen og blæk til skriveundervisningen. Han holdt et vågent øje med kateketerne, og bl.a. blev Jens Wæver, der var godt oplyst, men meget efterladende med undervisningen, så børnene ikke lærte noget, forflyttet til Egedesminde, så Kragh kunne holde bedre opsyn med ham.

Kragh forlod Egedesminde 10. juli 1828 og blev præst i Danmark.

Egedesminde 1819-1828

Missionsdesignationerne fra Kraghs embedsperiode er bevaret, bortset fra designationen 1820. De blev lavet pr. 30. juni, og designationen 1819 er således den første, Kragh har lavet. Designationerne 1821 og 1827 er dobbelte, således at de også dækker det følgende år som nævnt ovenfor. Befolkningstallet varierede fra 374 i 1819 og 1828 til 314 i 1821. I Egedesminde by var der 51 personer i 1821, et tal der steg til 90 i 1828.

Der var adskillige bopladser, nogle af dem var små med 8-10 beboere, men der var også bopladser med over 50 indbyggere. Antallet af beboere på hver enkelt boplad varierede meget fra år til år, fordi grønlænderne flyttede, hvis fangsten var dårlig. Og som eksemplet med Paul og hans forældre viser, flyttede de ofte over lange afstande. Antallet af bopladser varierede derfor også. Nogle bopladser forsvandt, fordi alle beboerne flyttede, andre opstod, fordi man opdagede at der var gode fangstmuligheder ved stedet.

Kragh besøgte så vidt muligt alle bopladser hvert år, dels for at forrette kirkelige handlinger, dels for at overhøre skolebørnene. De flittige blev belønnet med skonrogger, de dovne fik en opsang.

Tabel 1 viser kundskab og alder. Det betyder, at hvis et barn to år i træk, f.eks. både ved alder syv og otte år, står i designationen som »staver i ABD«, vil det blive noteret i skemaet som »staver i ABD« både ved syv og ved otte år. Det skyldes, at formålet ikke er at se, ved hvilken alder børnene kommer til et bestemt trin, men hvilket trin børnene befinder sig på, når de er syv eller otte år gamle.

I rubrikken med 4-årige er medtaget to børn, der kendte bogstaverne i en alder af

Tabel 1. Læsefærdighed og alder 1819-1828. I 1819 mangler der oplysninger om 16 børn fra Attu og Akunak i alderen 4-12 år. I kolonnen med 4-årige er desuden medtaget to 3-årige.

Kundskab	Alder									
	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Kender bogstaver	24	48	18	7	2		1	1		
Staver i ABD	1	12	42	25	16	4	3	1		
Læser i ABD						1				
Staver i katekismus		2	7	26	26	21	10	9	4	
Lægger sammen i katekismus				8	14	23	21	10	6	
Katekismus indenad			1		5	8	14	12	7	
Katekismus udenad				1	1	1	2	3	3	
Katekismus indenad og udenad							2	2	4	
Katekismus udenad, lærebog indenad					2	2	8	9	13	
Lærebog indenad										
Lærebog udenad							1	1	2	
Lærebog indenad og udenad					2	3	4	4	10	
Lærebog udenad, testamente indenad						1	2	14	12	
Lærebog og testamente indenad og udenad										1
Skriver			1		1	1	1	5	5	
Antal personer 166 børn i alderen 3-12 år.										

tre år. Otto Abelsen kendte bogstaverne i 1821, der er ingen oplysninger om hans kundskab i 1822, hvor han var fire år, men i 1823 stavede han i ABD. Den anden, Inger Steenholdt, kendte bogstaverne som treårig i 1828.

Det normale var, at barnet stod et enkelt år på hvert trin. Rubrikkerne i tabellen svarer ikke nødvendigvis til et års udviklingstrin, men er missionærens angivelse af standpunkt. Grundet de mange embedsrejser er det Kraghs egen vurdering af kundskab, uanset hvor børnene bor, og hvem der var kateket eller læser. Oplysningerne er derfor umiddelbart sammenlignelige, hvilket ikke altid vil være tilfældet, hvor det drejer sig om designationer, der er lavet af forskellige missionærer. For eksempel skrev Kragh om Jacob Asaph Rasmussen: »Lærebog og bibelhistorie udenad, testamente indenad, skriver«. Hans efterfølger Thomas Potter skrev året efter om samme person »Lærebog udenad«.

Det normale var at skolegangen begyndte ved 5-årsalderen, selvom nogle børn

Nr.	Navn eller og Navn	Al- der	Navn på skole	Alf. fraan og sine skole	Alf. fraan og sine skole	Alf. fraan og sine skole	Kundskab.	Anmærkning nr.
147	Maren Jacobs Datter. 34 ^{de} Sæmle.	25	12. Marts 1778.	off. form. d. 24. April 1778.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	und. sig kundskab	
148	Timotheus Jacobsen Nr. 19. 1798. d. 1774. (skolel.)	41	1. Marts 1788.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	und. sig kundskab	15. Marts 1814. 1815. 1816. 1817. 1818. 1819. 1820. 1821. 1822. 1823. 1824. 1825. 1826. 1827. 1828. 1829. 1830. 1831. 1832. 1833. 1834. 1835. 1836. 1837. 1838. 1839. 1840. 1841. 1842. 1843. 1844. 1845. 1846. 1847. 1848. 1849. 1850. 1851. 1852. 1853. 1854. 1855. 1856. 1857. 1858. 1859. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900.
149	Pauline Jacobsen.	38	1. Marts 1788.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
150	Mathias	44	1. Marts 1809.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	und. sig kundskab	
141	Benigna	11	1. Marts 1812.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
152	Perle	8	1. Marts 1815.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
153	Ege	7	20. Septbr. 1822.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
	35 ^{de} Sæmle.							
154	Philippus Jacobsen Nr. 19. 1798. d. 1774.	38	1. Marts 1788.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	und. sig kundskab	
155	Hagen Jacobs Datter af 1776	31	9. Febr. 1792.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
156	Henric Datter	11	11. Septbr. 1812.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
157	Eleonora	5	2. Marts 1815.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
158	Mariane Bengt	5	1. Marts 1818.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	
159	Ege	2	25. Marts 1822.	off. form. d. 24. April 1812.	off. form. d. 12. Marts 1814.	off. form. d. 12. Marts 1814.	leg. form.	

Missionæren skulle hvert år lave en mandtalsliste over menigheden. Det var et stort arbejde, så undertiden nøjedes han med at tilføje ændringerne på det foregående års liste. Mandtalslisten for Egedesminde 1821 kom således også til at dække 1822. I rubrikkerne med »kundskab« og »anmærkninger« kan man således umiddelbart se de fremskridt Mathias og Benigna (nr. 146 og 147) gjorde i løbet af året.

begyndte allerede som 4-årige og enkelte først som 6-årige. De 6-årige stavede i ABD, mens de 7-årige enten stavede i ABD eller katekismus. De 8-årige stavede i katekismus, men en del var stadig kun ved ABD'en, og et tilsvarende antal var nået til at lægge (stavelser) sammen i katekismus. De 9-årige stavede eller lagde sammen i katekismus, mens en del af de 10-årige var nået til at læse katekismus indenad og nogle til at læse lærebog indenad. De 11-årige er meget spredte. Ni stavede i katekismus, mens 14 kunne lærebogen udenad og læste testamente indenad. De 12-årige er ligeledes ret spredte med hensyn til kundskab, men flertallet var i gang med lærebogen under en eller anden form.

Nogle trin er mellemtrin med meget få personer. Det gælder »læser i ABD«, hvor der kun er en enkelt 9-årig, »Lærebog indenad« med fire unge i alderen 13-17 år, og »Lærebog udenad« samt »Lærebog og testamente indenad og udenad«. Ved at medtage disse kategorier giver Kragh et mere nuanceret billede af børnenes kundskaber, end vi ellers ville have fået.

Nr. Navn og Borne- nr.	Alder Aarsfødt	Udflytningen og hvordan	Udflytningen og hvordan	Aldersgrænse	Bemærkninger
147. Karen Jacobs Datter. 34 ^{1/2} Sønne.	25. 12. Marts 1778.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	uanselig død
148. Timotheus' søn nr. 14. 1778. s. 147. Sønne.	41. Marts 1778.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	15. Maj 1814 af Kæmpe og Hvad død.
149. Pauline, sønne.	38. Marts 1778.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	begynde.
150. Mathias	44. Marts 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	levde i yng.
151. Benigna	11. 18. Feb. 1812.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	begynde i Katek.
152. Paul	8. 7. Marts 1815.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	levde i Katal.
153. Sofie	7. 20. Sept. 1812.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	levde i Katal.
35 ^{1/2} Sønne.					
154. Philippus' søn nr. 14. 1778. s. 147.	38. Marts 1778.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	uanselig død
155. Hagar, sønne Jacobs Datter nr. 147.	31. 9. Febr. 1792.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	begynde.
156. Jonas David	11. 11. Sept. 1812.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	begynde i Katal.
157. Pernera	8. 29. Apr. 1815.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	begynde.
158. Mariam Bergina	5. 8. Maj 1818.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	levde i Katal.
159. Eva Sønne af Hager	2. 26. Marts 1820.	af Herman 26. 11. 1779.	af Herman 26. 11. 1779.	1814.	levde i Katal.

I missionærens mandtalsliste for Egedesminde 1823 kan man se at Eleonora (nr 157) på 8 år lægger sarnmen i katekismus ligesom hendes broder Jonas David og kusine Benigna (nr. 151) selv om de er tre år ældre.

Antallet af børn i de forskellige aldersgrupper gennem tiårsperioden varierer mellem 62 og 68. En del af børnene kan følges fra 4-5 års alderen og frem. Grønlænderne flyttede meget, og eksemplet med Paul er ikke enestående. De mange flytninger betød også, at nogle børn kun boede ét enkelt år eller to i kolonien, ligesom nogle børn døde i løbet af perioden.

De mange forskellige lærere, som et barn kunne have under sin skolegang, kunne måske være hæmmende for indlæringen i nogle tilfælde. For eksempel står Lars' datter Julia, født 1816, og Timotheus' datter Ane, født 1815, begge som »staver i ABD« i årene 1821-1824. Begge boede de to første år i Kitliak, familierne flyttede derefter til Vester Ejland og året efter til Pudlet. Jens Hansen Wæver var kateket på Vester Ejland. Han var meget godt oplyst, men i 1823 skrev Kragh, at han havde været meget efterladende med ungdommens undervisning. I 1824 var han ved Pudlet, men børnene lærte meget lidt under ham. Han blev derfor forflyttet til Egedesminde, hvor Kragh kunne have opsyn med ham, og en anden dygtig kateket sendt til Pudlet.

Skrivefærdighed

Oplysningerne om skrivefærdighed giver kun nogle antydninger af færdigheden. Kragh var omhyggelig med at notere læsefærdigheden, men skrivefærdigheden blev blot nævnt en gang imellem. Carls søn David skrev lidt som 6-årig og skrev som 8- og 10-årig. Men der står intet om hans skrivefærdigheder som 7- eller 9-årig. Hans Peter Mørch skrev ret godt som 14-årig og skrev godt som 16-årig, men der står intet om skrivefærdighed som 15-årig. Ved mange børn og unge er der ikke oplyst noget om skrivefærdighed overhovedet. Skal man dømme efter de spredte og dermed usikre oplysninger i mandtalslisterne, ser det ud til, at nogle børn kunne skrive som 11-årige, men at det først blev mere almindeligt ved 14-årsalderen. I sin dagbog skrev Kragh den 27. februar 1819: »ligesom også alle de nogenlunde voksne børn ved alle steder have lært at skrive«.

Det betyder dog ikke, at alle voksne kunne skrive. Kragh noterede i dagbogen 15. oktober 1818 om altergæsterne på Hunde Ejland, at »de Fleste vare godt oplyste, og endeel af dem kunde skrive«. En medvirkende grund til de manglende oplysninger om beboerne i Akunak i 1819 var, at læserinden ikke kunne skrive. Men mange kunne, og Kragh nævner flere steder i sin dagbog, at han modtog breve fra grønlandere.

Fremgang i perioden

Som det fremgår af tabel 2, var der en markant stigning i børnenes kundskaber i de ti år, Kragh var missionær. Antallet af børn, der ikke kendte bogstaverne, var stort set ens for de to år, fem og seks 4-årige og en og to 5-årige. Mens der det første år var femten børn i alderen 6-8 år, der ikke var nået længere end til at kende bogstaverne, var der i 1828 kun et par 6-årige tvillinger og en enkelt 7-årig på det niveau. De øvrige stavede i ABD eller katekismus. Og mens der i 1819 ikke var nogen 8-årige, der var nået videre end til at stave i katekismus, så var der i 1828 otte, der var nået længere, en af dem endda til lærebogen.

I 1819 var der elleve børn på 10 år og derover, der ikke var nået længere end til at stave i katekismus, heriblandt en 13-årig, tre 14-årige og en 15-årig. En af de 14-årige var endda søn af kateket Jens Wæver. I 1828 var der kun én, Sara Olsen, datter af afdøde bådsmænd Lars Olsen. Sara var formentlig dårligt begavet, for i fire år (7-10 år) stavede hun i ABD og de følgende to år stavede hun i katekismus. Hendes lillebroder Hans Peter stavede i katekismus allerede som syvårig.

I 1819 var to børn på 10 og 11 år nået til lærebogen, i 1828 var 16 børn på otte år og opefter nået så langt, og fem af disse var i gang med Det Nye Testamente. Så missionærens indsats på skoleområdet var meget væsentlig.

Læsefærdighed eller udenadslæren

Undervisningen fortsatte til konfirmationen. Den lå ikke på et bestemt alderstrin, men var afhængig af, at konfirmanden klarede de krav til religionskundskab, som missionen stillede.² De unge var derfor mellem 13 og 20 år gamle ved konfirmationen.

Spørgsmålet er så, hvor meget kunne grønlanderne egentlig læse. Et er at læse en kendt tekst, noget andet at læse en ukendt. Og når der lægges megen vægt på udenadslæren, kan det være svært at sige, hvor meget der er forstået af det udenadlærte. Ved

Tabel 2. En sammenligning af læsefærdigheden mellem børn 4-12 år i 1819 og 1828. En enkelt 3-årig er medtaget under 4-årige i 1828. Der mangler oplysninger om 16 børn fra Attu og Akunak i 1819.

Kundskab	Alder										I alt
	1819/1828										
	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Kender bogstaver	6/6	6/8	7/2	6/1	2/			1/		28/17	
Staver i ABD	/1	1/3	1/5	3/2	3/1	1/	1/	1/		11/12	
Læser i ABD						1/				1/	
Staver i katekismus			1/1	1/5	2/4	2/2	3/	2/	1/1	12/13	
Lægger sammen i katekismus					/5	3/1	2/1		1/	6/7	
Katekismus indenad					/2	/2	/3	/1		/8	
Katekismus udenad						1/		1/		2/	
Katekismus indenad og udenad											
Katekismus udenad, lærebog indenad					/1	/1	/2	/3	/2	/9	
Lærebog indenad											
Lærebog udenad							1/	1/		2/	
Lærebog indenad og udenad									/1	/1	
Lærebog udenad, testamente indenad								/3	/2	/5	
Lærebog og testamente indenad og udenad											
Skriver											
Antal personer	6/7	7/11	9/8	10/8	7/13	8/6	7/6	6/7	2/6	62/72	

konfirmation stillede Kragh derfor undertiden spørgsmål, der var formuleret anderledes end lærebogens, for at høre, om konfirmanderne virkelig havde forstået teksten.

Når der for de voksne står »god kundskab« eller »ringe kundskab«, drejer det sig om religionen og ikke om læsefærdighed, men man kan måske antage, at personer med god kundskab også læste godt. Det kan være vanskeligt at bedømme, for som nævnt var der kun udgivet få bøger på grønlandsk. Derfor kan man ikke se noget af bogsælget, for det var de fire undervisningsbøger samt en salmebog, der blev solgt.

Men bøger cirkulerede også i afskrifter. Kragh var opmærksom på mangelen på læsestof og begyndte at oversætte Ingemann: *Røsten i ørkenen*, et bibelsk drama, der imidlertid først blev udgivet i 1874. Men han havde begyndt oversættelsesarbejdet under sit ophold i Grønland og nævner bl.a. i sin dagbog 7. marts 1820, at nogle grønlandere bad om at låne hans oversættelse af Det Gamle Testamente og *Røsten i*

Nr	Navn	År	Udenad	Indenad	Udenad	Indenad	Andet	Bemærkninger
148	Jens							
150	Christian Christensen	18	1818	1819	1818	1819		
216	Hans Jens	37	1818	1819	1818	1819		
217	Andreas Tobias	11	1818	1819	1818	1819		
218	Hans Jørgen	8	1818	1819	1818	1819		
219	Hilmar	5	1818	1819	1818	1819		
220	Hilmar	1	1818	1819	1818	1819		
221	Nicolaus	37	1818	1819	1818	1819		
222	Elisava	45	1818	1819	1818	1819		
223	Ole Jacob	12	1818	1819	1818	1819		
224	Justine	9	1818	1819	1818	1819		
225	Hilmar	27	1818	1819	1818	1819		
226	Justine	31	1818	1819	1818	1819		
227	Hans	34	1818	1819	1818	1819		
228	Justine	12	1818	1819	1818	1819		

I missionærens mandtalsliste for Egedesminde 1825 kan man tydeligt se forskel på børnenes kundskaber. Andreas Tobias (nr. 217) læser udenad i lærebogen og indenad i testamentet, mens den et år ældre Ole Jacob (nr. 223) kun er nået til at læse katekismus indenad og udenad. Den jævnaldrende Justine Margrethe (nr. 228) ligger mellem disse to, idet hun læser lærebogen indenad og udenad.

Ørkenen til afskrivning. Den 16. marts 1824 modtog han to breve fra grønlandere i Jakobshavn, hvor den ene bad om at låne nogle af Kraghs oversatte fortællinger til afskrivning. Flere andre steder omtaler han, at grønlandere ønskede at låne manuskripter til afskrivning.

Så det var ikke læsefærdigheden, der manglede, men derimod noget at læse i, og der kom efterhånden flere bøger. Da det var missionærerne, der stod for dem, var det i form af opbyggelige skrifter. I 1837 udkom Hans Egedes *aftensamtaler med sine disciple*. Den var skrevet af kolonibestyrer J.C. Mørch og oversat til grønlandsk. Den kom i to udgaver, en grønlandsk på 188 sider til 24 sk. og en dobbeltsproget udgave på 375 sider til 36 sk., og året efter udkom K. Kjær: *To brødre* på 45 sider til 12 sk.³ Disse bøger blev solgt gennem KGH, og man kan derfor se lidt om salget. I kolonien Christianshåb med Claushavn boede der i vinteren 1838 408 personer, deraf 249 over 12 år, fordelt på 89 familier. I handelsåret 1838/39 blev der solgt 24 Egedes *Aftensamtaler* på grønlandsk og 11 dobbeltsprogede samt 10 af Kjærs bog, i alt 43 eller næsten en bog til hver anden familie.

Konklusion

Egedesminde koloni adskiller sig formentlig ikke fra de andre grønlandske kolonier. Alle døbt grønlandere lærte at læse, men en ihærdig missionær kunne betyde meget for, hvornår de lærte det. Hvis missionæren valgte gode kateketer og førte tilsyn med dem, lærte børnene tidligt at læse. Hvis missionæren derimod var mere efterladende og ikke holdt øje med kateketerne, ville mange børn læse langt senere.

Langt de fleste grønlandere lærte at læse, selvom en del var omkring 20 år gamle, før de kunne opfylde missionærens krav om kundskaber og dermed blive konfirmeret. Trods al umage fra kateketer og læsere var det dog ikke alle, der kunne læse. I mandtalslisten 1823 skrev Kragh om Regina, der var 31 år og tjenerinde hos Carl Dalager: »Ikke konfirmeret. Kender bogstaverne, vil ei læse. Hun fremturer i sin dovenskab og kan derfor intet lære; sit forrige temmelig udsvævende levnet har hun dog nu ladet fare«. Men hun hørte absolut til undtagelserne.

Noter

1. De første udgaver hed ABC, men da bogstavet C ikke bruges på grønlandsk, blev titlen ændret til ABD.
2. Men der krævedes dog også en vis alder. Bødker Bent Thorins datter Maren Margrethe kunne lærebogen udenad og bibelhistorie og testamente indenad allerede som 9-årig i 1825. Året efter står »Lærebog og Bibelhistorie udenad, Testamente indenad«. Hun blev dog først konfirmeret i 1828, 12 år og 2 måneder gammel.
3. Til sammenligning kostede en katekismus 6 sk., en lærebog 9 sk. og en salmebog 32 sk. Et almindeligt sælskind blev betalt med 6 sk.

Kilder og litteratur

Grønlands Nationalmuseum og Arkiv

22.10.01/31.10. Missionens mandtalslister fra Egedesminde 1819-28.

57.10.01/72.21. Egedesminde kolonibestyrer. Grønländerbog 1816-20.

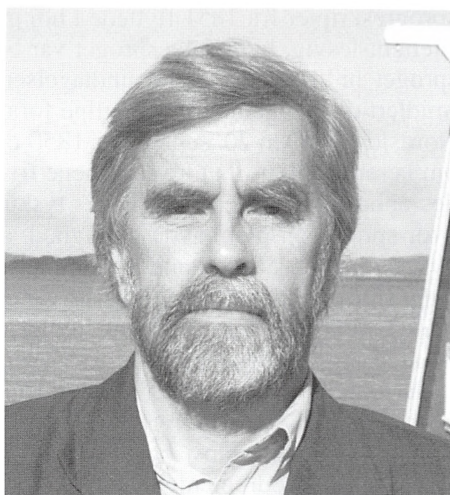
57.11.01/73.12. Bilag til årsregnskab Christianshåb 1838/39.

Finn Gad: Læse- og skrivekyndigheden indtil 1814 belyst ved det grønlandske materiale. *Grønland* årg. 29, 1981, s. 205-19

Udtog af Missionair P. Kraghs Dagbog, 1875.

P. Lauridsen: *Bibliographia Groenlandica*, 1890 (Meddelelser om Grønland, 13).

Niels H. Frandsen, f. 1944, cand. mag, førstearkivar ved Grønlands Nationalmuseum og Arkiv. Har bl.a. skrevet Dansegilde og Mordbrand (1995).

Lærer Jepsens privatskole i Højer i tiden mellem de slesvigske krige 1850-1864

Hans Schultz Hansen

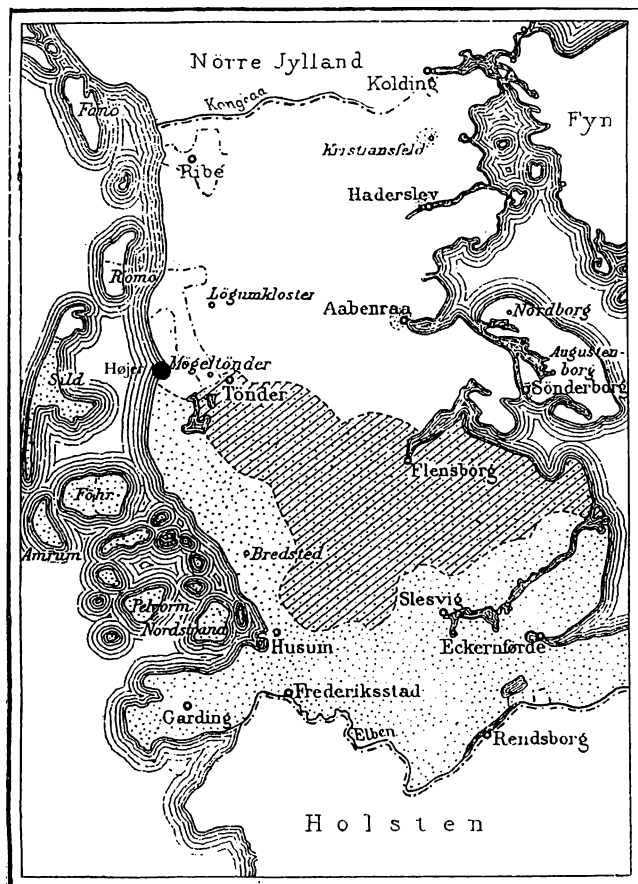
De mellemslesvigske sprogreskripter fra årene 1851-1864 anses ofte for en sproglig undertrykkelse af de tysksindede slesvigere. Holdningen hos de danske myndigheder kunne imidlertid være mere nuanceret end som så. Et eksempel herpå kendes fra flækken Højer, hvor der fandtes en privatskole med den tysksindede Iwer Jepsen som lærer og med tysk som undervisningssprog i halvdelen af timerne, men med elever fra såvel dansk- som tysksindede hjem.

Den danske sprogordning i tiden mellem de slesvigske krige

Den nationalpolitiske indflydelse på skolevæsnet i overgangstiden 1919-1920 og i årtierne efter Genforeningen i 1920 udgør en vigtig problemstilling i Erik Nørres skolehistoriske forfatterskab.¹ Denne indflydelse gjorde sig så småt gældende allerede fra 1840, men fik særlig styrke i tiden mellem de to slesvigske krige på grund af den danske regerings nyordning af kirke- og skolesproget efter Treårskrigen.

Det slesvig-holstenske nederlag gav mulighed for at virkeliggøre den nationalliberale sprog- og kulturpolitik i Slesvig, bl.a. på skoleområdet. De omstridte danske sprogreskripter fra 1851 flyttede i høj grad nationalitetskampens fokus fra Nord- til Mellemslesvig, hvor folkesproget var blandet dansk og tysk, mens kirke- og skolesproget hidtil med enkelte undtagelser udelukkende havde været tysk. Der blev imidlertid også gennemført vigtige forandringer i de officielle skolesprogsforhold i Nordslesvig. Den 20. september 1850 blev bestemmelsen i sprogreskriptet fra 1840 om lærernes pligt til at give børnene frivillig undervisning i tysk efter skoletid således ophævet. Dermed indstilledes tyskundervisningen i de områder af Nordslesvig, hvor sprogreskriptet havde gyldighed, altså hvor kirke- og skolesproget var dansk, dvs. på landet. Med denne bestemmelse ophævedes en forholdsvis ny ordning. Et langt større brud med traditionerne var det, at det tyske sprog i folkeskolen også blev trængt tilbage i byerne. Dansk skolesprog blev indført i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg ved bestemmelser fra november og december 1850. I alle tre byer skulle der imidlertid fortsat være undervisning i tysk. I Augustenborg havde godsadministrationen allerede indført dansk skolesprog i august 1848. I Gråsten skete det på samme tidspunkt som i købstæderne. I Christiansfeld fortsatte derimod tysk som skolesprog i Brødremenighedens skoler.²

Den danske sprogordning fra 1850/51 inddelte hertugdømmet Slesvig i tre områder, som det fremgår af dette kort fra Franz von Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901), s. 179. Som det ses, lå Højer i Nordslesvig med rent dansk skolesprog, men tæt på områderne med blandet dansk-tysk og rent tysk skolesprog.

- Dansk Regerings-Rets-Skole- og Kirkesprog.
- Blandet dansk og tysk Regerings-Rets-Skole- og Kirkesprog.
- Tysk Regerings-Rets-Skole- og Kirkesprog.
- Højer

Nok så gennemgribende blev forandringerne i de nordslesvigske områder, som var omfattet af de mellemslesvigske sprogreskripter, nemlig Bov sogn lige nord for Flensborg samt Ubjerg Sogn og Tønder købstad ude mod vest. Den 7. februar 1851 sendte regeringskommissæren et reskript til Tønder provstis kirkevisitatorium, som for Tønder og Ubjerg indførte *dansk skolesprog*, fra sommeren 1851 i de små klasser, derefter successivt. I Ubjerg skulle der herefter kun være fire ugentlige tysktimer, mens tysk i Tønder by uden nærmere præcisering skulle være »en af de væ-

sentligste Undervisningsgjenstande«. Lærere med utilstrækkelige danskkundskaber skulle enten forflyttes eller have tildelt danskkyndige hjælpelærere.³ Tilsvarende bestemmelser udgik til de andre mellemslesvigske provstier, til Flensborg provsti med Bov sogn ligeledes den 7. februar 1851, til Husum-Bredsted provsti den 8. februar og til Gottorp provsti den 4. marts.⁴

Sprogreskripterne for Tønder og Ubjerg var dermed led i regeringens overordnede forsøg på at tilbagerulle de foregående årtiers sprogskifte fra dansk til tysk folkesprog (fra sønderjysk til plattysk).⁵

Sprogreskripterne brød med århundredgamle traditioner for tysk som kirke- og skolesprog. Dertil kom, at sprogreformen blev indført brat og hen over hovedet på den involverede befolkning. Derfor reagerede størstedelen af den mellemslesvigske befolkning med vedvarende protester. Det gjaldt, som man kunne vente, i de områder, hvor sprogskiftet var nået længst og den slesvig-holstenske bevægelse stod stærkest, først og fremmest i Angel, men også i de endnu altovervejende dansktalende og nationalpolitiske mere passive sogne i den nordlige del af midtlandet. Også i Tyskland og hos stormagterne vakte sprogreskripterne stærk uvilje, og de udviklede sig til en udenrigspolitisk belastning for Danmark. Der var også i danske kredse kritik af den åndelige tvang, som sprogreskripterne repræsenterede. Grundtvigsk inspirerede danske nordslesvigere, som efter deres mødested i Løgumkloster blev kaldt »Klosterbrødrene«, foreslog, at der blev givet forældrene mulighed for at undervise deres børn privat på tysk. Dette forslag blev imidlertid fejlet til side af den danske regering.

Men fandt der da slet ingen privatundervisning sted på tysk? Jo, men nogen generel mulighed var der ikke. Privatundervisning på tysk kunne dels ske ved huslærere, dels ved oprettelse af privatskoler. Regeringen overlod det til kirkevisitatorerne (amtmand og provst) og byernes skolekollegier at sætte regler for den private undervisning. Under alle omstændigheder skulle de føre tilsyn med den. Mens huslærere af økonomiske grunde måtte blive en løsning for de få, krævede privatskoler bevilling fra det lokale skolekollegium, der tillige skulle fastsætte de nærmere betingelser. F.eks. for Tønder by var kirkevisitatoriets krav til privatskolerne fire timers ugentlig undervisning i dansk, og der skulle også gives dansk religionsundervisning som forberedelse til den danske konfirmandundervisning, der skete ved byens præster.⁶

Tyske privatskoler på Tønderegnen

I Tønder by var der til at begynde med tre tyske privatskoler.⁷ Den længstlevende blev drevet af den afskedigede lærer Peter Jespersen. Den eksisterede fra december 1851 og indtil september 1862 og havde i gennemsnit en snes elever. Fr. Wildenradts skole havde næsten det samme elevtal, men eksisterede kun 1853-1857. Endnu kortere levetid fik cand.theol. C.W. Meyers skole, der oprettedes i 1853. Elevtallet kendes ikke, og skolen blev lukket allerede i januar 1854, fordi tilsynsmyndighederne fandt, at Meyer intet gjorde for at modvirke »de ufordeelagtige Indtryk og Meninger, hans Deeltagelse i Oprøret som Friskaremand har maattet fremkalde om ham«. Meyers danskundervisning var for ringe, og han gav ikke som krævet religionsun-

dervisning på dansk. Enden blev, at hans tilladelse til at drive skole blev inddraget i januar 1854.⁸ De tyske privatskoler levede således livet farligt.

Det gjaldt også privatskolen i *Højer*. Her fandtes der ifølge lokalhistorikeren og præsten Claus Rolfs allerede fra 1824 en privatskole hovedsagelig med tysksproget undervisning, som også søgtes af elever uden for flækken. I 1840'erne var lærer Bahnsen leder af denne skole.⁹ Under Treårskrigen var en seminarist Kertelheim forstander for skolen; han blev i april 1849 fritaget for militærtjeneste af den slesvig-holstenske regering på Gottorp.¹⁰ Lærer Kertelheim har formentlig forladt Højer efter eller måske lige før det slesvig-holstenske nederlag.

Efter Treårskrigen fremkom apoteker Nagel og købmand Petersen med et andragende om og en plan for en reform af skolevæsenet i Højer. Pastor Johan Ludvig Mømsen, der var præst i Højer 1845-1871 og således beholdt sin stilling såvel efter den første som den anden slesvigske krig, indkaldte til et møde herom i marts 1851.¹¹ Resultatet af mødet blev ifølge præstens senere redegørelse, at Nagels og Petersens planer blev for dyre for kommunen, og i stedet vedtoges at søge de to (!) eksisterende privatskoler ophævet og erstattet af et nyt institut for »alle Børn, der var duelige til en videre aandelig Uddannelse«. I april indgav 17 forældre fra Højer et andragende til kirkevisitatoriet i Tønder om oprettelse af et privatinstitut for omtrent 60 børn med fhv. skolelærer i Aabenraa Iwer Jepsen som bestyrer. Undervisningen i religion, bibellæsning og bibelhistorie samt dansk retskrivning skulle foregå på dansk, mens resten af undervisningen skulle ske på tysk. Desuden ønskede forældrene undervisning i engelsk, »fordi dette Sprog især er vigtig for dem, som ville tage til Søes eller skulle i Handelslære, da Samfærsele fra denne Egn med England synes at tiltage«. Lærer Jepsen var ifølge forældrene duelig til undervisning i alle tre sprog. Ansøgerne kendte Jepsens fortid som en af politiske grunde afskediget lærer og understregede derfor, at »han ei har deltaget i noget politisk Anliggende«. Ansøgningen overbeviste Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig; i juni 1851 fik lærer Jepsen tilladelse til at overtage bestyrelsen og førstelærerpladsen ved en privat skole i Højer – »dog med det Forbehold, at denne Tilladelse strax vil blive tilbagetaget, dersom han skulde findes at misbruge samme«. Så var lærer Jepsen og forældrene advaret!¹²

Lærer Iwer Jepsen var født i 1805 i Braderup i Tønder amt syd for den nuværende grænse som søn af en husmand. Han afsluttede læreruddannelsen ved Tønder Seminarium i 1828 og gennemgik i 1830 et kursus i indbyrdes undervisning ved seminariet i Egerupørde. Hans første stilling var som hjælpelærer i Humtrup på sin hjemegn, men allerede i 1830 blev han skrive- og regnemester i Aabenraa. Her var han tillige administrator af sparekassen 1848-1850. I 1850 blev lærer Jepsen imidlertid afskediget fra sit embede af politiske grunde, dvs. fordi han havde støttet den slesvig-holstenske opstand.¹³ Det gav ham selvfølgelig ikke det bedste skudsmål i de nye magthaveres øjne efter 1850, men altså heller ikke værre, end at han fik tilladelsen til at forestå skolen i Højer.

Når myndighederne ikke desto mindre medgav lærer Jepsen en advarsel, skyldtes det sikkert, at han kom til at virke et sted, hvor fristelsen til fortsat politiseren var stor. Flækken Højer med det tilhørende landsogn var nemlig – ved siden af Tønder

købstad og Ubjerg sogn – en højborg for den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig. Det havde ikke mindst vist sig under Treårskrigen, hvor en petition imod Slesvigs deling i 1848 havde fået 136 underskrifter.¹⁴ Her var der også i 1849 blevet oprettet en slesvig-holstensk patriotisk forening, der snart fik 64 medlemmer.¹⁵ Der er således intet overraskende i, at en række forældre fra flækken og landsognet ønskede tysk undervisning af deres børn. Blandt de 17 ansøgere genkendes de 12 således fra den slesvig-holstenske petition fra 1848. Den mest fremtrædende var den senere slesvig-holstenske stænderdeputerede, brændevinsbrænder M.C. Matthiesen (valgt i 1854). Andre kendte slesvig-holstenere blandt ansøgerne var farver S.D. Hoeg, købmand H. Feddersen, købmand F.P. Hinrichsen, møller A. Todsén og gårdejer Boh Feddersen ved Gaden. Socialt set hørte ansøgerne generelt til blandt de velstillede. Ud over de allerede nævnte erhverv var der en bygmester, en hjulmager, en bager, en slagter og et par gæstgivere; håndværkerne havde alle flere tjenestefolk.¹⁶

Provst Tidemands anmodning om at lukke privatskolen i Højer

I 1853 fik Tønder en ny provst. Den moderat slesvig-holstenske Michael Ahlmann, der havde været provst siden 1830, blev afskediget og afløst af den kongerigske Odin W. Tidemand. Tidemand var embedsmandssøn fra København, nationalliberal af indstilling og en tro tilhænger af sprogreskripterne; han kom fra et embede som præst i Stenbjerg i Angel. For Tidemand var slesvigernes valg enkelt; de måtte blive danske eller tyske, nogen tredje vej fandtes ikke. Teologisk stod han på den konservative, antigrundtvigske fløj. Med disse forudsætninger kan det ikke undre, at han løb ind i mange vanskeligheder i Tønder og omegn, og i 1860 fortrak han.¹⁷

Det var fra provst Tidemand, at truslen mod lærer Jepsens tyske privatskole i Højer udgik. I et længere andragende af 9. december 1856 anmodede han Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig om at lukke »det saakaldte Institut«.¹⁸ Der blev anført flere argumenter herfor. Det første var, at den offentlige skole i Højer flække nu var nået op på et højt niveau. Degn Diedrichsen, der øjensynligt ikke var videre duelig, var blevet afskediget, skolebygningen var blevet forbedret og tre dygtige, seminarieuddannede yngre lærere ansat, som foruden de elementære skolefag kunne undervise i tysk, engelsk og naturfagene. Tidemand fandt derfor, »at der fra Visitoriets og Kommunens Side i saa Henseende er gjort Alt, hvad der med Billighed kan fordres for at bringe det offentlige Skolevæsen paa en god Fod i Høier, saa skal jeg ikke nægte, at der efter min uforgribelige Formening endnu er Eet, som er meget væsentligt, saa det bør gjøres, nemlig – Ophævelsen af det nævnte Institut, som nu er overflødig og altid efter min og vistnok de fleste loyaltænkende Mænds Dom maa anses for saa skadelig, at jeg vilde anse det for en Pligtforsømmelse, hvis jeg ikke gjorde Mit, for at bevirke dets Ophævelse«.

Dermed var det næste argument – det nationalpolitiske – allerede antydet. Men det blev også fremført uden omsvøb af provsten. Med al anerkendelse for Jepsens dygtighed, så var hans skole »et tydsk Institut – thi dette er og bliver det dog med sin nuværende Indretning og den Aand, der nu gaaer igennem det«. Provsten var ikke principielt imod private skoler, »men der maa da forudsættes, at den private Under-

viisning er bygget paa et pædagogisk og in casu tillige politisk rigtigt Standpunkt. Hverken det første eller det sidste er imidlertid her Tilfældet. Thi da Underviisningssproget væsentligst er tydsk, saa maa eet af to være Tilfældet, nemlig, at det maa være rigtigt, at de paagjældende Børn underviises paa tydsk, som jo maa være bedre eller for dem mere passende, og det vil da være uforsvarligt at lade dem faa Religionsunderviisning i et Sprog, som ikke er det bedste og tjenligste for dem : det, hvori deres Tanker naturligst udtrykke sig, og hvori de lettest og simplest tilegne sig det Helligste og Inderligste for et Menneske; eller ogsaa maa det danske Sprog, hvori Religionsunderviisningen meddeles børnene, være deres Modersmaal og deres Hjertes Sprog og altsaa for dem det bedste Sprog – og det skal vel ikke nægtes af nogen, naar der sees hen til, at af børnene ere 21 fra den By, om hvilken der kun kan være Tale, som i Aarhundreder har havt dansk Kirke- og Skolesprog, og, hvor fortydsket den er og har været, dog ikke har drevet det videre i saa Henseende end, at ogsaa Kirkebøgerne ere førte paa dansk – og kan der da tænkes noget større pædagogisk Misgreb, end at forholde børnene Underviisning i deres Modersmaal, kun tillade dem at bruge det ved Religionsunderviisningen, fordi de nu engang ikke kunne faae andre Sprog at høre i Guds Huus, men nægte dem at benytte det ved den øvrige Underviisning? At det nævnte Institut er politisk skadelig, behøver vist ikke at beviises vidtløftig. – Hvorledes Sproget bestandig har næret og fremdeles nærer den politiske Separatisme, turde være det Kongelige Ministerium altfor bekjendt til at jeg skulde tilføie mere end blot at paapege det, hvorledes et saadant Institut i Gjærningen blive Arnestedet for en Slægt, der opfyldes med Ringeagt for dansk Sprog og Dannelse eller for deres Modersmaal«.

Som bevis på forbindelsen mellem tysk skolesprog og tysk sindelag nævnte provsten, at den forrige bestyrer af Højers tyske privatskole i 1849 af de slesvig-holstenske myndigheder var blevet fritaget for militærtjeneste, ligesom lærer Jepsens egne forhold blev gravet frem: »Og seer vi fremdeles hen til den nuværende Bestyrer af denne Anstalt, saa giver samtlig hans hele Fortid – som bekjendt er han afsat fra sit Embede som Skrive- og Regnemester i Aabenraa – ikke noget Haab, om at det i sproglig og politisk Henseende Farlige opveies ved en sjælden, om al Tvivl op-hørende, Loyalitet...«.

Yderligere imødegik Tidemand lærer Jepsens udtalelse til købmand og jernstøber Niels Petersen om, at han havde tilstrækkeligt med elever til at drive skolen alene med de børn, hvis forældre boede uden for Højer flække med den bemærkning, at det måtte være op til disse distrikter selv at skaffe deres børn en forsvarlig undervisning. Men i overensstemmelse med de herskende forestillinger hos de nationalliberal kongerigske embedsmænd i Slesvig var det de sproglige og politiske argumenter, der fyldte mest i provstens indstilling, først og fremmest tanken om, at det danske sprog var det eneste naturlige kirke- og skolesprog for dansktalende mennesker. Det var imidlertid ikke alle, der var enige i dette udgangspunkt. Således ikke provst Tidemands kollega som visitator for Tønder provstis kirker og skoler, amtmand og greve Arthur Reventlow.

Arthur Reventlow (1817-78) havde i årene 1850-60 den vanskelige post som amtmænd i det sprogligt og nationalpolitisk meget blandede Tønder Amt. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Amtmand Reventlows forsvar for privatskolen i Højer

Amtmand Reventlow var som embedsmand temmelig forskellig fra provst Tide-mand. Han var adelig: født på grevskabet Sandbjerg og sønnesøn af gehejmestatsminister Christian Ditlev Reventlow. Skønt tysk opdraget havde han under Treårs-krigen kæmpet på dansk side. I politisk henseende må han snarest betegnes som helstatsmand. Han praktiserede en lempelig behandling af de tysksindede – i en sådan grad, at det vakte stærk kritik i danske aviser, der bl.a. beskyldte ham for at fraternisere med de tysksindede. Skønt greven kun var fem år ældre end provsten, tilhørte han en ældre generation af embedsmænd. Han forsvandt fra scenen i Tønder samme år som provsten, i 1860, hvor han blev forflyttet til Bordesholm Amt i Holsten. Tønder var ikke noget nemt sted at være, hvis man var for meget til den ene eller den anden side!¹⁹

Det kan herefter næppe komme som nogen overraskelse, at amtmænd Reventlow så anderledes på privatskolen i Højer end provsten. Han afgav sit responsum til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig den 9. oktober 1858, altså næsten hele to år efter provst Tidemands ansøgning! Om denne forsinkelse skyldes almindelig bureaukratisk sendrægtighed eller en bevidst forhalingstaktik fra amtmændens side, skal ikke kunne siges. Selv angav grev Reventlow som undskyldning, at sagen krævede dybt-

gående undersøgelser, hvortil kom »mangfoldige Forretninger og tilfældige Forhindringer«.

Den første del af amtmandens argumentation var principiel og drejede sig om det offentlige skolevæsen kontra det private. I »den egentlige Almueskole« måtte undervisningen »ifølge Sagens Natur« efter amtmandens mening »indskrænkes til det Nødvendigste«. I købstæder og flækker kom dertil et eller flere sprog foruden skolesproget, den højere regnekunst, enkelte dele af naturvidenskaberne m.m. Ikke desto mindre mente amtmanden: »Alligevel vil Underviisningen i disse Læregjenstande altid blive ufuldkommen, fordi der ikkun kan anvises dem et forholdsviis ringe Timeantal, og Lærerne med den bedste Villie paa Grund af Disciplenes Mængde ikkun kan beskjæftige sig saa lidt med den Enkelte, medens dog navnlig i disse høiere Materier en mere indgaaende, til hver enkelt Discipels Fatteevne og Individualitet svarende Forklaring og sig dertil sluttende Examination synes at være dobbelt nødvendig«. Ser man bort fra sprogbrugen, kunne dette synspunkt såmænd uden videre indgå i nutidens skoledebat.

Om målsætningen for almueskolen anførte amtmanden: »Resultatet er, at Almueskolen, det være sig nu i Kjøbstaden og Flækken eller paa Landet, ikke kan præstere noget mere, end at den giver Almuens Børn den Fordænselse, der er fornøden for den simple Borger og Landmand til at komme frem i Verden og til at erhverve det daglige Brød som Agerdyrkere, Haandværkere eller i andre lignende Stillinger. Naar dette skeer og naar man kan opnaa det Resultat, at alle skolepligtige Børn blive fremmede saavidt, at de have gode Religionskundskaber, samt at de med nogen Færdighed kunne læse, skrive og regne, og tillige have et almindeligt Begreb om deres Fædrelands Historie og Geografi, saa har Almueskolen efter min Formening præsteret Alt, hvad der med Rimelighed kan forlanges af den«. »Benchmarking« med andre landes skolevæsen var heller ikke amtmanden fremmed, men han nåede måske til et lidt andet resultat end nutidens utallige undersøgelser, når han tilføjede: »I de fleste Lande høre slige Resultater, som bekjendt, endnu for Tiden til de fromme Ønsker«.

For de forældre, der foruden »Stilling og Formue« havde »Evne og Villie« til at sikre deres afkom en bedre uddannelse, stod to veje åbne: Undervisning ved en huslærer eller videreuddannelse i real- eller latinskolen. Det var imidlertid bekostelige udveje, især for familier i egne med stor afstand til de højere skoler, der skulle placere deres børn på kost hos fremmede i skolebyen. En tredje udvej var imidlertid de »saakaldte Instituter, i hvilke en Institutbestyrer enten alene eller ved Hjælp af Under- eller Timelærere, meddeler et mindre Antal af Børn Underviisning ei blot i de almindelige Skolekundskaber, men ogsaa i andre Almueskolen i det væsentligste fremmede Discipliner som til Ex. fremmede Sprog, Mathematik, Naturvidenskaber m.m.«. Var forældrene velhavende, kunne de tiltrække en dygtig lærer til »en saadan baade mere lucrativ og aandsoplivende Stilling, end at binde en saadan Mand til Almueskolen, der desværre kun sjelden kan give Læreren og hans Familie en sorgfri Existens, medens Virksomheden i den i Tidens Længde er ligesaa trivial som sløvende«. Der skal her afstås fra enhver parallelisering med nutiden!

Sådanne institutter søgtes af børn af »den høiere Borgerstand og navnlig i den nyere Tid ogsaa den mere velhavende Landmand«. 1850'erne var som bekendt en

gylden tid for landbruget, »navnligen der, hvor, som i Hertugdømmet Slesvig, Landmandens Kaar ved en Række af gunstige Aar har stillet sig mere tilfredsstillende«. Af de anførte grunde anså amtmanden de private institutter »for næsten uundværlige« og det ville være »et aabenbart Tilbagekridt« at lukke dem.

Den anden del af amtmandens principielle argumentation omhandlede de politiske forhold. Han erkendte, at den private undervisning kunne rumme farer både i religiøs og politisk henseende, men han kunne »ikke indsee, at denne Fare kunde motivere et Forbud mod al privat Underviisning, et Forbud, der saavidt mig bekjendt ikke existere i noget Land og mindst er begrundet i Hertugdømmet Slesvigs Lovgivning«. I stedet pegede han på »den Statskirken og selve Staten indrømmede Tilsynsret« også i forhold til de private skoler som det bedste middel imod disse farer.

Amtmanden kunne alt i alt ikke se noget principielt argument imod en privat skole i Højer, så meget desto mindre som der fandtes private skoler i flere købstæder som Tønder og Flensborg og på landet som f.eks. på Pellworm og i Rise og Sdr. Rangstrup herreder m.fl. steder. Tilbage blev altså alene at overveje, om børnene i privatskolen i Højer fik en dårlig uddannelse, eller om de blev præget i en religiøs eller politisk »farlig Retning«. Amtmanden tog det sidste først og påpegede indledende, at lærer Jepsen i sin tid havde fået ministeriets tilladelse, men at denne kunne tilbagekaldes i tilfælde af misbrug fra Jepsens side. Dernæst fastslog han: »En saadan Misbrug har nu vedkommende Institutbestyrer ingenlunde gjort sig skyldig i, men han har efter hvad jeg har bragt i Erfaring ved et stille og ulasteligt Liv og derved, at han ikke har befattet sig med Andet end med sin Skole, gjort sig værdig til den Tillid, Ministeriet uden Hensyn til hans Fortid har viist ham ved at give ham hiin Tilladelse«. Der var aldrig blevet klaget over Jepsen, hverken i politisk eller faglig henseende. At Jepsen engang var kommet til at kalde en martyr for en »Märtirer« kunne amtmanden ikke tage alvorligt som anke over lærerens dansk kundskaber. Tværtimod havde amtmanden fundet, at Jepsens elever »tale og skrive et godt og correct dansk Sprog med megen Færdighed samt at de i denne Henseende fuldkomment kunne maale dem med de i reent danske offentlige Skoler«. Det mente biskoppen over Slesvig også.

Reventlow fandt ikke, at den forbedrede offentlige skole i Højer gjorde det private institut overflødigt. Selv de bedste lærere i den offentlige skole kunne ikke nå de samme resultater »i store Klasser, hvor vel underviste Børn sidde ved Siden af mindre godt oplærte og saadanne Børn, der kun i nogle Vintermaaneder besøge Skolen«, som lærerne kunne i de private skoler, »hvor Børnenes Antal er mindre, hvor disse alle uden Afbrydelse kunne gaa til Skole og hvor det staaer Læreren frit for kun at optage Elever, der nogenlunde passe til hinanden«.

Til Tidemands argumentation imod privatskolen ud fra sproglig-pædagogiske grunde anførte greven, at eleverne i privatskolen ikke alene modtog »en fuldstændig Underviisning i det danske Sprogs Gramatik (!) samt regelmæssigen forfærdige danske Udarbejdelser m.v.«, men at dansk også var eneste undervisningssprog i religion, bibelhistorie, bibellæsning, fædrelandshistorie og dansk geografi. Det danske sprog havde dermed ifølge amtmanden en placering som hovedsproget i lærer Jepsens undervisning, og så kunne han ikke se, at det gjorde skade, når resten af undervisningen skete på tysk. Og hvis andre så anderledes på det, kunne man jo blot fore-

skrive Jepsen at benytte mere dansk i timerne i stedet for at gå så vidt som at lukke skolen. Desuden kunne Reventlow henvide til, at en tilsvarende blanding af dansk og tysk skolesprog fandtes i Flensborgs Real- og Latinskole samt i Münsters og Monrads privatskole i samme by.

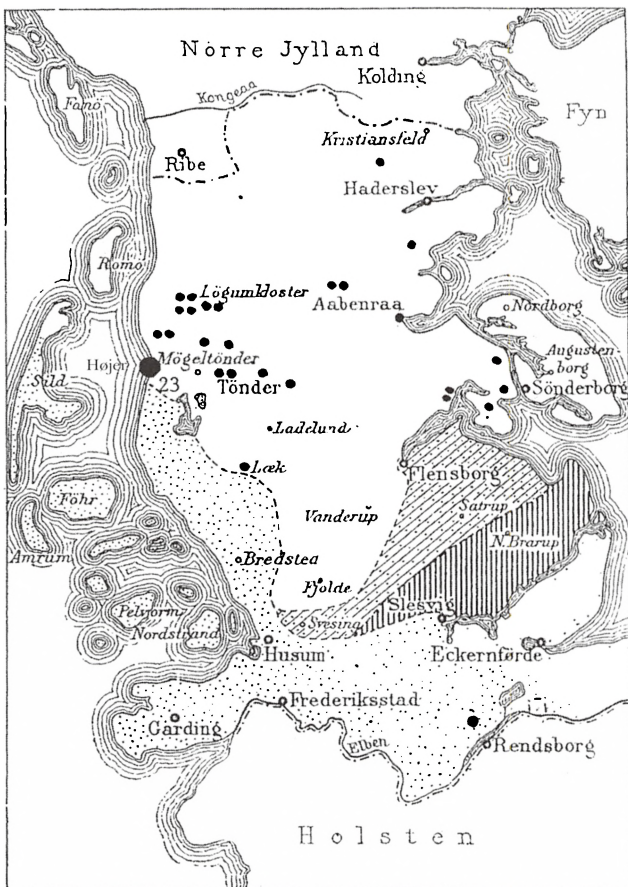
Hvad det politiske angik, erklærede amtmanden, at ingen som han ønskede at udrydde »separatismen«, men han troede ikke, at man nåede det mål ved at forbyde lærer Jepsens skole: »Meget mere er jeg af den Mening, at en saadan Forholdsregel vilde vække megen Opsigt og Utilfredshed selv blandt rolige og loyale Mænd, der deri blot vilde see en efter Deres Anskuelse ubillig Indskrænkning af deres hidtil nydte Frihed til at lade deres Børn undervise ogsaa udenfor Almueskolen«. Disse forældre kunne desuden ganske nemt sende deres børn til andre tyske skoler i hertugdømmet Slesvig eller i de kongerigske enklaver, f.eks. til den tyske privatskole i Møgeltønder kun 1 mil fra Højer. Når der paradoksalt nok fandtes en tysk privatskole her, hvor der næppe fandtes tysksindede, skyldes det, at de kongerigske enklaver var underlagt dansk lov, herunder skoleloven af 1855, som gav ret til hjemmeundervisning og oprettelse af friskoler, dog under den forudsætning, at børnene mødte til eksamen hos den lokale sognepræst.²⁰

Trumf på den politiske del af sin argumentation satte amtmanden ved at påpege, »at ikke blot loyale Mænd, men endogsaa Mænd med stærkt udpræget nationalt dansk Sindelag uden Betænkelse have betroet deres Børn til Privatlærer Jepsens Underviisning«. Dette skal vi snart vende tilbage til. Alt i alt var det tungt skyts, som amtmanden førte i felten, mens provstens argumenter sammenlignet hermed måtte betegnes som temmelig løst krudt. Det blev da også amtmandens synspunkt, som blev lagt til grund i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, der undlod at gribe ind overfor privatskolen i Højer.

Elever og forældre, fag og skolebøger

Takket være amtmand Reventlows grundige research er der på sagen bevaret adskillige oplysninger om skolens indre forhold. Det gælder således lister over eleverne og deres forældre 1856/57 og 1858. Det fremgår heraf, at skolens tilsammen 50 elever fordelte sig på 38 drenge og 12 piger. Alle piger kom fra Højer. I alt kom 23 af eleverne fra Højer, mens yderligere 14 kom fra Tønderegnet (se kort). Fra Sundeved med Gråsten kom 5, fra Aabenraa amt 3 og fra Haderslev amt 2. Dermed havde 47 eller næsten alle elever hjemme i Nordslesvig. Fra Sydslesvig kom 1 elev fra Læk og 1 fra Schirnau ved Rendsborg; fra kongeriget 1 fra Jerlevgård ved Vejle. Eleverne fra Højer boede selvfølgelig derhjemme, mens de »fremmede« elever enten boede i huset hos læreren eller i logi andetsteds i Højer. I skoleåret 1856/57 havde lærer Jepsen 12 elever boende, mens 4 havde logi hos indbyggere i flækken. Af eleverne i sommerskolen 1858 havde 10 udefra logi hos læreren, 2 ude i byen. Det gav nok meget at bestille for lærer Jepsens kone Anna Friederikke at lave mad til så mange drenge i huset – og sikkert også en del besvær med at styre gemytterne. Hendes arbejde var således en forudsætning for skolens karakter som halvvejs kostskole.

Listerne viser også, at forældrene socialt kom fra de bedre stillede, om end ikke eksklusivt lag af befolkningen. I Højer sendte præsten og lægen, apotekeren og told-

- Dansk Folkesprog.
- Blandet dansk og plattysk Folkesprog.
- Dansk udelukket, Plattysk Folkesprog.
- Plattysk og frisisk Folkesprog.

Eleverne i lærer Jepsens privatskole i Højer kom 1856-58 næsten udelukkende fra området med dansk folkesprog og skolesprog. Hovedparten kom fra Højer og omliggende sogne. På kortet fra Franz von Jessen: Haandbog i det nord-slesvigske Spørgsmaals Historie (1901), s. 179, markerer hver prik en elev. Fra Højer flække og landsogn kom 23 elever.

kassereren deres børn i Jepsens skole, ligeledes tre købmænd, en handelsmand, en brændevinsbrænder, en farver, en slagter og en bygmester samt sognefogden. Udefra kom børn af en læge, to sognefogder, en forpagter, ni gårdejere, en møller, en ølbrygger, en destillatør, en købmand, en farver, tre gæstgivere samt to enker. Det var med andre ord den velstillede middelklassens børn, som besøgte skolen. De mange gårdejere understreger denne stands rigdom i det slesvigske.

Lektions tabel

for Church, fra April 1856 til April 1857.

	Monday	Tuesday	Wednesday	Thursday	Friday	Saturday	Sunday
8 9	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
9 10	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
11 12	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
13 14	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
15 16	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
17 18	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
19 20	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
21 22	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning
23 24	Fransk; Latin; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Geometri; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning	Religion; Læsning	Latinsk; Latin; Læsning

Timeplanen fra 1856/57 viser privatskolens fag og sproget i de enkelte timer. Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept., Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60.

Sammenholdt med andre kilder viser forældrelisterne desuden, at amtmand Rentlow havde ret, når han påpegede, at der var flere dansksindede, som sendte deres børn i Jepsens skole. Først og fremmest gjaldt det apoteker H.P.E. Nagel i Højer, der af sin svigerfar og kniplingskræmmer Jens Wulff fra Brede blev bebredt sin »overdrevne fædrelandskierlighed«, hvorfor han led forskellig overlaster fra tysk side under Treårskrigen, bl.a. ekstraordinær indkvartering af slesvig-holstenske friskarefolk. Samme straf ramte købmand N. Petersen i Højer, der ligeledes var far til flere børn i Jepsens skole.²¹ Blandt forældrene fra Højer må også læge Winding anses for dansksindet; i hvert fald flyttede han sin praksis til København efter 1864.²² Sognefogden i Højer og de to sognefogder i Brede sogn har givetvis også været dansksindede, for ellers havde de næppe fået denne post. Sandsynligvis gælder det også flere af forældrene uden for Højer.

Mindst lige så mange forældre kan dog placeres i den slesvig-holstenske lejr. Det gælder Tønderegnens to slesvig-holstenske stænderdeputerede, brændevinsbrænder M.C. Matthiesen i Højer og gårdejer Johann Fr. Momsen på Vrågård i Burkal Sogn. Det drejer sig endvidere om købmand Feddersen, bygmester Brink og farver Høeg i Højer samt gårdejer Jensen i Travsted i Abild sogn, der i 1864 blev anset for mulige illoyale af de danske myndigheder.²³ Yderligere et par stykker kendes fra slesvig-holstenske underskriftsindsamlinger fra Treårskrigen og 1864-krigens tid.²⁴

Selv om en del af forældrene ikke kan placeres nationalt, kan det altså konstateres, at lærer Jepsen underviste børn fra begge sindelagsgrupper, oven i købet børn af

fremtrædende personer på de to sider. Når lærer Jepsens skole her karakteriseres som en tysk privatskole, er det således ikke begrundet i, at skolen var tyskorienteret i politisk henseende, men udelukkende i, at det tyske sprog havde en langt mere fremtrædende plads i undervisningen end i den rent dansksprogede folkeskole i de nordslesvigske landdistrikter.

Skolesproget i de enkelte fag fremgår af to vedlagte skoleskemaer for 1856/57 og 1858. Som nævnt af amtmanden var skolesproget dansk i religion, bibelhistorie, bibellæsning, Danmarks historie og geografi samt sang, ligesom der var decideret undervisning i dansk med grammatik og stileøvelser. Tysk var derimod skolesproget i »realfagene«, dvs. hovedregning, skriftlige regneøvelser, matematik, naturhistorie, fysik og »technologie«, og desuden i den almindelige historie og så selvfølgelig i tyskundervisningen med grammatik og stileøvelser. For så vidt stod sprogene ganske lige i timetal, men dertil kom, at undervisningssproget i skolens ret omfattende engelskundervisning på fem timer om ugen var tysk – selvfølgelig bortset fra engelsk. Alligevel er det vel rimeligt at hævde, at Jepsens skole var omtrent lige så blandet dansk-tysk med hensyn til sproget som i henseende til forældrekredeens nationalpolitiske sammensætning.

De vedlagte lister over de benyttede skolebøger viser det samme. I religion brugtes Balslevs lærebog og H.P. Prahls bibelhistorie, begge dansksprogede. Det samme var selvfølgelig Jørgensens »Materialer til danske Sprog- og Stileøvelser«. Nok så bemærkelsesværdigt er brugen af Allens lærebog i fædrelandshistorie; her var der næppe støtte at hente til slesvig-holstenske synspunkter! Undervisningen i dansk geografi skete på grundlag af F. Bruhns »Geographie for Real- og Borgerskoler med besynderlig Hensyn paa den danske Stat«. I realfagene var bøgerne tilsvarende tyske, herunder H.P.H. Grünfeldts regnebog.

Timefordelingen i Jepsens skole antyder, hvad der snarere end de politiske sympatier drev forældrene til at overlade deres børn til undervisning hos ham. Det var de praktiske hensyn. I et sprogligt blandet hertugdømme, hvor tysk mere eller mindre var folkesproget i den sydlige del og desuden var det sprog, man skulle bruge for at gøre sig forståelig hos friserne langs den sydslesvigske vestkyst, var gode tyskkundskaber en nødvendighed, hvis man skulle have økonomisk samkvem sydover. Det gælder ikke mindre i forhold til Holsten og Hamborg. Det var der ikke noget nyt i, men det tilgodeså den nordslesvigske landsbyskole ikke længere, efter at den frivillige tyskundervisning af nationalpolitiske grunde var blevet afskaffet i 1850. Når den danske sprogpolitik alene tog afsæt i børnenes modersmål, tilgodeså den altså ikke alle deres behov. De mange timer til engelskundervisningen afspejlede tilsvarende forældrenes opfattelse af, hvad deres børn burde lære i en tid, hvor det økonomiske samkvem med England blev udvidet, navnlig for kvæghandelens vedkommende. Også den fremtrædende placering til realfagene viser hen til, hvad økonomisk og socialt opadstræbende forældre i den vestslesvigske middelklasse mente gavnede deres børn. Og i det mindste har det sikkert også passet de dansksindede forældre rigtig godt, at dansk sprog, historie og geografi stod på skemaet. For den nordlige del af hertugdømmet var jo dansktalende, og Slesvig hørte til den danske konges monarki.

Afrunding

Det faktum, at skolens modstander, provst Tidemand, ikke kunne finde et eneste reelt klagepunkt over hans undervisning, tyder stærkt på, at lærer Jepsen var en kompetent lærer. Så betød det for forældrene og amtmanden mindre, at lærer Jepsen set fra et dansk synspunkt nationalt var lidt tvivlsom i kanten. For sine slesvig-holstenske sympatier beholdt han, selv om han utvivlsomt var klog nok til at holde politik ude af sin skole.

Da det begyndte at brænde på i januar 1864, stoleden den lokale politikmyndighed, herredsfoged C.A. Kiær i Tønder og Højer herreder, ikke på lærer Jepsen. Blandt de personer fra Højer, som herredsfogden indberettede til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig som potentielt illoyale ved en preussisk invasion, hørte Iwer Jepsen til blandt de »mænd af middelstanden«, som i givet fald ville følge »hovedmændene«. Han blev altså anset for en medløber.²⁵

Det var måske nok at undervurdere Jepsens rolle. Da de tysksindede i Højer efter den danske hærs tilbagetog fra Danevirke sendte en deputation til Kiel for at hyldede den augustenburgske prins Friedrich som hertug »Friedrich der Achte« af Slesvig-Holsten, blev lærer Jepsen – vel på grund af sine gode tyskkundskaber – valgt til ordfører for de 10 mænd fra flækken og landsognet.²⁶ Og da den augustenburgske »propagandaminister« Hugo Jensen i Kiel søgte tillidsmænd rundt om i hertugdømmet Slesvig, var lærer Jepsen blandt de førende slesvig-holstenere i Højer.²⁷ De nye magthavere belønnede da også lærer Jepsen med hvervet som postforvalter i Højer. Her var blev han også kirkeældste. Og her døde han i 1882 i en alder af 77 år.²⁸

Med hensyn til lærer Jepsens politiske loyalitet var amtmand Reventlow måske for naiv. Jepsens loyalitet var kun tilsyneladende. Amtmandens heldige forsvar for privatskolen viser imidlertid, at opfattelsen af tiden mellem de slesvigske krige som en periode, hvor det tyske skolesprog og tyske lærere var udsat for en hård undertrykkelse, nok må nuanceres en smule. Danske myndigheder kunne også være tolerante.

Noter

1. Erik Nørr: Hvad kaldte folk til Sønderjylland? Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20, *Sønderjyske Årbøger* 1995 s. 205-238. Samme: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*, 2003.
2. Holger Hjelholt: *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigen (1850-1864)*, 1923, s. 21-30.
3. Hjelholt anf. afh. s. 39-40. *Chronologisk Samling* 1851 s. 12-13.
4. Hjelholt anf. afh. s. 40-41.
5. Herom henvises generelt til Hjelholt anf. afh., navnlig s. 9-18, 30-33, 41-51, 196-220. Se også samme: *A. Regenburt (1815-1895). En dansk embedsmand*, 1978. Andre vurderinger af sprogreskripterne findes hos Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853*, 1968, s. 63-77 og hos Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918*. Flensborg 1990, s. 129-144. Forholdene i Tønder, herunder »Klosterbrødrenes« kritik, behandles af A. Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*, 1958. Befolkningens reaktion er hovedemnet for Jochen Bracker: *Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* Bd. 97 (1972) s. 127-225 og Bd. 98 (1973) s. 87-213.
6. Hjelholt anf. afh. s. 112-131.
7. Herom Nyholm anf. afh. s. 77-81, 247.
8. Nyholm anf. afh. s. 80f.
9. Claus Rolfs: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, Kiel 1926, s. 139.

10. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 3. Departement. Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60, skrivelse fra den slesvig-holstenske regering på Gottorp 23.4.1849 (bilag til sagen om Højer tyske privatskole).
11. Om pastor Momsen, se Paul Nedergaard: *Særudgave af Personalthistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste og sognehistorie (Kirkelig geografi), Sønderjylland 1 (Ribe stift)*, 1972, s. 362.
12. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 3. Departement. Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60, pastor Momsens redegørelse af 2.12.1856, kopi af forældrenes ansøgning af 23.4.1841 og meddelelse fra kirkevisitatoriet 4.6.1851.
13. L.S. Ravn: *Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920*, 1978, nr. 1353.
14. Bundesarchiv, Aussenstelle Frankfurt. Abt. DB 51, nr. 420 (adr. fra Højer 14.9.1848).
15. Landsarkivet i Aabenraa. Foreningsarkiver acc. 296, Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, heri trykte statutter samt et udat. brev fra A. von Krogh og omtale i protokollen for hovedforeningen 17. december 1849. *Nordslesvigsk Tidende* 24. november 1849.
16. Kilde til erhverv og status: folketællingen 1845.
17. Nyholm anf. afh. s. 16-18, 65-66.
18. Andragendet og sagens øvrige akter findes i RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 3. Departement. Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60. Hvis ikke andet nævnes, beror den følgende fremstilling herpå.
19. Nyholm anf. afh. s. 12-14.
20. Vagn Skovgaard-Petersen: *Danmarks historie* 5, 1985, s. 279.
21. *Kniplingskrømmer Jens Wulffs dagbog* i uddrag ved Peter Kr. Iversen, 1955, s. 125-127.
22. Tage Grodum: *Registrant af alment praktiserende læger og lægepraksis i Nordslesvig*, 2003, s. 24.
23. Axel Linvald: *Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud i 1864. Indberetninger fra Embedsmændene*, 1920, s. 13-16 (ved herredsfoged C.A. Kiær).
24. Se herom min bog om den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig 1830-1867, der vil udkomme om et par år.
25. Linvald anf. afh. s. 13-14.
26. Landesarchiv Schleswig-Holstein (herefter: LASH). Abt. 22. IV. D. nr. 10f: Huldigungs-Adressen an Se. Hoheit Herzog Friedrich VIII. von Schleswig-Holstein aus dem Herzogthum Schleswig, Kiel 1864, s. 39.
27. LASH. Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 30. Lærer Jepsen står som nr. 116 på listen.
28. Claus Rolfs: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, Kiel 1926 s. 139, jf. Ravn anf. værk nr. 1253.

Hans Schultz Hansen, f. 1960, ph.d., arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland og forskningsleder for Statens Arkiver. Har bl.a. skrevet: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914 (1985), Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 (1990), Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993 (1994), »Dansk jord på danske hænder«, Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002 (2002). Har afsluttet manuskript til bog om hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867.

Vejen til Sorø?

Forspil til Grundtvigs Højskole på Marielyst

Anders Monrad Møller

Grundtvigs halvfjerdsårs fødselsdag fejredes bl.a. med en pengegave til oprettelse af en højskole, der skulle bære hans navn. Det blev en højskole som så mange andre, men under planlægningen trådte et skisma klart frem. Artiklen viser, at tanken om den store, samlende skole absolut ikke var opgivet og faktisk søgtes realiseret. Der gives et bud på, hvorfor det ikke kunne lade sig gøre.

I sin bindstærke Grundtvigbiografi – den første store af sin art udgivet 1907-1914 – gjorde litteraturhistorikeren og skolemanden Frederik Rønning ikke meget ud af Grundtvigs Højskole på Marielyst, hverken tilblivelseshistorien eller virksomheden i de første år. Et par sider, det var alt – og det var ret beset for lidt.¹ Årsagerne hertil kan have været flere. Skolen på Marielyst havde jo kun haft ringe medgang, hvad Rønning om nogen var sig bevidst. For det var hans egen svigerfader, præsten og litteraturhistorikeren C.J. Brandt, der som den første forstander hverken indfrieede egne eller andres forventninger.

Men man kan ikke sige, at Rønning på nogen måde dækkede over denne beklagelige kendsgerning. Han havde faktisk tidligere beskæftiget sig indgående med Grundtvigs Højskole, nemlig i sin bog fra 1892 om selvsamme C.J. Brandt.² Måske Rønning som andre hæderværdige historikere kviede sig ved at gentage sin livfulde beretning? Den var ellers velunderbygget. For ved udarbejdelsen havde han haft adgang til en del materiale, som af en eller anden grund forblev i privateje. Han kendte en ret omfattende korrespondance mellem venner af Grundtvig, og disse breve er på mystisk vis dukket op igen.³ Man kan derfor kigge Rønning i kortene, og det vil her blive gjort ved dag for dag at følge nogle afgørende faser i forløbet ved tilblivelsen af Grundtvigs Højskole på Marielyst.

Det følgende støtter sig dels på trykte kilder, dels på en brevveksling mellem Peter Fenger (1799-1878), fra 1827 præst i Slots Bjergby lige syd for Slagelse, og C.J. Brandt (1817-1889), cand.theol., på dette tidspunkt redaktør af *Dansk Kirketidende* og bosat i Bakkehuset på Frederiksberg.⁴

Forhistorien kan gøres kort. »Danske Forening« var tidligt på foråret 1853 blevet stiftet som en samlende organisation for folk med kærlighed til »Fædernelandet, Modersmaalet og alt det fælles Folkelige« – det kan man vist godt oversætte til »Grundtvigs venner«.⁵ Foreningen udgav ugeskriftet *Dannebrog* og havde også til formål at virke for højskoletanken. Samtidig dannede »ældre og yngre« venner en komité for at samle ind til en pengegave til Grundtvig i anledning af halvfjerdsårs-

dagen den 8. september. Beløbet var ifølge indbydelsen, der var dateret »i Maj 1853«, beregnet til at sætte Grundtvig »istand til at lade en af sine kæreste Tanker, som han saa længe og saa tidt har talt og skrevet for, har bedt og sunget om, træde frem i Livet og Virkeligheden, sætte ham istand til at grunde en folkelig Højskole«. ⁶

Komitéen bestod af ni danskere: P.O. Boisen, C.J. Brandt, G. Busck, P.A. Fenger, A. Fleischer, L. Gøricke, H.C. Hansgaard, N. Høyen og N.M. Spandet samt to nordmænd. Det er sigende, at hele otte af de ni er optaget i sidste udgave af *Dansk Biografisk Leksikon*. ⁷

De må have haft travlt, eftersom Peter Fengers tilsagn om medvirken først er dateret den 18. maj. Det var en lille snes dage, inden han kunne kvittere for at have modtaget et bundt trykte indsamlingslister. ⁸ Det blev Fengers lod som komitémedlem ved Postens medvirken at fungere »på distancen«, hvad en sen eftertid kun kan være taknemmelig for. Ellers havde den foreliggende korrespondance ikke eksisteret.

Offentlighed omkring indsamlingen kunne der ikke uden videre være tale om, men abonnementslisterne for *Dansk Kirketidende* og *Dannebrog* har naturligvis kunnet benyttes. Og Peter Fenger, som i denne sommer var en tur i Jylland, havde selvfølgelig indsamlingslister med. Men i midten af august indberettede han noget mistrøstigt, at han ikke havde fået afsat mere end seks. ⁹ De fleste potentielle bidragydere havde allerede fået, og samtidig kunne det konstateres, at det altså ikke var tanken om en højskole som sådan, der fængede. Den var ikke kommet til folks bevidsthed. Givernes skare indskrænkede sig derfor til Grundtvigs venner, især »de kristelige«, og de lovede bidrag beløb sig ikke til stort.

Små fjorten dage inden fødselsdagen var også C.J. Brandt lidt mismodig. ¹⁰ Der var kommet mellem tre og fire tusinde rigsbankdaler ind, men deraf var jo rigtignok de 1000 fra enkedronning Caroline Amalie og de 720 fra Norge. Men i øvrigt var man nu i gang med at planlægge, hvordan overrækkelsen skulle festligholdes.

Den 1. september afsendte Peter Fenger et brev, der var endnu mere trist i tonen. ¹¹ Det mådelige indsamlingsresultat skyldtes koleraen som sådan – 1853 var jo koleraåret. Epidemien havde tiltrukket sig opmærksomheden. Og hvad værre var, rygtet gik, at Grundtvig havde opholdt sig på landet, på Rønnebæksholm i kolerasommeren. Det ville være godt, om grunden hertil blev oplyst for at undgå skumlerier. For Fenger havde mødt en mand, som af den årsag fortrød, at han ved sit bidrag kom til at yde Grundtvig offentlig anerkendelse. Et rygte vidste også at fortælle, at Grundtvig led af »nerveuse Affectioner« og »en Sygdom, der virker paa det Sjælelige«. Kunne det så være forklaringen?

Peter Fenger må have trøstet sig ved det næste brev fra Brandt. ¹²

Nej, nu gik det tværtimod godt med indsamlingen, man var oppe på 6.000 rbdl. Og så var der endda et tilbud fra Fru Grundtvig – som ikke selv havde givet penge – om at man kunne købe en gård af hende, og så ville hun hjælpe til med tømmer og andet, hun havde in natura.

Hvad angik Grundtvigs helbred, så var det ganske rigtigt, at der havde været problemer med nerverne, og han havde været mærkværdigt forknyt og frygtsom en tid lang. Det kunne Brandt bevidne, for Grundtvig havde jo »herbergeret« hos ham på

Bakkehuset, når han var inde for at prædike. Til gengæld kunne Brandt oplyse, at han »i Sikkerhed for, at Gr. intet selv læser i Sommer og under Conspiration med Fruen« havde indrykket en opfordring i bladene til at folk sendte indsamlingslister retur. »At vi trods Cholera og Flyveposten og andet Djævelskhed har nået de 6000, det kalder jeg mer end Morgenrøde«. ¹³

Brandt nåede endnu en – nu nærmest jublende – hilsen til orientering for komitémedlem Fenger i Slots Bjergby. ¹⁴ Den 6. september var de 7.000 rbd. nået. Gavebrevet var blevet skrevet på Elefant-Papir og indbundet på det prægtigste, ledsaget af en liste med (på daværende tidspunkt) navnene på 320 danske og 92 norske mænd og kvinder. Alle gratulanter ville på dagen samles på Gammelkøgegård, hvor Grundtvig var søgt hen, og Gunni Busck ville overrække »Kl. I på Torsdag, om vil Gud.« Sorg var til forventning vendt.

Den store dag oprandt, hvorom interesserede siden kunne læse i *Dannebrog*. Her indledes referatet for en sikkerheds skyld med en redegørelse for Grundtvigs skranten, for hans angrebne nervesystem, men også med forsikring om den sundhed, han var i færd med at genvinde. ¹⁵ Men ellers havde der været åbent hus med gaveoverrækkelser, taler, sang til lejligheden af Ingemann, uforberedt svar af Grundtvig, idet det hele var ham ganske uventet. Og endelig afsluttedes med afsyngelse af »Danmark Dejlignst«, hvorefter man uformelt forblev i skov og have. Grundtvigs svoger, hofjægermester Carlsen på Gammelkøgegård havde sørget for et middagsbord, hvor livlig stemning udfoldede sig. Den ene fædrelandssang fulgte den anden, og der skåledes under »Kanonernes Torden«.

Vi ville indbygge Sorø i højskolen

Torsdag var en god dag at feste i f.eks. for en Peter Fenger, som siden mageligt kunne nå hjem til Slots Bjergby for at forberede sig på 16. søndag efter Trinitatis. Men midt i den følgende uge fik han et alarmerende brev, som ofte er blevet citeret, om end af gode grunde kun i uddrag. ¹⁶

C.J. Brandt begyndte således: »Alle Mand på Dækket! blinde Skær to Favne forud, som en fladbundet Træsko vel kan flyde over, men ingen Tredækker med Dannebrog tonet!« – så vidt den indledende varsko, men herefter kom en sætning, der ikke hidtil har været at se på tryk: »Eller kan en Kongeørn glemme sin Natur, og få Vingerne Listebundet på gamle Dage, så skal vi idetmindste vise, at hans Unger arvede nogle af deres Faders mægtige Slagfjeder!« Formuleringen er værd at tage med, hvor uærbødig den end var over for den Gamle, eftersom den understreger den umiddelbare forfærdelse hos gavegiveren over at være blevet misforstået. Det drejede sig »om Grundtvigs stolte Højskole-Tanke, ... at sige om den ægte, originale, ikke om alle Messing-Afprægene med eller uden hans Brystbillede«.

Brandt havde været hos Grundtvig, som var vendt tilbage til hovedstaden. Han havde skullet låne »den røde Bog«, åbenbart for at flere bidragydere kunne skrive sig på. Og da komitéen også stod for at skulle afgive en beretning beregnet til offentliggørelse, forhørte han sig ved samme lejlighed om det påtænkte gårdkøb. Det ville være en god ting at kunne fortælle folk, hvor på landkortet Grundtvigs Højskole skulle placeres.

Kære Fru Gr.!

9
Mit nye og første afspændende Brev (2. 8. Septbr.). Men nu skal jeg sige, som først
vandt mig at glæde sig eller at være meget til de Andre Gledelystere, for som Læreren; men
i det der er alle Gledelystere, og det jeg forstod for at de første Grundtvingende med at
løse dem for mig og med at blive; men der for mig i Lige Tid som i et for mig (10. Novbr.) med
dette, for fremtiden jeg mig til dem med mine Anstændigheder og Sødspropper, og som at de første
og at give mig et det Brev, og mig med det.
Det Lærere jeg ikke mindst at det første Brev til mig 11de Novbr.; for mig som er inde, med mig som
at det første; men jeg har ikke et for mig for at det første, og med mig for at det første
for at jeg, og som at det første, men som for mig med mig for mig med mig og mig og
for mig der ikke er det første med mig for at det første Brev af. Mit nye jeg mig for at det første
dette Brev og ikke blive mig for mig og mig og mig som det første med mig for at det første
med mig at det første, men mig med mig for mig med mig for mig med mig med mig med mig
med at det første, der mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
med mig med mig, for mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
at mig med mig 11de Novbr. som det første med mig med mig med mig med mig med mig
at det første Meddelende og Brev, og mig med mig med mig med mig med mig med mig
Brev mig for mig at det første med mig med mig med mig med mig med mig med mig
at mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
at mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
til. Det er mig for mig og mig og mig med mig med mig med mig med mig med mig
at mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
og mig med mig, jeg mig med mig 11de Novbr. som det første med mig med mig med mig
med mig med mig, med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
med mig, og mig med mig at mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
med mig at mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig
med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig med mig

Peter Fengers brev til Marie Grundtvig, hvorfra afskrift blev sendt til C.J. Brandt. Derfor det forkortede »Kære Fru Gr.:!«.

Stedet var Stenstrup, og Fru Grundtvig, som førte ordet, forklarede, at man nu skulle finde en passende person til at drive gården og undervise de karle, som nok skulle indfinde sig fra Stenstrup, Rønnebæk etc. Der var altså tale om en lille bondeskole for Rønnebæksholm og omegn. Og dermed aldeles ikke, hvad Brandt havde forventet, nemlig »en Talerstol for Gr. mens han er over Mulde, og en Bauta for ham, når hans Støv hviler derunder, hvad skal vi med sådant et Lillehus ...«. Brandt følte, man gjorde Grundtvig og sig selv latterlige i hele Norden. Og markerede sit – og helt forventeligt også Fengers – hovedsynspunkt i endnu en hidtil utrykt sætning: »Jeg har troet på Grundtvigs Sorø-Sang fra Begyndelsen og har ikke opgivet Håbet endnu, men troer kun, skal den træde frem i Livet må Ideen begynde med at tage til-takke med det Små, men dog med det Små i samme Stil«. Brevet sluttede med en opfordring til Peter Fenger om at overveje, hvad der kunne gøres.

I forbifarten kan konstateres, at det, der hidtil havde været uudsagt i både indsamlingsskrivelse og festtaler, nu klart slap frem. Både Brandt og Fenger fastholdt Sorø-tanken om den store folkelige højskole, som tilsyneladende havde været så nær ved at blive realiseret, blot afgørende hindret ved Christian 8.s død.¹⁷

Peter Fenger handlede – på trods af en svær forkølelse – meget hurtigt, idet han så at sige gik »køkkenvejen« med et meget langt brev til Marie Grundtvig. Det kom af sted allerede ugedagen efter festlighederne, hvilket fremgår af den afskrift, som han med et forklarende brev sendte til Brandt.¹⁸

Fengers »tak for sidst« til fru Grundtvig kunne helt naturligt udvides med tanker om fremtiden, først og fremmest på den måde, at han fik understreget, at komiteen ikke betragtede sit arbejde som afsluttet, tværtimod. Nu skulle der yderligere samles materialer og bygges op, og det var nogle af »de 11« såvel som andre indstillet på at medvirke til. Det mente han ikke Grundtvig ville forsmå, eftersom det aldrig havde været »hans Sag at pusle med Enkeltheder især oeconomiske Enkeltheder«. Fenger henviste til de fejlslagne forhåbninger om Sorø og til de allerede oprettede bondeskoler, som han snarere ville betragte som »Lav-Skoler« – selv Rødding, »der er noget højere end de Andre«, var dog kun at anse som en overgangsskole.¹⁹ Den centrale sætning fortjener at citeres: »Gr. Højskole skulde føre den lærelystne Ungdom et godt Skridt videre, end det er muligt ved nogen af de alt tilstedeværende Lav-Skoler, eller dem som vi haabe i større tal efterhaanden ville reise sig«. Og Fenger satte trumf på med følgende formulering: »Vi opgave ikke Tanken om at Sorø Academi i Tiden kunde blive indbygget i Grundtvigs Højskole«.

Tanken var altså, at Grundtvigs Højskole skulle være noget særligt, at den skulle fungere som en overbygning for de »Lære-Skoler«, der allerede var eller ville blive oprettet. Peter Fenger fortsatte så med ret konkrete overvejelser over, hvordan en bondegård ved Rønnebæksholm med en forpagter kunne fungere som »Højskolens Borggaard«, mens den *egentlige* højskole skulle opføres særskilt ved siden af. Og, må man formode, i en skikkelse, der var værdig at stå som et minde over Grundtvig. Fenger havde også sine tanker om de lærere, der skulle ansættes, og undlod ikke varmt at anbefale C.J. Brandt som den kommende skoles »overlærer«.

En nutidig læser kan kun konkludere, at dette var et meget velberegnet brev. Fenger ville ikke besvære Grundtvig med alle disse sine overvejelser, men nok fru.

Over for hende fastholdt han på den ene side de høje idealer svarende til hendes mands position, på den anden side demonstrerede han en sans for det praktiske og mere håndgribelige, som måtte tiltale Fruen til Rønnebæksholm.

Mens Brandt således øjeblikkeligt havde fået assistance fra Slots Bjergby, lå han ikke selv på den lade side.²⁰ To dage i træk besøgte han et andet komitémedlem, P.O. Boisen, gift med Grundtvigs datter Meta. Også her blev »køkkenvejen« benyttet. »Skjaldedatteren er dog nærmest til at værne om sin Faders Minde«, skrev Brandt, og Meta Boisen må have trukket vejret dybt, for »Jeg såe med Fornøjelse på hendes stolte Fortørnelse og tænkte stundom nu brister Brysingmonet«. Ingen tvivl om holdningen hos familien Boisen.

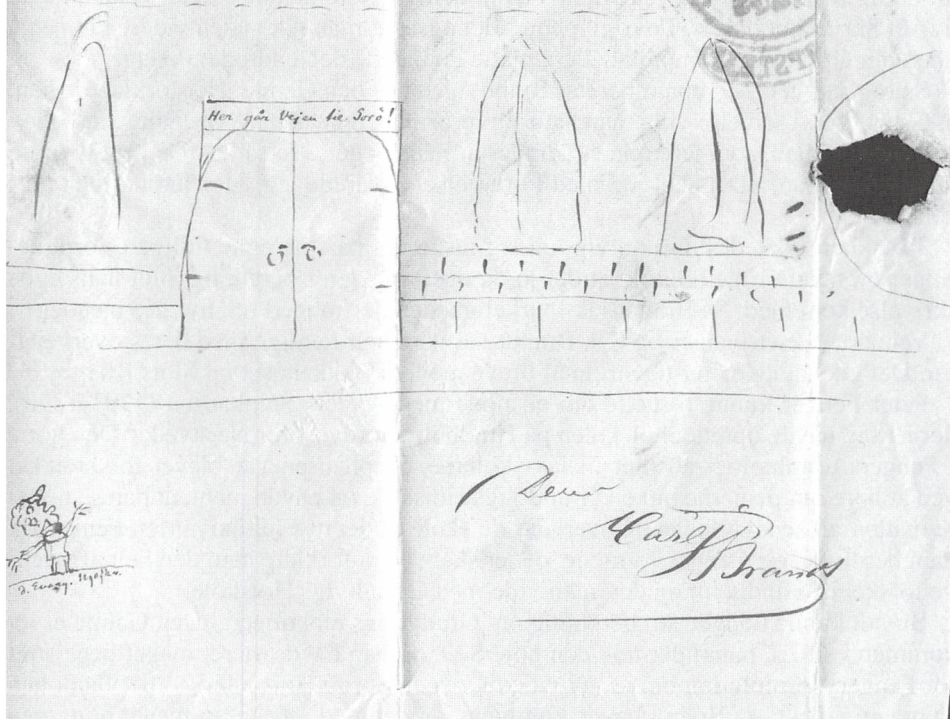
Dagen efter var Brandt der igen, og Grundtvig kom også tilstede. Man talte højskole, og i begyndelsen gik det »efter den gamle Liremeli« . Men så lagde Boisens ud, og Grundtvig lyttede. Hans reaktion var positiv. »Han mener jo rigtignok vi sejler en høj Sø«, men det huede ham alligevel. Om Marie Grundtvig havde Brandt den karakteriserende bemærkning, at »hun kommer nok med derop, thi skønt hun vist er stærkt finansiell, er det dog en dygtig og en dansk Kvinde«, og »Får hun først Øje for hvad det gjelder om, da er Grundtvigs Minde og Gr. Virksomhed hende vist det kæreste i Livet«. Nu måtte man så afvente reaktionen på Peter Fengers brev, og i mellemtiden havde Brandt forberedt et udkast til den beretning, komitéen snart skulle aflægge. Denne indeholdt blandt andet en skoleplan med ret konkrete angivelser af, hvad der skulle tages op i undervisningen på den påtænkte Højskole. Peter Fenger fik en afskrift til udtalelse.

Reaktionen kom søndag den 18. september, da Brandt om eftermiddagen af P.O. Boisen som stafet blev anmodet om at møde op hos Grundtvig.²¹ Han var da i den lidt pikante situation at kende hvert ord i det brev fra Peter Fenger, som ægteparret Grundtvig ville drøfte med ham. »Nu altså, jeg gik i Søndags Aftes til Gr. og efterat have talt lidt om »Dansk Forening« kom vi da snart på Højskolen. »Ja, jeg har fået Brev fra P.F.«, sagde Fruen, »han flyver højt«. – »For højt?« spurgte jeg – »Nej det vil jeg ikke just sige«. Hun skød Brevet over til mig, og bad mig læse det. Ja, tænkte jeg, det skal være mig en Fornøjelse at læse det 4re Gang, men imidlertid lod jeg det ligge til en senere passende Lejlighed«.

Marie Grundtvigs »ikke just« fik umiddelbart Brandt til at gå videre til næste runde. »Jeg slog ind på, vi måtte have en Plan, eller dog en Skygge af Plan, når vi skulde kunne sætte Folk i Bevægelse, det trak han langt på, og mente, det var en egen Sag. Ja, sagde jeg, det er rigtignok noget næsvist, sådan at lave Planer på egen Hånd, til Deres Skole, men jeg [har] sat lidt op, hvori jeg [har] søgt at træffe Deres Mening, må jeg læse det for Dem? Det fik jeg da let Lov til, og da han havde hørt den, sagde han, det er jo meget godt« – men så var der jo nogle indvendinger, og aftalen blev, at Grundtvig skulle se nærmere på udkastet med henblik på at rette og tilføje.

Den følgende mandag ventede C.J. Brandt utålmodigt og mødte op ved 12-tiden hos Boisens. Man sendte bud, men nej, Grundtvig havde ikke gjort sig færdig. Brandt var dog fortrøstningsfuld, måske sad Grundtvig nu og skrev selv på en skoleplan, og det var jo ti gange bedre. Men næste morgen kom udkastet retur, og Grundtvig havde fjernet hele det centrale, konkrete afsnit om undervisningen. Til gengæld

Jeg nu dog bemærkede, at Hr. Fenger ikke vil fejle ^{for} sig
 Hr. Fenger de kan tro, den gamle er vel kommen: sit Er,
 han kære nok den høje Hr., men det var Søren Leths:
 "vi ville indlyggende Søren: Højfløjs 3 (han fandt) på
 prægtig Gode! Da jeg svarer: ja det er mig, højfløjs
 men vi helmede ikke før vi blev højet Søren; jeg har
 "nej, naturligvis, det er rigtigt!"

Sidste side af C.J. Brandts brev med tegningen og den sigende indskrift over porten: »Her går Vejen til Sorø!«. Den lille figur fornedet til venstre personificerer et for-
 bavset Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark, som Peter Fenger på denne
 tid lå i hidsig polemik med.

havde han udarbejdet en skrivelse i helt anderledes generelle vendinger. Boisen havde vedlagt et klagebrev om, at nu var det rent galt. De to komitémedlemmer var enige om, at man, hvis man skulle henvende sig til offentligheden, måtte møde op med noget mere konkret om, hvad der i fremtiden skulle samles flere penge til.

Noget måtte gøres, og Brandt arbejdede hurtigt videre på egen hånd. Han gik så at sige til kilderne, altså Grundtvig selv i form af hans fire højskoleskrifter: *Det danske Firkløver* (1836), *Skolen for Livet og Akademiet i Soer* (1838), *Bøn og Begreb om den danske Højskole i Soer* (1840) og *Lykønskning til Danmark med det danske Dummerhoved og den danske Højskole* (1847). Brandt tog derefter fat med saks og klister, hentede Grundtvigs mest konkrete formuleringer frem og sammenkædede en mosaik udelukkende bestående af hans egne ord, med kildehenvisninger og det hele.

Dette produkt medbragte Brandt så til komitémødet den 21. september, hvor man vidt og bredt diskuterede skoleplaner, og specielt N. Høyen var ængstelig ved det »colossale« i forslaget, mens Brandt stod for en fastholden af idealet: »Vi siger udtrykkelig: vi kan ikke nu sætte det i Værk, men vil gjøre med det Lidet vi kan magte dog et Skridt imod det«. I øvrigt mentes det også, at man ikke uden videre kunne gå uden om Grundtvig, som nok hellere måtte godkende det ændrede forslag.²²

Så torsdag den 22. september var Brandt igen hos den Gamle. Her forklarede han, at Grundtvigs skrivelse ville man naturligvis bringe, men at der yderligere var behov for en slags plan, som let kunne uddrages af hans bøger. »Ja så kan De jo selv gjøre det«, sagde han. »Det skal jeg med Fornøjelse«, svarede jeg, »for jeg har den alt i Lommen.«

Taktikken lykkedes. Grundtvig lod sig fastholde på sine egne tidligere formuleringer og mente rimeligt nok, at det jo da også var deres beretning, blot hans egen skrivelse kom med. Så Brandt gik i virkeligheden derfra med relativt frie hænder.

Vennerne Peter Fenger og C.J. Brandt var ikke helt færdige med deres overvejelser. Der gik stadig en hastig strøm af breve mellem Bakkehuset og Slots Bjergby.²³

Peter Fenger kunne fortælle om et møde med Anders Stephansen (1791-1870), der i 1852 havde oprettet højskolen på Hindholm nordvest for Næstved.²⁴ Den hørte i Fengers terminologi absolut til lav-skolerne. Stephansen var blevet forskrækket ved at høre om planerne om en Grundtvigs Højskole og havde ment, at han så hellere måtte trække sig tilbage og overlade sin skole til det nye initiativ. Men Fenger fik ham beroliget, og man tør formode, det er sket ved at forklare ham den helt afgørende forskel på Hindholm og det, man ville med Grundtvigs Højskole.

Brandt kunne uddybe sin beretning om Grundtvigs reaktioner. »Den Gamle er ret kommen i sit Es, ham huer nok den høje Sø«, og han havde været meget begejstret for Fengers formulering om at »vi ville indbygge Sorø i Højskolen« – det fandt han så prægtig kækt, og Brandt havde kommenteret det med, »ja det er meget højt, men vi helmer ikke før vi har taget Sorø«. Grundtvig havde svaret, »nej naturligvis, det er rigtigt«. Brandt har været såre tilfreds med udviklingen og tegnede i sit brev en skolefacade med en såre sigende indskrift over porten. I øvrigt arbejdede han videre med beretningen til *Dannebrog*, hvor han yderligere fik understreget, at nok var det nødvendigt at begynde småt, men alligevel at have »et ophøjet Forbillede for Øje« med en henvisning til, at det i sin tid havde været »det rige Sorø«, Grundtvig havde

haft i sigte. Af hensyn til den skeptiske Høyen havde Brandt også modereret nogle af de alt for optimistiske udtryk.

Brandt fik sit udkast godkendt på et komitémøde den 28. september, og derfor blev resultatet da, at almenheden i *Dannebrog* kunne læse en såre sammensat komitéberetning.²⁵ Først en indledning af traditionel art, bl.a. med omtale af farsoten, som man havde frygtet ville skade indsamlingen. Men frygten var blevet gjort til skamme og man havde nået det foreløbige mål, at skaffe gård og grund til en Dansk folkelig Højskole, der skulle indrettes efter Grundtvigs bestemmelser og bære hans navn. I forbifarten noterede man sig, at der i det svenske *Aftonbladet* havde været en bebrejdelse over, at der ikke var gået invitationer tværs over Sundet. Men den bebrejdelse var komiteen kun glad for, thi det gav anledning til at forklare, at man havde valgt »at indbyde de Nærmeste til at lægge den første Sten, og siden at opfordre det øvrige Norden til med os at bygge videre«. Der berettedes om planen om at købe en gård nær Rønnebæksholm, hvorefter første del sluttede således: »Hvad nu Højskolens Indretning og Virksomhed angaar, da have vi bedt Hr. Grundtvig selv at ytre sig derom, og meddele her hans Svar«.

Karakteristisk nok indledte denne med selv at give forklaringen på sin manglende lyst til at konkretisere, nemlig »at en Oplysnings-Anstalt for Livet nødvendig maa følge en levende Fremgangs-Maade, der umulig forud lader sig beskrive, da den, for at blive frugtbar, maa rette sig efter de levende Mennesker, som der, for Livs-Oplysningens Skyld, træde i levende Vexelvirkning«.

Derfor fortsatte han da også i generelle vendinger med omtale af, hvad han i sin tid havde håbet at se skabt i Sorø, om »virkelig Dannelse og Oplysning« for et helt folk i alle »Stænder og Stillinger«. Lærebøger ville ikke komme til at spille den samme rolle, som i vore »gamle Skoler«, og Grundtvig tog skarpt afstand fra »det saakaldte Real-Skolevæsen«, som i hans øjne kun gjorde skade, fordi man ikke kunne give folk forstand på »det virkelige Liv og dets Sysler, førend de endnu af Erfaring veed, hvad Talen er om«.

At Grundtvig var bragt helt på linje med sine venner på Bakkehuset og i Slots Bjergby, fremgår endvidere af hans formulering om, at spørgsmålet her ikke var »om folkelige Høiskoler i Almindelighed, men om en Dansk folkelig Høiskole, saadan som jeg har den for Øie«. Denne lovede han så at støtte med tilsyn og medvirken, så den kunne svare til sit navn, »og blive over hele Norden et følgeværdigt Mønster for de folkelige Høiskoler, som ... nu er aldeles nødvendige«.

Så vidt Grundtvig, hvorefter pennefører C.J. Brandt tog over på komiteens vegne med følgende formulering: »Der er vist Ingen der kan have ventet, at Pastor Grundtvig vilde forudskikke en i det Enkelte udarbejdet »Skoleplan«...«. Og så fulgte citatmosaikken med nøgleudtryk om modersmålet og værker på dette som hovedsagen, og smag for folkelig sang og skrift, levende kundskab om folkenaturen, folkelivet og det borgerlige selskab, folkets historie og fædrelandets naturlige beskaffenhed, samt fremmede sprog – især de nordiske.

Dette var hovedsagen, men dertil skulle slutte sig tvende »sidefløje«, nemlig »gode Agerbrug og gode Værksteder af allehaande Slags«, et citat, som Grundtvig selv havde benyttet i sit afsnit. Det blev helt tydeligt gentaget for at understrege, at

den nyttige lærdom, som dér kunne hentes, naturligvis ikke var at foragte. Strengt taget lod man vel lidt selvmodsigende alligevel »det reale« slippe ind, men altså vel at mærke i en sidefløj.

Komitéberetningen mundede ud i forsikringer om, at der vel var tale om en beskeden begyndelse, men samtidig en fastholden af de høje mål og med en afsluttende opfordring om årlige bidrag.

Ikke bondehøjskole men dansk folkelig højskole

Og så blev der lidt stille om Højskolen i de bevarede breve fra Peter Fengers hånd. I oktober rykkede han for nyheder et par gange og spurgte, om det da ikke ville være bedre, om man købte en gård i nærheden af jernbanen fremfor den påtænkte på Rønnebæksholms gods?²⁶ Brandt svarede i begyndelsen af november, at han desværre havde været plaget af en øjensygdom, en broder var pludselig død, og det havde alt sammen sat ham lidt tilbage. Men der arbejdedes i stilhed videre på højskolesagen. Nogle dage senere havde det rygte nået Peter Fenger, at der var planer om, at en seminarist skulle være forstander på Grundtvigs Højskole. Nu kunne det være lige meget, hvor en mand var uddannet, om det så var i et hønsehus, blot han duede til noget. Men var man i virkeligheden ved at gå tilbage til den tidligere plan på Rønnebæksholm? I så fald ville han bede Brandt om at holde hans tilsagn om støtte tilbage. »Thi bliver Skolen kun en Bondehøjskole, ad modum Hindholm, saa gav jeg heller mit lille Bidrag til denne eller en lignende Skole der er ifærd med at reise sig«. I slutningen af måneden gav Peter Fenger meget omsorgsfuldt Brandt gode råd med hensyn til at skåne sine øjne, og han glædede sig ved gode efterretninger fra Grundtvig, men nu var det »vel ikke videre betænkeligt med Fruens Befindende«?²⁷

Spørgsmålet var naturligvis foranlediget af Marie Grundtvigs graviditet. En ængstelse har været nærliggende – ikke mindst dengang. Fru Grundtvig var født i 1813 og fik den 15. maj 1854 sit første og eneste barn, Frederik Lange Grundtvig. Selv døde hun af en byld i brystet den 9. juli samme år.²⁸

Der er ingen tvivl om, at lige netop de lyse forventninger og den efterfølgende sorg var alt andet end fremmede for højskoleplanerne. Der var i alt fald tavshed.²⁹ Først fra marts 1855 vendte Peter Fenger tilbage til sagen, og da med en række markante meningstilkendegivelser.³⁰

Først var Hindholm på tapetet. Der havde åbenbart igen været rygter om at overdrage Hindholm til Grundtvig. Og der havde tilsyneladende været fremsat tilbud fra den tidligere nævnte Anders Stephansen. Disse tilbud havde absolut været seriøst ment, det turde Fenger godt stå inde for. For de var brave folk på Hindholm, om end der var økonomiske problemer. Men Hindholm måtte *ikke* overlades Grundtvig. Det var og blev en Bondehøjskole. »Bondesønner, *kun* Bondesønner, med de allertarveligste Forkundskaber komme der«. Og det var godt nok, den slags skoler kunne man kun ønske sig mange flere af. Men først efter en forberedelse på sådanne skoler som Rødding og Hindholm kunne der være tale om, at disse folk af bondestanden ville kunne »bruges i Grs. Højskole«. Man skulle lade Hindholm være Hindholm, og hvorfor ikke placere skolen i København eller på Vesterbro, »medens Gr. har sine Kræfter og kan gjøre noget ved det med Liv og Lyst«. Og Brandt, som åbenbart hav-

Der er ikke sten på sten tilbage af Grundtvigs Højskole på Marielyst, men nok et lettere beskadiget monument, som viser stuehusets udseende.

de givet udtryk for lidt usikkerhed, blev påmanet om blot at tage trøstigt fat. »Lad G., om han finder Frimodigheden dertil, lad ham begynde, lad det hedde »Gr. danske Højskole«, arbeid De og hvem der kand ham til Haande, De skal see, det gaaer nok«. Og hvis pladsen tillod det, skulle studenter og andre, som havde sans for sådan undervisning, også have lov til at tage del.

Peter Fenger var ikke bange for at gentage sig selv. I et senere brev slog han igen fast, at »Gr. Højskole ikke skal være en Bonde-Højskole men en dansk folkelig Højskole. De vil ikke kunne gjøre noget med Bondesønner, som komme og ikke have anden Dannelse end den tarvelige, de have erholdt i Landsbyskolen«. Der kunne være tale om personer med et forudgående ophold på Hindholm, Rødding eller en anden god skole – altså ikke »aldeles raa Bondesønner«, og man kunne formode, at der ville melde sig præste- og proprietærsønner og andre. Det var jo også derfor, at Fenger tidligere havde argumenteret for en placering nær København.

Realiseringen af Grundtvigs Højskole på Marielyst nærmede sig. I maj 1855 kunne komiteén igen meddele sig til offentligheden med en fornyet anmodning om bidrag. Nu var for 21.000 rdl. anskaffet en ejendom, navngivet *Marielyst*, med et tiliggende på 31 tdr. land beliggende på Rådmandsmarken en halv mil nord for København – man vil forgæves i vore dage lede efter det mindste spor efter den på

Østerbro i krydset mellem Haraldsgade og Lersø Parkallé. Man håbede at kunne åbne skolen i efteråret 1855 og kunne meddele, hvad et ophold ville koste.³¹ Dog kom der til at gå endnu et år.

Afrunding

Grundtvigs Højskole på Marielyst lukkede dørene op den 3. november 1856. Og skjalden bidrog med: »Vorherre vidner, at Lys er godt,/ Som Sandhed elskes, saa Lyset yndes,/ Og med Vorherre, som ler ad spot,/ skal værket lykkes, som her begyndes«. ³² Men det lykkedes sådan set ikke. Af den første vinters 21 elever var kun to *ikke* fra bondestanden.³³ Reelt blev det en bondehøjskole. Hverken Grundtvigs navn eller tilstedeværelse gav den brede tilslutning, som Peter Fenger havde ventet. Hans tyrkertro på, at når blot Grundtvig etc. etc., kom slet ikke til at slå til. Andet år var elevtallet 16 og i 1859 gav Brandt op.³⁴ Hverken Brandt eller Grundtvig selv var vel i virkeligheden egnede til at forestå en skole med denne elevsammensætning. Marie Grundtvig havde haft et ganske skarpt blik for dette, og det kom frem, da hun i sin tid svarede på Peter Fengers brev. »Grundtvig tegner i store Træk, som ikke er hver Mands Sag at forstaae« – så enkelt kunne det udtrykkes.³⁵ Og derfor kom Marielyst ikke til at blive vejen til Sorø.

Når man træder tre skridt tilbage og vurderer de rollehavende, falder det i øjnene, at C.J. Brandts betydning nok er blevet overvurderet i forhold til Peter Fengers. En enkelt syrlig ytring af den Gamles søn, Johan Grundtvig, bærer en del af skylden. Han mente, at det var Brandt der i det væsentlige var den, »som har drevet og driver denne Sag«. ³⁶

Når man kender Peter Fengers indsats »fra distancen«, ser billedet imidlertid anderledes ud. Han var 18 år ældre end Brandt, han havde kendt Grundtvig siden dennes tid som kapellan ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn, hvor Fengers far var sognepræst. Alene Brandts optagethed af reaktionen på Fengers brev til Marie Grundtvig fortæller noget om, hvor stor vægt i alt fald han mente, at Fengers ord ville have. Ifølge Brandt havde præsten i Slots Bjergby ry for adstadighed og grundighed, hvilket næppe gjorde hans indflydelse ringere.³⁷

Og Fenger holdt i foråret 1855 fortsat Brandt fast på, at det *ikke* måtte blive en bondehøjskole, og han gjorde det ud fra sin blinde tro på, at når bare Grundtvig var med! At Frederik Rønning ikke med sit kendskab til brevvexlingen fik understreget Fengers rolle, kan man undre sig over. Men nu var han ude i det hovedærinde at skrive om sin svigerfar, C.J. Brandt. Så det er vel forståeligt nok.

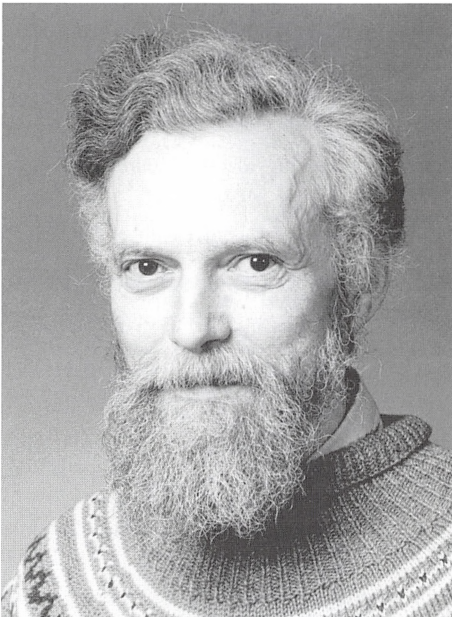
Peter Fenger optrådte altså helt klart i rollen som indpisker, som den, der så at sige »pacede« den yngre C.J. Brandt frem. I dette tilfælde ikke med noget gunstigt resultat. Men med til historien hører, at Fenger ved en senere lejlighed havde langt bedre held med en indgriben til fordel for Brandt. Da Grundtvig i 1872 døde, var det Fenger, der stillede sig i spidsen for at få C.J. Brandt gjort til hans efterfølger i Vartov. Brandt sad på daværende tidspunkt i sin præstegård i – af alle steder – Rønnebæk, mens Fenger var den, der drev på sagen i København. Også det fortæller de genopdagede breve et og andet om.³⁸

Noter

1. F. Rønning: *N.F.S. Grundtvig, Et Bidrag til Skildring af dansk Åndsliv i det 19. Århundrede*, 4. bind, 2. del, 1914, s. 128-129.
2. F. Rønning: *Carl Joakim Brandt. En Levnedsskildring samt et Udvalg af hans Digte*, 1892. Bogen er grundlæggende for senere behandlinger af skolens historie, således: H. Rosendal: *Grundtvigs Højskole 1856-1906*, 1906, og Ernst J. Borup: *Da Grundtvig fik sin egen højskole, Vartovbogen 1956* s. 76-98.
3. Det drejer sig om dele af C.J. Brandts privatarkiv, først og fremmest mere end 300 breve, fortsat i privateje, destineret til før eller siden at tilgå Det Kongelige Bibliotek (KB).
4. Den bevarede korrespondance består dels af 53 breve fra Peter Fenger (PF) til C.J. Brandt (CJB) fra årene 1844-1877, dels 10 breve fra C.J. Brandt til Peter Fenger, alle fra 1853 og tydeligt nok tilbagegivet brevskriveren for at denne kunne have »Fødselshistoriens Arkiv«, som det fremgår af CJB til FE 24/9 1853. Formen Peter Fenger er valgt, idet denne altid underskrev sig Peter Fenger, P. Fenger eller blot PF. Lidt inkonsekvent er til gengæld forkortelsen CJB, idet denne faktisk underskrev sig Carl Brandt, men dog på en sådan måde, at han let kunne slynge et »J« for Joakim ind.
5. *Dannebrog, Et Ugeblad for den Danske Forening*, nr. 1, 2/15 1853. I programartiklen betones behovet for »højere Almue-Skoler«, og vedtægternes sidste paragraf – § 7 – lover, at bestyrelsen vil oprette en »dansk folkelig Højskole«. Indbydelsen til foreningens dannelse er dateret 7/3, vedtægterne 14/4 1853.
6. Et eksemplar af den trykte indbydelse i KB, NKS 2056, 20, Grundtvigiana.
7. Undtagelsen er Frederik Ludvig Gørricke (1804-88), lærer på Christianshavn. De to nordmænd var præsterne H. Steensrud og W.A. Wexels, begge Christiania.
8. PF til CJB 18/5 og 5/6 1853.
9. PF til CJB 16/8 1853.
10. CJB til PF 27/8 1853.
11. PF til CJB 1/9 1853.
12. CJB til PF 2/9 1853. Man kan bemærke den hurtige postgang. En udveksling af breve med denne hyppighed var først blevet mulig i løbet af den sidste halve snes år.
13. For god ordens skyld: C.J. Brandt skrev konsekvent »å« i alle private skrivelser.
14. CJB til PF 6/9 1853.
15. *Dannebrog* 16/9 1853. Her tillige gavebrevets tekst, også trykt i Roar Skovmand: *Højskolens Ungdomstid i Breve*, 1960, II s. 341.
16. CJB til PF 13/9. Rønning 1892, uddrag af brevet s. 106-108, Skovmand 1960, II, s. 342-43, enslydende med den forståelige tilføjelse, at (Orig.mgl.).
17. Se f.eks. Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892*, 1944, s. 29-32 og 42-43.
18. PF til Marie Grundtvig 15/9 1853, afskrift i brev til CJB af samme dato. Et kort citat fra brevet til Marie Grundtvig i Rønning 1892, s. 109 og tilsvarende i Roar Skovmand 1960, II, s. 343 – igen med tilføjelsen (Orig. mgl.). Fengers optagethed af sagen fremgår af endnu et uddybende brev, PF til CJB 16/9 1853, altså allerede dagen efter.
19. Fenger havde faktisk en vis forudsætning for at udtale sig om Rødding, idet hans søn Rasmus netop på denne tid opholdt sig der, se PF til CJB 30/10 1853.
20. CJB til PF 17/9 1853, vedlagt afskrift af udkast til komiteens beretning.
21. CJB til PF 18/9 og 22/9 1853 med bilag. Fra sidstnævnte det lange citat – ordvekslingen med Marie Grundtvig – et længere afsnit hos Rønning 1892, s. 109-10.
22. Rønning 1892, side 110, her bytter han om på rækkefølgen, komitémødet var før det sidst nævnte møde med Grundtvig. Citatet side 110-11 stammer fra CJB til PF 22/9 1853.
23. Det følgende bygger på: PF til CJB 23/9, CJB til PF 24/9, PF til CJB 24/9, CJB til PF 26/9 og PF til CJB 27/9 1853.
24. Roar Skovmand, 1944, s. 77-85. Peter Fenger havde faktisk ved subscriptionen i 1852 bidraget med 10 rbdl., jf. Roar Skovmand 1960, II, s. 272. Se også Fengers absolut bifaldende holdning til Bondehøjskoler *som sådan* i det følgende.
25. *Dannebrog* nr. 24, 30/9 1853.
26. PF til CJB 21/10 og 31/10 1853.
27. CJB til PF 4/11 – det sidste her bevarede fra denne – og PF til CJB 8/11 og 30/11 1853.
28. Rønning 1914, s. 82.
29. Der er bevaret ni breve fra PF til CJB fra januar 1854 til august samme år, hvori Højskolen ikke er så meget som nævnt. Næste »rykker« kom først i PF til CJB 15/8 1854, men de følgende to breve senere samme år er igen uden omtale af Højskolen.
30. PF til CJB 11/3, 2/5 og 5/5 1855. Det er ikke lykkedes at opspore noget privatarkiv efter Fenger, så de tilsvarende breve fra Brandt er desværre ikke kendt. Brevstrømmen fra Fenger sluttede i denne om-

gang af den simple grund, at han var på vej til at overtage embedet som sognepræst ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn.

31. *Dannebrog, Følgeblad til »Dannebrog«* nr. 20, bl.a. bevaret i KB, NKS 2056, 20, Grundtvigiana.
32. Tilegnelsesverset, der er tilføjet »Hvad Solskin er for det sorte Muld«, blev skrevet specielt til indvielsen. Sangen bl.a. trykt i sin helhed i C.J. Brandt: *Beretning om Grundtvigs Højskole paa Marielyst*, 1858. Her endvidere et tillæg med fortegnelse over samtlige bidragsydere 1853-1857.
33. C.J. Brandt i ansøgning til Kultusministeriet februar 1857, se Roar Skovmand 1960, II, s. 345-47.
34. Rønning 1892 s. 114-18.
35. Marie Grundtvig til PF 24/9 1853, af Fenger overladt til Brandt og bevaret sammen med den øvrige korrespondance.
36. Johan Grundtvig i brev til Sophus Høgsbro 6/4 1855, trykt hos Skovmand 1960, II, s. 343-44. Det vides ikke, om Johan Grundtvig var klar over, at hans far *ikke* havde villet have ham som lærer på Marielyst, se Rønning 1892 s. 112.
37. CJB til PF 18/9 1853.
38. PF til CJB 4/10, 8/10 og 12/10 1872.

Anders Monrad Møller, f. 1942, cand. mag. i historie og musik 1972, dr.phil. 1981. Har udgivet bøger om søfartshistorie, toldhistorie og P&T's historie i det 18. og 19. århundrede m.m. samt en lang række artikler. Ekstern lektor ved Københavns Universitet.

Læreren og granskeren

Mathias Jens Mathiassen (1863-1938)

Keld Grinder-Hansen

M.J. Mathiassen satte igennem sine 41 år som lærer i Mullerup Sogn ved Slagelse sit tydelige præg på skolen og egnen. Hans mangesidede interesse for natur og kultur og ikke mindst for formidlingen heraf udmøntede sig i en række aktiviteter, som gjorde ham kendt langt ud over Mullerups sognegrænse, bl.a. som arkæolog og som leder af »Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande«.

Indledning

I disse år diskuteres begrebet professionsidealer flittigt blandt lærere.¹ Der er et stort behov for at få (re)defineret lærerrollen og skabt ny bevidsthed om kernen i lærerens særegne erhverv. For den klassiske landsbylærer var dette spørgsmål ikke til diskussion. Professionsidealerne var klare, omend sjældent åbent formuleret: lærerjobbet var et kald, en livslang indsats, hvor person og stilling blev ét. Hovedopgaven var at opdrage og uddanne den danske ungdom, men samtidig lå der en forventning om, at læreren også på en lang række andre områder – i kirken og forsamlingshuset – skulle være med til at præge sognets udvikling.

Sådan en lærer var Mathias Jens Mathiassen, der igennem sine 41 år som lærer i Mullerup Sogn ved Slagelse satte sit eget tydelige præg på skolen og egnen. Hans mangesidede interesse i natur og kultur og ikke mindst i formidlingen heraf udmøntede sig i en række aktiviteter, som gjorde ham kendt langt ud over Mullerups sognegrænse. Landskendt blev han, da han i 1900 i Mullerup Mose fandt den hidtil ældste boplads fra stenalderen, ligesom hans indsats som stifter og leder af »Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande« i perioden 1903-1938 vakte opsigt også uden for skolekredse.² På trods af disse aktiviteter er M.J. Mathiassen kun nævnt i en bisætning i *Dansk Biografisk Leksikon* i en omtale af hans søn, arkæologen og etnografen Therkel Mathiassen (1892-1967).³

Denne artikel vil råde bod på dette og skildre landsbylærer M.J. Mathiassens indsats som underviser, som formidler af natur og kultur, som pioner inden for anvendelsen af anskuelsesmaterialer i undervisningen og ikke mindst i formidlingen heraf via »Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande«.

Læreren

Mathias Jens Mathiassen blev født i Faurbo, Særlev Sogn i det daværende Holbæk Amt 2. marts 1863 som søn af gårdejer Niels Mathiassen (f. 1825) og Katrine Marie Jensen (1831-1881).⁴ I Mullerup Skoles embedsbog anfører Mathiassen under »Personalialia«, at han oprindeligt ville have været professionel soldat som sin far,⁵ men dumpede til optagelsesprøven. I stedet valgte den bogligt begavede Mathias lærervejen, som i øvrigt også en af hans to brødre.⁶

M.J. Mathiassens mor var broderdatter til etatsråd Jens Jensen (1796-1875), der var forstander på Jonstrup Statsseminarium 1838-1869. Denne familiære tilknytning til Jonstrup gjorde det naturligt, at han blev seminarist her. M.J. Mathiassen dimitterede fra Jonstrup Statsseminarium i 1883 med hovedkarakteren Meget Duelig. Han fik meget fine karakterer i de fleste fag: rent UG i matematik, naturhistorie, naturlære og sang, mens han kun fik g- i praktisk færdighed.⁷ I årene på seminariet synes Mathiassen at have været en stille og flittig elev, der brugte sin tid på studierne og at forberede sig til sit kald frem for de mere studentikose sysler, som optog mange af hans kammerater. Ved udstedelsen af det alternative eksamensbevis for »den højere Dimission«, som seminaristerne selv stod for, fik han således lave karakterer i disciplinerne »Rævetrækkeri, Støvlefærdighed og Solderi«.⁸

Nydimmitteret blev M.J. Mathiassen lærervikar og kirkesanger i Lyngby ved Sorø og derefter hjælpelærer i Veksebo ved Fredensborg, indtil han i efteråret 1885 blev kaldet til stillingen som lærer på den nyoprettede Mullerup Skole ved Slagelse, hvor han begyndte 1. november. Samtidig tiltrådte han som organist i Drøsselbjerg Kirke. Mathiassen fandt sin livsstilling i Mullerup, hvor han var lærer frem til 1926, fra 1902 som førstelærer. I 1886 giftede M.J. Mathiassen sig med Nicoline Nielsen (1864-1938), der var lærerbarn fra fødesognet Faurbo. Sammen fik de tre børn: den førømtalte søn Therkel og døtrene Katrine (f. 1898) og Inge (f. 1902).

M.J. Mathiassen synes hurtigt at være trådt i karakter som lærer. Han viste sig som en seriøs og fremadrettet pædagog, der havde ambitioner om at udvikle skolens undervisningsformer og materialer. Hans elever skulle bestille noget, men ikke gennem en bevidstløs udenadslære og reproduktion af lærerens ord. Mathiassen var igennem hele livet dybt optaget af at få anskuelsesprincippet fremmet i skolen. Den almene undervisning inden for fysik, geologi, arkæologi og botanik skulle gøres håndgribelig. Børnene blev taget med på ture i naturen. I mosen og ved stranden berettede han om naturforekomsterne og bragte stenflækker, pilespidser, skærver, blomster og insekter tilbage til skolestuen, hvor de blev indlemmet i hans anskuelssamling. Med årene blev skolestuen fyldt op med skabe og montrer. Samlingen blev umådelig omfattende, men blev aldrig til »død kapital«, og den indgik i den daglige undervisning som middel til levende iagttagelse og aktiv deltagelse fra hans elever. Ved sin afsked i 1926 overdrog Mathiassen hele denne privatsamling til kommunen.

Den gode fortælling stod centralt i Mathiassens undervisning. Eleverne skulle gøres interesseret i stoffet, men de medrivende ord skulle være funderet på solid faglighed. I overensstemmelse hermed tog M.J. Mathiassen i 1883 udvidet eksamen i matematik og fysik på »Monrads kurser« i København. Med denne faglige ballast

udgav han i 1898 som den første nogensinde en fysikbog til folkeskolebrug.⁹ I juli 1899 fulgte han bogen op med en studietur til Schweiz, betalt af et ministerielt rejsestipendium, hvor han studerede fysikundervisningen i de schweiziske skoler. I et efterskrift til tredje oplag af fysiklærebogen understreger Mathiassen, at det i endnu højere grad end i andre fag var vigtigt, at fysik havde rådighed over godt anskuesmateriale. Man behøvede ikke nødvendigvis at anskaffe dyre fysikapparater, meget kunne lærerne og eleverne selv producere. Derfor var der rundt om i bogen anvisninger på fremstillingen af simple, men i høj grad anvendeligt fysisk udstyr.

Med M.J. Mathiassen som lærer måtte fysik og matematik blive vigtige fag i Mullerup Skole. En tidligere elev, sognefoged Oluf Jørgensen i Mullerup, mindes i en artikel i anledning af Mathiassens 100-års dag, hvorledes han som 11-årig kunne tegne og forklare dampmaskinens indretning. En viden som han konstaterede ikke var almen, da han senere kom på landbrugsskole i Høng og Dalum. Mathiassen lærte ligeledes sine elever både alen- og metersystemet, selvom det sidste omkring 1900 endnu ikke var almindelig anvendt.¹⁰

Eleverne lærte solide, reale færdigheder hos Mathiassen, men der var også plads til den levende og moralsk opbyggelige fortælling. Oluf Jørgensen husker således: »Engang fortalte han børnene om sprogforskeren Rasmus Rask, der var så fattig, så han levede af det bare brød, men alligevel sagde nej til en professorstilling i Edinburgh, fordi 'sit Fædreland skylder man alt, hvad man kan udrette'«. ¹¹ Mathiassen var således dansker med stor D, men ikke nødvendigvis snævert nationalistisk. En af hans kongstanker var, at de skandinaviske lande måtte samarbejde, og han forsømte ingen lejlighed til at fortælle om de fælles træk i de nordiske landes historie. Oluf Jørgensen husker ligeledes, hvordan også den klassiske danske litteratur var næsten hellig for Mathiassen. Eleverne skulle ikke blot lære *Elverhøj* at kende; de skulle lære sangene udenad, og ved en sammenkomst i skolen læste Mathiassen *Elverhøj* op, mens eleverne sang stykkets sange.¹² Sang og musik spillede i det hele taget en stor rolle i Mathiassens undervisning og resulterede i oprettelsen af Mullerup Sang- og Musikforening i 1905 (se nedenfor). At de kreative fag ikke blev glemt på Mullerup Skole, er indretningen af en sløjdsal på skolens loft vidnesbyrd om.

At være elev hos Mathiassen synes at have stillet store krav til eleverne. Fagrækken var bred og de faglige fordringer i de enkelte fag ret så omfattende. De pædagogiske metoder var progressive med stor vægt på anskuelserundervisning og elevernes egen aktive medvirken. Mathiassens engagement og brede faglige fundering resulterede i en højt kvalificeret undervisning, som dygtiggjorde eleverne, men som nok også ind imellem kunne føles vel alvorsfuld og tung for mange børn. Der var ikke plads til megen slendrian og uforpligtende sjov i Mullerup Skole.

Mathiassen lagde et stort arbejde i sin lærergerning, men han overkom så meget mere. Først og fremmest brugte han nærmest ufattelig meget tid på den frivillige musikundervisning i forbindelse med Mullerup Sang- og Musikforening. I et brev til Kultusministeriet i 1913 opregnede han sine faste ugentlige arbejdsopgaver uden for skoletiden således: »Musikforening 3 Timer 1 Gang ugl., Sangforening 2 Timer ugl., Skoleorkestret 1 Time ugl., særskilte Øvelser for 6 Violiner 1 Time ugl., 2 Fløjtenister 1 Time ugl., 2 Fløjtenister 1 Time ugl., 4 Kornetter 2 Timer ugl., 4 ældre Elever

Klassebillede fra Mullerup Skole med elever, Mathiassen selv, lærerhund og enkelte trompeter (Foto fra ca. 1916. Lokalhistorisk Arkiv fra Gørlev Kommune).

i Violinspil 5 Timer ugl., 4 Elever i Harmonilære 4 Timer ugl. Endvidere 2 Timer ugl. i Sløjd«. ¹³ I alt 22 timers ekstraundervisning.

Hertil skal lægges hans faste opgaver som organist i Drøsselbjerg Kirke. I en årrække var Mathiassen ligeledes formand for Løve Herreds lærerkreds, hvor han både fik oprettet og deltog aktivt i lærerkor og -orkester. Af andre lokale initiativer kan nævnes, at Mathiassen fik oprettet og bestyrede en lokal lånebogsamling, som fik til huse i Mullerup Skole, og han var aktiv i Historisk Samfund for Holbæk Amt og med til at grundlægge Kalundborg og Omegns Museum. Mathiassen forsøgte sig også i flere omgange med aftenskole for voksne, i 1906-1907 med emnerne bogholderi, fysik og oplæsning, men opnåede ikke tilstrækkelig tilslutning fra lokalbefolkningen.

Ved siden af disse mange gøremål skulle Mathiassen finde tid til at undersøge botaniske og geologiske fænomener i skov og på strand, foretage arkæologiske undersøgelser i Mullerup mose og skrive artikler om en vidtspektret emnekreds. Sidst men ikke mindst havde han fra 1903 driften af »Danmarks Lærereforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande« at varetage, hvilket til stadighed medførte en række tidkrævende gøremål. Mathiassen havde en usædvanlig arbejdskapacitet og en – synes det – rastløs energi, der hele tiden drev ham videre med nye projekter, men alligevel kan det undre, hvordan han kunne overkomme alle disse arbejdsopgaver. Der må ikke have været meget tid tilbage til familien, musicering og hobbyen som lokal landskabsmaler.

Musikpædagogen

M.J. Mathiassen udviklede tanker om betydningen af frivillig musik- og sangundervisning og afprøvede dem med overvældende succes i Mullerup Sogn mange årtier, før egentlige musikskoler så dagens lys. På dette område var der virkelig tale om en nyskabelse, der tog fart med oprettelsen af Mullerup Sangforening i 1904 og Mullerup Musikforening i vinteren 1905-1906. Disse initiativer blev kraftigt bakket op af lokalbefolkningen, og snart summede Mullerup af sang og musicering. I flere artikler har Mathiassen redegjorde for teorierne bag sit undervisningssystem og forklaret, hvorledes det på så kort tid lykkedes at stable Mullerup Skoleorkester på benene.¹⁴

Musikundervisning var efter Mathiassens mening et velegnet pædagogisk værktøj, der kunne påvirke børnene i en moralsk positiv retning. Særlig på vanskelige og vilde drenge havde musikudøvelsen en gunstig effekt. Efter at have spillet en tid ændrede de sig til det bedre og herefter ville det ved musikkens hjælp være let at holde dem »indenfor passende Grænser«. I begyndelsen mente Mathiassen, at musikundervisningen burde foregå enkeltvis, men erkendte snart betydningen af samspil:

»Naturligvis kan den enkelte Elev ikke komme saa hurtigt frem som ved Enkeltmandsundervisning, men i det hele bliver der langt mere ud af ens Arbejde. Det har vist sig, at et større Antal, undervist paa den Maade, kan naa at begynde paa 3. Stilling og have Færdighed nok til at spille med i Orkestret efter ca. 2 Aars Forløb, altsaa omtrent den dobbelte Tid, der plejer at behøves ved Enkeltmandsundervisning for at kunne naa at spille 2 Violin. Naar vi er naaet saa vidt, begyndes der paa et nyt Hold. Da Drengene i Almindelighed foretrækker Blæseinstrumenter er der i Regel kun Piger i Violinholdene.

Undervisningen foregaar efter Skoletid 2 Gange ugentlig 1-1½ Time og sker efter sædvanlig Regel for Klasseundervisning ved at vise alle paa en Gang, hvorledes Buen skal holdes og føres og hvorledes Takten bliver traadt med Foden, hvorledes Fingrene sættes og ligeledes lader man udføre de forskellige Øvelser samtidig, saa at de følges ad ogsaa f.eks. med Op- og Nedstrøg og selvfølgelig skal man have dem opstillet, saa at man har den bedste mulige Oversigt over Selskabet, da der er mange Ting at passe paa baade for Øre og Øje. Som ved Klasseundervisning er det en overordentlig vigtig Ting, at Eleverne staar paa samme Standpunkt, saa de kan danne et ensartet Hold. Med et ganske ensartet Hold ville man sikkert kunne komme langt hurtigere frem end oven for nævnet og maaske dette kunne naas i en Skole med mange Hundrede Børn; i en lille Skole vil det aldrig naas og Betingelsen er jo ogsaa, at der kan dannes flere Hold paa samme Alderstrin. For at faa et ensartet Hold er det ikke nok, at Eleverne er lige musikalske, hvilket i den Forbindelse vil sige, at de synger lige godt; der er ogsaa andre Ting, det kommer an paa: Nogle har forbausende let ved at lære Noder; andre kan have et grueligt Arbejde dermed; hos nogle kan Fingre og Arme næsten af sig selv indtage de rigtige Stillinger, og andre kan have et uhyre Besvær dermed. Blot Takten kan være saa besværlig for nogle, at man højlig maa undres.«¹⁵

Børnene skulle efter Mathiassens mening begynde med at spille i 12 års alderen – og det gjorde de så i Mullerup i stort antal. Samtlige undervist af Mathiassen selv. I 1917 bestod Mullerup Skoleorkester af 4 førstevioliner, 2 andenvioliner, 1 viola, 1 cello, 1 kontrabas, 2 fløjter, 1 klarinet, 4 kornetter og 1 basun. Foruden disse 16 orkestermedlemmer var der 8 violinelever og 2 blæsere, som endnu ikke var uddannet. I alt 25 personer der spillede musik i en ganske almindelig dansk landsby!

Som en kvittering for lokalsamfundets opbakning gav Mullerup Musikforening fire årlige koncerter i landsbyen for en beskeden entré – én kr. for hver familie, 50 øre for en hel arbejderfamilie.¹⁶ Ud over de faste årlige koncerter optrådte Mullerup Musikforening ved andre lejligheder i regionen i perioden 1905-1917 i alt 71 gange.

Repertoiret var bredt. I en artikel fra 1917 giver Mathiasen en oversigt over, hvad elevorkestret har spillet af klassiske værker. Listen er lang og indeholder ud over diverse lærebøgers øvestykker en imponerende række af uddrag fra større klassiske værker, f.eks. Ouverturnerne til Kuhlaus *Elverhøj*, Mozarts *Figaros Bryllup*, *Don Juan*, Webers *Jægerbruden* og Wagners *Lohengrin* samt satser fra Haydns symfoni nr. 2 og 11 og Mozarts symfoni nr. 31.

Som den omhyggelige mand Mathiassen var, opregner han orkestrets samlede antal spillede musikstykker fra 1905 til 1917:

»Af større Ting er altsaa udført	39 Numre
Dertil af mindre Orkesterstykker	69
Af Marcher	41
Nationale Melodier, Børnesange o.a.	154
Duetter, arrangerede som Kvintet	36
Strygekvartetter	28
Større og mindre Stykker for Blæseorkester	56
Sange med Orkesterledsagelse	16
I alt	439 Numre
Hertil skal lægges 167 3- eller 4-st. Korsange.« ¹⁷	

Mathiassen komponerede også selv og fik mindst en komposition trykt. Kompositionerne var næppe uforglemmelige, men velegnede til sit formål, som Mathiassen skrev i et brev til sin nære ven R.C. Mortensen. Samtidig beretter han, at han havde forevist nogle af sine kompositioner til en musiker, som havde karakteriseret dem som »tarvelige«. I brevet nævner han også sin mest ambitiøse komposition, der må siges at være ren programmusik, og som i hvert fald var original i sit emnevalg: »Min største Komposition blev skrevet, medens Therkel og Katrine var til Examen; den hed Eksamenskvartet og søger at skildre de forskellige Fag og Grundstemninger, noget jeg selvfølgelig ikke magtede; og da de kom hjem spillede vi dem; Therkel Cello, Katrine 1. Violin, Inge 2. Violin og jeg Viola. Siden efter endt Translokation blev den skrevet om til Orkester med baade Træ- og Messingblæsere og udført af Musikforeningen flere Gange«. ¹⁸

I løbet af Mullerup Musikforenings levetid blev der »uddannet« ikke så få musikere hos Mathiassen. Da antallet rundede de 50, besluttede Mathiassen at invitere

Mullerup Musikforening med orkesterleder Mathiassen i front. Elevorkestret suppleres ved denne lejlighed af tre lokale mænd, heriblandt »gartner Vinzents« på bas. (Foto 1915. Lokalhistorisk Arkiv fra Gørlev Kommune).

alle gamle elever til et stort samspil. Anledning var Mathiassens 60-års dag, men seancen skulle finde sted over fastelavn, hvor de kunne mødes om søndagen, øve og afslutte med en koncert om eftermiddagen fastelavns mandag.¹⁹ Da Mathiassen gik på pension, ophørte Mullerup Musikforening, men resultaterne af dens virksomhed kunne fortsat høres i Mullerup og omegn i årtierne herefter.

Granskeren

I løbet af sit liv skrev M.J. Mathiassen omkring 50 større eller mindre artikler. Han var en bredtfaende og vidende skribent, der skrev flere biologiske artikler, herunder en grundig artikel om vegetationen i Mullerup Mose.²⁰ Herudover var hovedområderne artikler om fysik²¹ og musikundervisning samt artikler om pædagogiske emner, herunder specielt om værdien af anskuelsesundervisning.

Som et led i sine biologiske studier udfærdigede Mathiassen spørgeskemaer om naturiagttagelser, som han lod indrykke i *Folkeskolen*. Skemaet var opdelt i en række kategorier: A) Trækfuglenes Ankomst; B) Foraarsudsæd og Spiring; C) Almindelige vilde og dyrkede Planters Blomstring og Frugtsætning.

Skemaet skulle udfyldes af lærere landet over og returneres til Mathiassen, Mul-

lerup Skole, inden jul. I 1903 indkom der besvarelser fra 50 skoler landet over, og de bearbejdede resultater af undersøgelserne offentliggjorde Mathiassen i tidsskriftet *Flora og Fauna* 1904.²²

Et hovedværk i M.J. Mathiassens skriftlige produktion er afhandlingen om Mullerup Mose og Mullerup-kulturen, der blev offentliggjort i *Holbæk Amts historiske Aarbøger* 1935.²³ Heri fremstiller Mathiassen klart de botaniske og geologiske forhold i mosen og giver naturligvis også afdæmpet og lavmælt sin version af det sensationelle fund af den såkaldte »Maglemose-kultur« i 1900:

»Nu er det paa Tide at fortælle, hvad der skete i Aaret 1900. Jeg havde begyndt en Samling i Skolen og bedt Børnene bringe mig Ting, som de syntes, der var noget mærkeligt ved. I Maj Maaned kom en lille Pige (...) og gav mig et Par smaa Ting, som lignede grove Hæklenaale af Ben og som hendes Fader havde fundet ved Tørveskær. Da jeg kunne se, det var noget mærkeligt, gik jeg med alle Skolebørnene derned og rodede lidt i Tørven (...) Da vi kom Hjem fra Mosen med Sagerne, skrev jeg straks til Museet og hurtigst muligt kom Folk fra Museet og begyndte med Arbejdsfolk fra Egnen en systematisk Udgravning«.²⁴

Nationalmuseet begyndte straks at grave, godt hjulpet af lokal arbejdskraft og ikke mindst M.J. Mathiassen selv, der havde et indgående kendskab til mosen, dens botanik og lagforhold. Det stod hurtigt klart, at der var tale om det første store fund forud for Ertebøllekulturen, som på det tidspunkt blev opfattet som de ældste spor af menneskenes bosættelse i landet. I Mullerup Mose havde en stenalderbeboelse efterladt et kulturlag, rigt på sager af ben og horn. Der blev fundet talrige levn af urokser og elsdyr, men ingen lersager, som kendes fra en senere tid.²⁵

I 1902 fandt Mathiassen endnu en boplads i mosen, som undersøgte af Nationalmuseet i 1904, mens en tredje boplads i nærheden af denne undersøgte i 1915 for Kalundborg og Omegns Museum af Lauge Koch og af lærer Mathiassens søn Therkel med Mathiassen senior som ivrig og kompetent medhjælper.

I 1935 rejstes der en mindesten for fundet af Maglemosekulturen i Mullerup Mose. M.J. Mathiassen var selv til stede ved afsløringen og kunne glæde sig over at se sit navn indhugget på den ene side af stenen som en anerkendelse af hans indsats for arkæologien i Danmark.

Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande

Igennem hele sit voksne liv arbejdede Mathiassen for at få mere og bedre anskuelssmateriale ind i landsbyskolens undervisning. Han begyndte med at opbygge sin egen anskuelssamling i Mullerup. Herefter gik han til videre til at agitere for betydningen af undervisningssamlinger på alle niveauer af det danske undervisningssystem, ikke mindst i landsbyskolen, hvor det stod skralt til med anskuelssmateriale. I 1901 skrev han således i *Dansk Skoleblad*:

»Det nye Aarhundrede vil sandsynligvis mere end noget foregaaende blive et »Videnskabens Aarhundrede« og enhver Samling kan have en videnskabelig Værdi. Jeg mener nu ikke noget »slemt« dermed. Skolen bør være Skole og ikke et Appendiks til Universitetet. Børnene skal ikke opdrages til at blive Videnskabsmænd, men til at blive Mennesker. Ægte Videnskab er imidlertid noget ægte menneskeligt, idet den jo i sidste Instans kun stræber efter Sandhed og et Menneske, der stræber efter Sandhed, er alene af den Grund bedre end Andre (...) En Samling har videnskabelig Værdi, naar derom hver enkelt Genstand findes nøjagtige og paalidelige Oplysninger«. ²⁶

Herefter gennemgår Mathiassen anskuelsermateriale inden for en række områder af skolens undervisning: oldsager, hvor børnene aktivt kunne arbejde med ved at forarbejde træskafter til stenøkser og pigerne kunne væve bånd til at sætte i et spænde, »hvis et sådan fandtes i samlingen«; den naturhistoriske samling med planter og dyr, hvor hver genstand skal have en registrering på en etikette. Under kategorien »andre Genstande« placerer Mathiassen mineraler og sten af alskens slags, men også etnografika fra fremmede lande, som kan bruges i fagene historie og geografi, rubriceres her. Han nævner f.eks. en harpun fra Grønland, en erobret tysk sabel fra 1848-krigen, og man kunne via danske sømænd og forretningsfolk få hjembragt eksotiske natur- og kulturgenstande fra klodens fjerneste egne: en kvist af tebusken, oliegren fra Getsemane (»velegnet til Bibelhistorien som ogsaa kan trænge til lidt Støttepunkter«). ²⁷ Alle disse genstande ville ud fra anskuelserprincippet gøre undervisningen mere nærværende og håndgribelig for eleverne. Endelig var der som fjerde hovedgruppe en af Mathiassens personlige hovedinteresser: de fysiske apparater. Da vejret i høj grad interesserer landmænd, burde den fysiske samling bl.a. indeholde termometre, barometre, vindfløj og regnmålere, således at skolen tillige blev en slags meteorologisk station, hvor disse måleinstrumenter hver dag skulle aflæses af udvalgte elever og nøjagtig føres til protokol. Skolerne måtte begynde i det små med nogle beskedne hylder til anskuelsermaterialet. Når der først var kommet hul på bylden, ville sognerådene indse værdi af sådanne skolesamlinger og bevillige midler til deres udbyggelse og også forsyne skolestuen med gode solide skabe med glaslåger. ²⁸

Men Mathiassen synes, at det gik noget trægt med at få anskuelsermateriale oprettet rundt om i de danske landsbyskoler, og han besluttede sig derfor for at tage sagen i egen hånd. I 1903 stiftede han derfor i samarbejde med Danmarks Lærerforening »Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande«. Ideen med bureauet var simpel. Dets opgave var at fremskaffe relevant anskuelsermateriale inden for arkæologi, botanik, geologi, zoologi, fysik, geografi og historie, som skulle tilbydes til de danske landsbyskoler gratis. Økonomien til at gøre det skulle komme via beskedne tilskud fra Kultusministeriet, Danmarks Lærerforening og private donationer. Arbejdet med at fremskaffe anskuelsermaterialet, ordne og nedpakke det, skrive og få trykt etiketter til det indsamlede anskuelsermateriale, fremstille bestillingslister og sende materialet til skoler landet over, stod Mathiassen selv for – og det blev han ved med helt frem til sin død i 1938.

Dansk Skolemuseum fik i 1996 indleveret en uvurderlig kilde til belysning af

Klassefoto fra skolestuen i Mullerup, taget i Mathiassens sidste år som lærer i 1926. Fotografiet giver et fint indtryk af, hvor meget anskuelsermateriale Mathiassen havde fået indsamlet, katalogiseret og placeret i klasseværelsets pulmtontre og skabe (Foto fra Lokalhistorisk Arkiv fra Gørlev Kommune).

Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande. Det drejer sig om en lille, uanselig kassebog med klatpapir mellem de skrevne ark, som indeholder bureauets regnskab fra 1907-1938, samt en række koncepter til breve, som Mathiassen har sendt til Kultusministeriet om bureauets virksomhed.²⁹ Heri kan man følge Mathiassens arbejde år for år. Med en beskeden bevilling fra Kultusministeriet på finansloven på 300 kr. (i 1908 forhøjet til 800 kr.) begyndte han virksomheden med at forsyne de danske landsbyskoler med arkæologisk og naturhistorisk anskuelsermateriale til undervisningsbrug.

Først skulle det relevante materiale fremskaffes – og helst uden udgifter. Et kæmpeslid har det været. Han indsamlede for en stor del selv materialet, og det har været et dagligt syn for sognebørnene at træffe Mathiassen efter skoletid på indsamlingsarbejde, snart i mosen, snart ved stranden og snart ivrigt rodende i en skærvebunke, ufortrødent i al slags vejr. Han skulle jo ikke blot skaffe et eksemplar af hver indsamlet genstand, men mindst 200, så der var tale om en formidabel arbejdsindsats, der krævede udholdenhed og stort organisationstalent. Med årene blev venner og bekendte i ind- og udland leverandører til samlingerne, heriblandt P. Degnbol (1883-1952), lærer ved Nedre Donnerup Skole nær Give 1906-1952.³⁰ Men indsamlingen var kun en del af arbejdet. Bagefter skulle det katalogiseres, nummereres, forsynes

med etiketter og klargøres til forsendelse. Så en dag var 200 sæt på så og så mange numre klar til at lægges i kasser og sendes ud til danske skoler. Mathiassen annoncerede dette med bestillingssedler i Danmarks Lærerforenings medlemsblad *Folkeskolen*.

Eksempler på, hvad sådanne skolesæt kunne indeholde, kan aflæses af kassebogen: gedeblad fra Linnet, skifer fra Gudbrandsdalen, materiale fra Bornholm og Fur, sten fra Reersø, træ med »gnav« fra barkbiller, hugorme (formentlig i sprit) fra Grindsted, flint fra Hinnerup, kildekalk fra Roskilde, glimmerler fra Nr. Donnerup, moler fra Mors og Fur, cementsten fra Durup, granatstumper fra Dybbøl, sølv malm fra Kongsberg, jernmalm fra Gällivara, kobbermalm fra Falun, sten fra Grønland, sager fra Stevns Klint, skaller fra Ærø, glas fra Kastrup, »luftgødning fra Norge«. Eller f.eks. rhombeporfy, søstjerner, misteltene, weicheltræ, caprifolium, alt ordnet og fordelt i tændstikæsker, cigarkasser, cellefanposer mm. Et glimt af det daglige slid med at fremskaffe de ønskede undervisningsmaterialer fås i teksten på etiketten til sort sand. Heri beskriver Mathiassen, hvordan han fik fat i den ønskede vare: »Sort Sand har jeg ofte set som tynde Striber i det hvide Sand paa Strandbredden. I Sommeren 1905 fandt jeg Syd for Mullerup Havn et saa tykt Lag, at der med Forsigtighed kunne samles 200 Tændstikæsker fulde«. Og det viste sig at være interessant, tilføjer han så. »Prøv at røre i det tørre Sand; der vil da hænge en Mængde Korn ved. Disse har altsaa magnetiske Egenskaber. Det er Magnetjærnsten«. ³¹

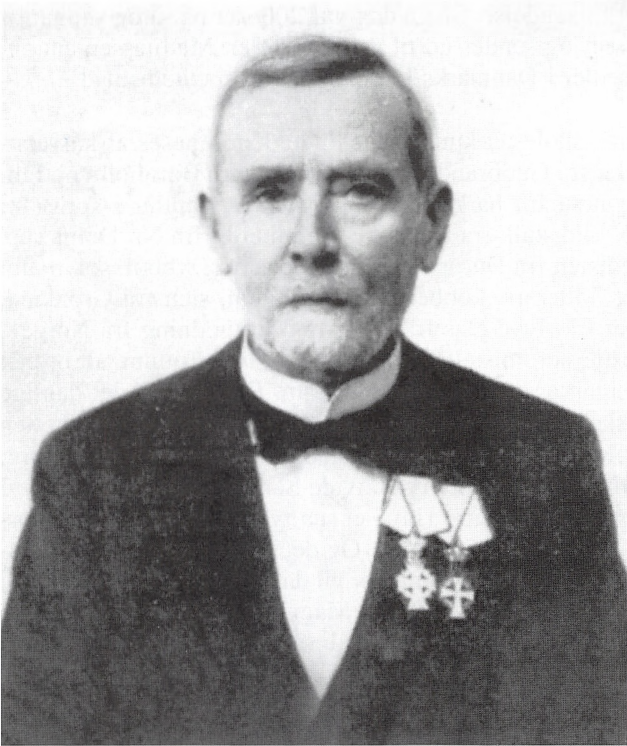
Hans første målsætning for Bureauets virksomhed var ifølge et brevkoncept i regnskabsbogen i 1910, at mindst en skole i hver kommune landet over skulle erhverve Bureauets rækker af undervisningsmaterialer ³² – og forretningen gik strygende. Der var stor interesse fra skolernes side. Alene i 1911-12 udsendtes 5. række, bestående af 23 numre, til 671 skoler landet over.

I regnskabsbogen kan man følge regnskabet for virksomheden i detaljer år for år igennem hele forløbet. Virksomheden blev drevet med allerstørste sparsommelighed. Midlerne var knappe og interessen fra skolerne i stadig vækst. I 1904 så udgifter ved forsendelsen af 263 samlinger således ud:

»10 Pund Vat	10 Kr.
74 Ark Papir	14,85
18 Nøgler Sejlgarn	2,68
246 Cigarkasser	24,60
275 Adressekort	2,75
½ Pk. Brevpapir	0,70
I alt	56,23 Kr.«

Mathiassen var økonomisk og rutede ikke med de sparsomme midler. I 1909 bad han således kolleger om at sende ham tomme tændstikæsker, som han var i hårdt bekneb for. De blev instrueret om indpakningen: »Pak dem 10 ad Gangen, og derefter 10 af disse Pakker sammen. 3 saadanne Pakker kan sendes for 20 Øre. 7 for 30 Øre. Jeg glæder mig til at faa mange tusinde«. ³³

Hver enkel genstand i anskuelsessamlingen forsynedes med en kort beskrivelse,

*M.J. Mathiassen med
ridderkors og danne-
brogsorden på reversen
(Foto fra ca. 1933).*

med angivelse af fundsted, samt ofte med små personlige kommentarer fra Mathiasens side, der i glimt viser den lune og poesi, som Mathiassen også besad. »En samling har videnskabelig værdi, når der om hver enkelt genstand findes pålidelige oplysninger«, skrev Mathiassen. Han lagde meget vægt på, at tingene var ledsaget af etiketter med forklaring. Med præcision og klarhed blev der gjort rede for, hvad det var, det enkelte nummer skulle belyse. Men etiketterne rummede ikke blot tørre informationer. Det umiddelbart fortællende dukker frem i småbemærkningerne ind mellem de faglige forklaringer, således om bænkebideren: »Mine Børn morede sig med at samle dem i hundredvis, men de var ikke glade for, at de smaa Stakler skulle i Formalin og dø«, om jernmalm: »Stykkerne er samlet i en Affaldsbunke ved Gellivare Malmberg under Snevej 7. August 1913«; Polarpil: »Plukket ved Midnatssolens Lys under stadig Forfølgelse af Laplands Plage, Myggen«.

På etiketten til Almindelig Hyld er der en pæn portion lune iblandet de faglige bemærkninger, da han citerer en dr. Møller, Kirkehelsing, for at have sagt om hylden: »Vore Bedsteforældre svedte Angestens Sved under Hyldeblomster; thi de forlovede sig under dem. Vore Fædre svedte Forkølelsens Sved under Hylde the og tunge Dynner – Vi selv æstimerer dem lig med det samme Kvantum varmt Vand«, men så tilføjer Mathiassen mere sagligt: »Der er endog i den nyere Tid opdaget, at Blom-

sterne kan frembringe Sygdom. Nogle Mennesker bliver altid syge i Juni og Juli. Da det er i den Tid, Høet ligger paa Marken, kalder man Sygdommen Høfeber. Det har vist sig, at Sygdommen skyldes Støvet, som fra utallige Blomster paa den Tid fylder Luften, og ikke Høluften«. ³⁴ Mathiassen ville ikke blot sprede viden. Han ville også med sine anskuelsesmaterialer aktivere børnene. På en etikette om Ager-Snerlen opfordrer han eleverne til at lave et »blomsterur«: »Snerle er en af de Blomster, som »vaagner« tidligt om Morgenen, nemlig omtrent Kl. 5, ligesom Gedeskæg og Svine-mælk. Andre »sover« længere. Jeg skal nu nævne nogle. Hvis I planter disse i et Bed i Aar, kan I til næste Aar bruge Bedet til at se paa, hvad Klokken er. Det var morsomt, hvis I vilde lave et saadant »Blomsterur« og fortælle mig i et Brev, hvorledes det »gaar«. Det er ikke sikkert, at alle gaar ens. Høgeurt og Kongepen Kl. 6; Skovsalat og Valmue Kl. 7; Morgenfrue (Calendula) Kl. 8; Nellike Kl. 9; Katost Kl. 10«. ³⁵ Disse trykte etikettesamlinger blev efterhånden til en værdifuld lille håndbog i naturvidenskabelig anskuelsesundervisning.

Modtagelsen af de mange undersøgelser af anskuelsesmateriale fra bureauet skabte et behov ude på skolerne for også at få retningslinjer om den rigtige måde at bevare og opstille samlingen i skolestuen. Herom ville Mathiassen også meget gerne ytre sig. I en artikel i *Folkeskolen* redegjorde han for, hvorledes en idealsamling af bureauets materiale skulle opstilles. Der var i alt brug for 12 skråmontrer, mindst 70 cm lange, 16 cm i højde og dybde indvendigt målt. Ideelt set skulle de placeres i en række i passende højde hele klasseværelset rundt eller placeres i vindueskarme. I monterne foresloges genstandsmateriale opdelt emnemæssigt efter de af Mathiassen anviste retningslinjer. Ved hver genstand placeres den medfølgende etikette, helst på montrens bagvæg, men der skulle også være tomme pladser i montren, hvor de ting, som eleverne selv medbragte, kunne placeres. ³⁶

Årene gik, og Mathiassen formåede på trods af det enorme arbejdspresset at honorere den voldsomme efterspørgsel efter anskuelsesmateriale. Mathiassen forestod stadig størstedelen af indsamlingsarbejdet selv, men fik som før nævnt materiale fra en række venner og kolleger i ind- og udland. Dette har krævet en omfattende korrespondance og sikkert også en del tålmodighed, før de ønskede materialer blev indsamlet og sendt til ham. Men samlingerne voksede til stadighed og placeredes i kasser på skoleloftet, hvor ordningsarbejdet foregik, indtil der var nok materiale til udsendingen af endnu en række af bureauets anskuelsesmaterialer.

Da 1. Verdenskrig udbrød, skrev M.J. Mathiassen til Kultusministeriet, at han havde de sidste to års statstilskud stående på bureauets bankkonto – i alt 1000 kr., som i disse alvorlige tider måske snarere burde bruges til andre formål, og at han derfor var villig til at returnere tilskuddet, hvilket ministeriet takkede ja til. Alligevel fortsatte Mathiassen bureauets virksomhed med beskeden økonomisk støtte fra Danmarks Lærerforening (100 kr. årligt, fra 1916 200 kr. og fra 1919 400 kr.) og private midler. Da krigen var slut, søgte M.J. Mathiassen i 1919 på ny ministeriet om støtte til sin virksomhed. Der gik fire år, så fik han de 1000 kr. fra 1914 tilbage!

Det ser ud til, at M.J. Mathiassen i de følgende år fik et lille statstilskud sammen med et årligt beløb fra Danmarks Lærerforening.

I 1926 forberedte Mathiassen sig af helbredsmæssige grunde på at gå på pension.

Han indsendte da en redegørelse for sit arbejde med bureauet for undervisningsmidler. Der var i tiden fra grundlæggelsen i 1903 til og med 1925 ekspederet 3283 forsendelser fra Mullerup Skole med ca. 110.000 genstande til i alt 1380 forskellige skoler. Et ganske formidabelt antal.

Som pensionist fortsatte Mathiassen imidlertid arbejdet med bureauet. Af kassebogen fremgår, at han i perioden fra 1928 til 1934 på trods af svigtende helbred sendte 140.000 genstande ud til 2005 skoler. Han arbejdede også stadig med nye ideer. På grund af salget af de vestindiske øer måtte han opgive at samle materialer derfra. I stedet vendte han blikket mod Grønland, Island, havundersøgelsesskibe og Siam. Kræfterne og ikke mindst stædigheden havde han stadig til at plage og argumentere, indtil folk gav ham de ønskede materialer. Nedenstående historie er et godt eksempel herpå og giver samtidig endnu et glimt af den stille humor hos Mathiassen.

Mathiassen mente på et tidspunkt, at skolerne også burde besidde nogle søkort. Han skrev i denne anledning til Marineministeriet og forespurgte høfligt, om de havde nogle gamle søkort, de kunne undvære. Han fik det svar, at det havde man ikke, og havde man nogle, skulle de i hvert fald betales. Mathiassen tog sjældent et nej for pålydende og gentog anmodningen, hvor han henviste til, at han var ridder (ridderkorset tildelt 1926) og dannebrogsmænd (Dannebrogordenen tildelt på 70-årsdagen i 1933). Det hjalp. Han fik overdraget en stak søkort kvit og frit! – og som han slutter beretningen »Det er Exempel paa, at det kan være til Nytte med Ordener«. ³⁷

Den 24. september 1938 døde M.J. Mathiassen. Lige til det sidste fortsatte han med sit »hjertensbarn« – bureauet. Han stod midt i at udsende en ny 7. række. Siden 1903 havde han da udsendt ca. 250.000 anskuelsesgenstande til skoler overalt i Danmark. Hvor mange af Mathiasens anskuelsesmaterialer har mon overlevet på skolerne til i dag?

Bureauet selv overlevede ikke Mathiasens død. Kun en person med hans unikke kombination af idealisme, systematik, viden, sparsommelighed og arbejdskapacitet kunne få et sådant projekt til at fungere.

Skolemanden og granskeren

M.J. Mathiasens indsats for at få anskuelsesmaterialet ind i den danske landsbyskole var af usædvanlig karat og havde stor gennemslagskraft i samtiden. At få Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande til fungere gennem 35 år var en personlig kraftpræstation, som med rette gjorde ham kendt og respekteret Danmark rundt. Mathiassen var en innovator og en ildsjæl, der brændte for undervisning, og som havde som livsmål at gøre anskuelsesundervisningen til et førende pædagogisk princip i den danske landsbyskole. Blikket var rettet mod hele Danmark, men hans udgangspunkt var og blev hans virke som landsbylærer i det lille vestsjællandske sogn Mullerup. Her havde han sit daglige virke i 41 år, og fra det daglige arbejde med sine elever fik han ideerne og inspiration til sit nationale arbejde. Lokalt ydede han også en pionerindsats, ikke mindst gennem sit frivillige muskarbejde i Mullerup Musikforening, men også gennem sine studier af Mullerup Moses vegetation og oldsagslevn, der satte hans hjemsgn på Danmarkskortet.

M.J. Mathiassen var klar over, hvad rollen som landsbylærer indebar, og han udfyldte den. Hans voksne liv stod i skolens og den folkelige formidlings tjeneste. Han gik til opgaven med alvor, ildhu og stor kreativitet. På etårsdagen for hans død 24. september 1939 afslørede der en natursten af granit på Mathiassens grav på Drøselbjerg kirkegård, betalt af taknemmelige sognebørn, venner og tidligere elever. Øverste på stenen sammenfattes M.J. Mathiassens virke i ordene »skolemanden og granskeren«, en karakteristik som formodentlig ville være faldet fint i tråd med Mathiassens selvforståelse.

Noter

1. Lokalhistorisk Arkiv for Gørlev Kommune og museumsinspektør Mads Findal Andreasen, Kalundborg og Omegns Museum takkes for god hjælp ved artiklens udarbejdelse.
2. Biografiske data om M.J. Mathiassen se J.S. Møller: Lærer Mathias Jens Mathiassen 9. Februar 1863 – 24. Septbr. 1938, *Fra Holbæk Amt* 1939 s. 178-184; Jørgen Hegelund: M.J. Mathiassen, *Jonstrup-bogen* 1939 s. 1-8; samme: Lærer Mathiassen fra Mullerup, kronik i *Sorø Amtstidende* 5. februar 1963 og artikel sammesteds, Gunner Petersen: Den store lærer i den lille skole, 9. februar 1963; Albert Johansen: En lærers gerning, kronik i *Jyllands-Posten* 20. april 1985; Richard G. Nielsen: Fra en Mulleruplærers »kassebog«, kronik i *Holbæk Amts Venstreblad* 18. maj 1995 og samme: kronik i *Kalundborg Folkeblad* 23. maj 1995.
3. Therkel Mathiassen i *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 9, 1981, s. 460.
4. Anders Petersen, *Den jonstrupske Stat. Personalhistoriske Meddelelser om det kgl. Blaagaard-jonstrupske Seminariums Lærere og Dimittender*, 1884, s. 215.
5. Mathiassens far havde været overjæger ved 2. Jægerkorps og var blevet Dannebrogsmænd fra krigen 1848.
6. Mullerup Skoles embedsbog, afskrift i Lokalhistorisk Arkiv for Gørlev Kommune.
7. *Fortegnelse over Examinander og Examinandinder der i Aarene 1877-1897 har indstillet sig til Skolelærer- og Skolelærerindeexamen i København, Odense og Aarhus*, under året 1883, s. 2-3.
8. Jf. nekrologen over M.J. Mathiassen i *Jonstrupårbogen* 1939 s. 3.
9. M.J. Mathiassen: *Fysik i Folkeskolen samt Aftenskolen*, 3. oplag, 1911. Mathiassen redegjorde ligeledes for, hvorledes fysikundervisningen skulle foregå i landsbyskolen i artiklen: Fysik i Almueskolen, *Danmarks Læreforenings Medlemsblad* 1897 nr. 5-9.
10. Citeret i Gunner Petersen: Den store lærer i den lille skole, *Sorø Amtstidende* 9. februar 1963.
11. Sst.
12. Sst.
13. Kassebog for Danmarks Læreforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande, koncept til brev 1913, upagineret, M.J. Mathiassens arkiv i Dansk Skolemuseum (DSM).
14. M.J. Mathiassen, Amatør-musik, særtryk af *Folkeskolen* nr. 22, 1910, DSM; Musik i Skolen, særtryk af *Folkeskolen* 1918, Amatørmusik, *Hjem og Skole* juli-august 1917, s. 245-252.
15. M.J. Mathiassen, Musik i Skolen, særtryk af *Folkeskolen* 1918, DSM.
16. M.J. Mathiassen, Amatør-Musik, særtryk af *Folkeskolen* nr. 22, 1910, DSM.
17. M.J. Mathiassen, Amatørmusik, *Hjem og Skole* juli-august 1917 s. 249-250.
18. Brev fra M.J. Mathiassen til R.C. Mortensen 13. maj 1933, M.J. Mathiassens arkiv (DSM).
19. Trykt indbydelse til Samspillet, 9. januar 1923, M.J. Mathiassens arkiv (DSM).
20. F.eks. M.J. Mathiassen: Beskrivelse af Reersø, *Natur og Memesket* 1895; Lidt om Nutids- og Fortids-Plantedækket i Maglemose ved Mullerup, *Botanisk Tidsskrift*, 33. bind, 1909, s. 175-196.
21. F.eks. M.J. Mathiassen: Celsius' Termometer Kontra Réamurs, *Frem* 1904 nr. 37.
22. M.J. Mathiassen: Naturiagttagelser 1903, *Flora og Fauna*, 1904, særtryk på DSM. Resultaterne af spørgeskemaundersøgelserne for 1905 og 1906 offentliggjordes i *Folkeskolen* 1907 s. 97.
23. M.J. Mathiassen, Om Mullerup Mose og Mullerup-kulturen, *Fra Holbæk Amt* 1935 s. 94-135.
24. Sst. s. 111.
25. G. Sarauw: En Stenalders Boplads i Maglemose ved Mullerup, *Årbog for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1903.
26. M.J. Mathiassen: Undervisningssamlinger ved Landsbyskoler, *Dansk Skoleblad* nr. 7-11, 1901.
27. M.J. Mathiassen: Undervisningssamlinger ved Landsbyskoler, *Dansk Skoleblad* nr. 10, 1901, s. 78.
28. M.J. Mathiassen: Undervisningssamlinger ved Landsbyskoler, *Dansk Skoleblad* nr. 11, 1901, s. 86-87.

29. Indleveret af Richard G. Nielsen 1996 til DSM med oplysning om, at den var fundet på et loft. M.J. Mathiassens arkiv (DSM).
30. Lejf Degnbol: *Neder Donnerup skole og lærer P. Degnbol*, kompendium, Helsingø 1992.
31. M.J. Mathiassen: *145 Etiketter til Genstande uddelte fra Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande samt 50 Plante – Etiketter*, u.år., nr. 50.
32. Håndskrevet koncept i regnskabsbog, M.J. Mathiassens arkiv (DSM).
33. *Folkeskolen* 1909 nr. 19 s. 196.
34. M.J. Mathiassen: *145 Etiketter til Genstande uddelte fra Danmarks Lærerforenings Bureau for Indsamling og Uddeling af Undervisningsgenstande samt 50 Plante – Etiketter*, u.år., nr. 118, 119. Planteetiketter nr. 28.
35. Sst. Planteetiketter nr. 30.
36. *Folkeskolen* 1928 nr. 39.
37. Brev fra M.J. Mathiassen til R.C. Mortensen 17. juli 1934. M.J. Mathiassens arkiv (DSM).

Keld Grinder-Hansen, f. 1959, cand. mag. i historie og etnologi, ph.d. Ansat på Nationalmuseet 1987-1996, fra 1997 chef for Dansk Skolemuseum og ekstern lektor på Historisk Institut, Københavns Universitet. Har bl.a. udgivet monografien Kongemagtens Krise. Danmarks møntvæsen 1241-1340 (2000) og skrevet en lang række videnskabelige og populære artikler om numismatik, middelalderhistorie, rejser og uddannelseshistorie. Arbejder netop nu på en monografi om lærerroller gennem 200 år.

Studenterklasser i Slagelse i begyndelsen af 1900-tallet

En parentes i dansk skolehistorie

Børge Riis Larsen

Det var ikke ualmindeligt, at såvel realskoler som privatpersoner i begyndelsen af 1900-tallet forberedte elever til studentereksamen. I dette lille essay fortælles om et sådant tiltag på den private realskole i Slagelse. Arbejdet bygger til dels på ikke tidligere benyttede lokale arkivalier.

Indledning

I 1852 lukkede latinskolen i Slagelse, og året efter åbnede en realskole, som først i 1927 fik en nysproglig klasse. Personer, der igennem et par generationer i Slagelseområdet ville have en studentereksamen, måtte derfor søge udenbys – eksempelvis til Sorø. Jeg erindrer om, at hverken Skælskør, Korsør, Kalundborg eller Ringsted i disse år havde skoler, der forberedte til studentereksamen. En mulighed var der dog i Høng, hvor et studenterkursus startede i 1913.¹ Imidlertid var der også en mulighed i Slagelse, hvor *Slagelse Private Mellem- og Realskole* også fra 1913 tilbød studenterklasser. Bortset fra en lille notits i Arnskovs bog om Slagelse fra 1931² har dette i generationer næppe været almindelig kendt.

Skolen

I 1881 grundlagde søstrene Louise Branner (1863-1945) og Marie Branner (1861-1900) en privat realskole i Slagelse – *Frøknerne Branners Skole* – som var navnet indtil 1907, hvor Louise Branner vel nærmest af frygt for de kommunale skolars konkurrence opgav skolen og blev ansat ved Horsens Statsskole. I februar 1907 stiftedes selskabet *Fremtiden*, der overtog skolen, som nu blev til *Slagelse Private Realskole*. Skolen havde oprindeligt til huse i præstegården, der lå i tilknytning til Skt. Peders Kirke, hvor søstrenes far Christian Branner var sognepræst. I 1885 blev skolen forenet med frk. Bournonvilles skole i denne skoles bygning i Fruegade 13. Herfra rykkede den i 1900 over i lokaler i Knudsgade, den nuværende Frederiksgade.³

Gymnasiekurset

Første gang et studenterkursus i tilknytning til mellem- og realskolen kom på tale, var ved et bestyrelsesmøde i *Foreningen »Fremtidens« Privatskole for Slagelse og Omegn* den 23. april 1912. Her vedtog man at gøre et forsøg på at oprette et gymnasiekursus i nysproglig retning fra det kommende skoleårs begyndelse, hvis der var

Dyhurs Skole fotograferet i 2003 af denne artikels forfatter.

tilstrækkelig tilslutning hertil. Man vedtog endvidere at gøre en foreløbig meddelelse til aviserne samt overlade til skolens bestyrer Henrik Dyhr at forhandle med lærerne om at undervise på dette kursus, en undervisning som man forestillede sig fandt sted om eftermiddagen.⁴

Kurset kom imidlertid ikke i gang i august 1912. Næste gang tankerne om gymnasiekurset optrådte ved et bestyrelsesmøde, var den 12. november samme år. Her vedtog man nu forsøgsvis at etablere et »2-aarigt Kursus fra Begyndelsen af Skoleaaret 1913-14 at regne« for den nysproglige retning. Dette skulle være åbent for »saavel unge Mænd som Kvinder, uanset at der ikke i Skolens øverste Klasser findes Drengene«. Man vedtog snarest muligt at indkalde til en ekstraordinær generalforsamling for at forelægge sagen med bestyrelsens opfattelse.⁵

Denne fandt sted den 22. november 1912 om eftermiddagen kl. 17, og der blev her stillet forslag om, at generalforsamlingen tiltrådte bestyrelsens beslutning. Bestyrelsen forslag var, at der blev oprettet et kursus ud fra den betragtning, at kravene til de unge menneskers uddannelse var stigende, »og at et nysprogligt Gymnasium

gav unge Piger en god videregaaende Uddannelse, selv om de ikke ønskede at benytte den som Grundlag for Universitetsstudier«. Forslaget blev enstemmigt vedtaget med 35 stemmer.⁶

Den 10. marts 1913 besluttede man så på et bestyrelsesmøde, at betalingen for at deltage i hele studenterkurset skulle være 30 kr. pr. måned alle årets 12 måneder. Deltog man kun i undervisningen i et enkelt fag, skulle man betale for 2 timers ugentlig undervisning med 5 kr. pr. måned, for 4 timer 10 kr. pr. måned etc.⁷

Ved et bestyrelsesmøde den 26. april samme år vedtog man at ansætte en cand.mag. fra det nye skoleårs begyndelse til at undervise i fagene dansk og »helst tillige« i historie i mellem- og realskolen »eventuelt tillige i Gymnasie-Kurset for en Minimumsløn af 1800 Kr eventuelt mere, saafremt det nye Kursus oprettes«. ⁸

Kurset kom i gang ved begyndelsen af skoleåret 1913-14.⁹ I årsskriftet fra 1914 kunne man således skrive, at skolen ud over børnehave, underskole, mellemskole og realskole også tilbød et gymnasiekursus, der forberedte elever, som havde bestået realexamen, almindelig forberedelseseksamen og pigeskoleeksamen til »nysproglig Artium paa 2 Aar«. ¹⁰

På det første studentehold var elevantallet beskedent. Kun fire elever – to af hvert køn – gik i klassen, og de fik alle deres nysproglige studentereksamen i 1915.¹¹

På et bestyrelsesmøde 18. april 1914 var gymnasieafdelingen atter på dagsordenen. Man besluttede at avertere i *Sorø Amtstidende*, *Slagelse Posten*, *Korsør Avis* og *Skjælskør Avis* at man agtede at oprette en ny gymnasieklasse fra det kommende skoleårs begyndelse, for så vidt at der meldte sig et tilstrækkeligt antal elever.¹²

Det gjorde der imidlertid ikke, og ved et nyt møde den 26. marts 1915 blev man enig om at fortsætte gymnasiekurset fra starten af det kommende skoleår, såfremt der meldte sig mindst otte elever.¹³

Det gjorde der. Der meldte sig netop otte, som startede i august 1916. Her var elevantallet det mindste, der skulle til for at kurset kunne oprettes – to piger og seks drenge. Deres navne kan vi læse i årsskriftet fra 1917;¹⁴ men året efter, hvor de gik i andet kursusår, figurerer de slet ikke heri. Af de otte var der imidlertid kun fem, der fik deres eksamen i 1918.¹⁵

Fagene

Undervisningen omfattede fagene dansk, engelsk, tysk, fransk, matematik og regning, historie, latin, naturkundskab og oldtidskundskab. Kurset omfattede ikke fagene religion, sang og gymnastik. Naturkundskab var elevernes naturvidenskabelige fag og omfattede undervisning i geografi, naturhistorie, astronomi og lidt organisk kemi.¹⁶

Lærerne

Lærerkollegiet var som på andre realskoler på den tid en blanding af akademikere, seminariueuddannede lærere og andre. Undervisningen i latin og engelsk tog skolens forstander Henrik Callisen Dyhr (1874-1936) sig af. Han var cand.theol. fra 1899 og bestyrer af skolen fra 1907.¹⁷ Oluf Johan Hansen (1869-1944) læste dansk, historie og oldtidskundskab med eleverne. Han var privat dimitteret student og cand.mag. i

Lærerkollegiet fotograferet i september 1912. Henrik Callisen Dyhr (1874-1936), som var bestyrer af Slagelse private Mellem- og Realskole fra 1907 til sin død, står yderst til højre. Han har fra april 1971 lagt navn til skolen, som i hvert fald fra omkring 1930 uofficielt blev kaldt Dyhrs Skole. Cand.phil. Niels Storm, som også underviste de kommende studenter, står som nummer to fra venstre. Det er sandsynligvis cand.pharm. Anton Jensen, der underviste i naturfag, som sidder i midten.*

dansk, latin og fransk fra 1903. Han havde tidligere været ansat ved de private realskoler i Fredericia og Skanderborg og kom til Slagelse i august 1913. Han fratrådte i 1919 og var senere lærer ved Wads Kostskole.¹⁸ F. Lantow havde tysk og fransk. Hans titel i årsskriftet var »Kaptajn«.

Niels Storm underviste i matematik og naturfag.¹⁹ Han havde i skoleåret 1914-15 fået bevilget et kursus i matematik, fysik og kemi på Statens Lærershøjskole, og som vikar havde man antaget en cand.phil. R. Nielsen.²⁰ I skoleåret 1914/15 var cand. pharm. Anton Jensen blevet lærer i naturfag. Han var ansat ved skolen i årene 1911-16.²¹ R. Nielsen havde overtaget matematikken. Vi kan endvidere læse, at »I den kommende Sommerferie er det tilstaaet cand. Jensen Feriekursus i Matematik«.²²

I 1917 overtog Marie Beling undervisningen i tysk og fransk fra kaptajnen.²³ Og i juleferien havde bestyreren et kursus i engelsk.²⁴

* Sml. årsskriftet fra Dyhrs Skole (1971) p. 2 og Arnskov (1931) p. 250. I årene indtil 1971 var skolens officielle navn Slagelse private Realskole, og indtil mellemskolen blev afskaffet i begyndelsen af 1960'erne, hed den Slagelse private Mellem- og Realskole.

Betalingen

Det var relativt dyrt at gå i gymnasieafdelingen. I 1. underklasse var betalingen 6 kr. pr. måned. Den steg så jævnt til 12 kr. pr. måned i realklassen. Men i gymnasiet skulle der betales 30 kr. pr. måned, og der skulle »betales for alle de 2 Aars 24 Maaned« . Herudover skulle der også betale brændselspenge, som normalt for vinteren beløb sig til 4 kr. Dette blev dog sat i vejret til 2 kr. pr. måned pga. de ekstraordinære brændselsforhold. Hertil kom et midlertidigt tillæg på 1 kr. pr. måned for det »ældste barn som Dyrtidstillæg for Lærerne«.²⁵

Eleverne

Af de i alt 12 elever, der frekventerede studenterkurset, var de fire piger, mens der var otte drenge.²⁶ Før kursusstarten var det bestyrelsens opfattelse, at det nok kun var piger, der ville tage studentereksamen, idet der kun var piger i samme skoles øverste klasser. Men rekrutteringen af elever til studenterklasserne var heller ikke blot fra skolen selv. Fra det første studentehold havde således kun én af de fire elever taget realeksamen ved skolen, fra det andet hold hele fem af de otte. Hertil er at bemærke, at flere af de elever, som ikke tidligere havde gået på skolen, kom fra andre byer som Korsør og Skælskør.²⁷

I første del af 1900-tallet var det normalt ikke de lavere socialklassers børn, der gik i gymnasiet. I årsskrifterne kan vi se, at det samme var tilfældet i Slagelse. Her kan vi nemlig læse faderens stilling – og det samme er muligt i den årligt udsendte *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler*. Fædrene havde opgivet følgende hverv: tre var sognepræster, to kommunelærere, en birkedommer, en konsul, en musikdirektør, en fiskeeksportør, en rangerformand, en karetmager og en malermester.

I de år, hvor der var gymnasieklasser, udgjorde eleverne heri en ret lille del af elevklientellet. Skolen talte i de år i alt omkring 200 elever.

Teologer som skolebestyrere og lærere

Henrik Dyhr var cand.theol. I dag kan det måske se lidt sært ud, at en person med denne uddannelse var bestyrer af en realskole. I starten af 1900-tallet var det imidlertid ikke et særsyn, at akademikere – og blandt disse især teologer – bestyrede real- og andre skoler.

Generelt var der mange teologer beskæftiget i skolen indtil begyndelsen af 1900-tallet. Indtil midten af 1800-tallet betragtede mange teologer lærerembedet som et springbræt til et embede som sognepræst. Faktisk kunne teologer med første karakter medregne tiden i skolen ved beregning af deres anciennitet som præst. Erik Nørr har vist, at i 1857 var 62 af 122 lærere – dvs. 51% – i statsskolerne cand.theol.er af uddannelse. I 1878 var procentdelen faldet til 22% (26/116) og i 1889 til 18% (26/142).²⁸

I 1915 finder vi hele to cand.theol.er blandt *Slagelse Kommunale Realskoles* i alt ni lærere. I nabobyen Høng var såvel lederen som en af de andre lærere cand.theol. & mag., og det samme var tilfældet i *Korsør Kommunale Mellem- og Realskole*.

I fortegnelsen over bestyrere af de 28 skoler, der i 1915 afholdt almindelig forbedelseseksamen, finder vi fire cand.theol.er.²⁹

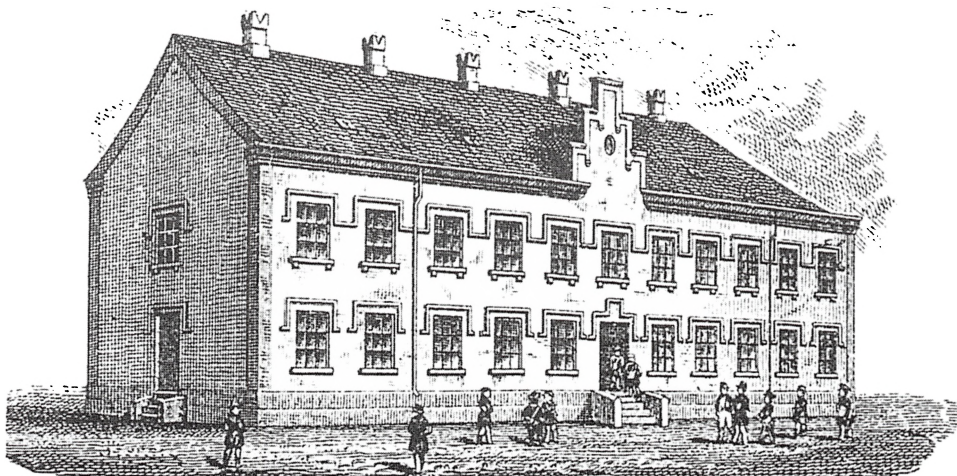
At teologer har kunnet finde anvendelse som lærere i skoler, som lagde vægt på klassiske sprog – især latin – er ikke sært, når man tænker på, at deres uddannelse omfattede latin, græsk og hebraisk. Mere bemærkelsesværdigt er det, at vi helt op til midten af 1800-tallet finder en del, der underviste i naturlære/fysik.³⁰

I tabel 1 herunder kan vi se fordeling af rektorer/bestyrere med uddannelse fra universiteter og andre højere læreanstalter på de private og kommunale højere almen-skoler i 1915. Efter loven om højere almen-skoler fra 1903 skelnede man mellem de »fuldstændige højere Almenskoler«, dvs. skoler med såvel mellem- som realskole og gymnasium, og de »ufuldstændige højere Almenskoler«, som var mellem- og realskoler samt skoler, der førte op til den ny pigeskoleeksamen samt præliminærskoler, dvs. skoler der beholdt den gamle realeksamen, præliminæreksamen.³¹

Vi bemærker, at ca. en tredjedel af samtlige skolebestyrere havde en akademisk baggrund. Teologerne var stærkest repræsenteret som bestyrere af eksamensberettigede skoler: 8 ud af 31, dvs. 26%. I disse skoler udgjorde cand.mag.erne samme andel, idet to af bestyrerne med teologisk embedseksamen tillige var cand.mag.er.³⁴ På landsbasis udgjorde teologerne 18% (39/215) af skolebestyrerne. Dette var en noget større del end cand.mag.erne. På øerne var der også to bestyrere, der udover teologisk embedseksamen havde skoleembedseksamen. Cand.mag.erne udgjorde på landsbasis således $(21+4)/215 = 12\%$. Det er naturligvis tankevækkende, at personer med en uddannelse, som netop sigtede mod et skoleembede, var i undertal i forhold til teologerne.³⁵

Tabel 1. Fordeling af rektorer/bestyrere med uddannelse fra universiteter og andre højere læreanstalter på de private og kommunale højere almen-skoler i 1915. Under kategorien andre er der 2 med uddannelse som cand.polyt., 1 cand.polit., 4 mag.scient.er og 2 cand.philol.er.³² De sidste seks bestyrede eksamensberettigede skoler.³³

	Antal skoler	Cand. theol.er	Cand. mag.er	Andre akademisk uddannede
Eksamensberettigede private og kommunale højere almen-skoler og realskoler	31	8	6	6
Kommunale og private højere almen-skoler i København og Frederiksberg	30	3	1	1
Kommunale og private højere almen-skoler på øerne	78	17	10	1
Kommunale og private højere almen-skoler i Jylland	76	11	4	1
I alt	215	39	21	9

Den endnu eksisterende skolebygning i Fruegade 13 i Slagelse. Tegning fra 1856.

Bortset fra ved de eksamensberettigede skoler var der et stort antal skoler, der blev bestyret af personer med læreruddannelse fra seminarierne. Flere af bestyrerne angav deres uddannelse som cand.phil. eller cand.philos. Begge titler var i mange år uofficielle betegnelser for personer, som havde bestået filosofikum.³⁶

Studenterklasser på realskoler

Ikke blot i Slagelse, men også mange andre steder kunne ikke blot realskoler, men også private personer forberede til studentereksamen. Betingelserne for, at det kunne lade sig gøre, fremgår af *Anordning af 31. December 1909 ang. Studentereksamen for Privatister* og en tilsvarende bekendtgørelse af 5. januar 1910.

Det fremgår af bekendtgørelsen,³⁷ at enhver, der havde akademisk borgerret og havde bestået filosofikum, kunne dimittere privatister. Dimissor skulle uafbrudt have ledet vedkommende dimittends undervisning i hele det sidste skoleår før eksamen. Han skulle på et specielt dimissionsvidnesbyrd ledsaget af dåbsattest og beviser for beståede forprøver meddele de fornødne oplysninger om dimittenden og hans forberedelse. Herudover skulle han på tro og love erklære, at dimittenden var i besiddelse af de kundskaber og den modenhed, som »kræves til Studentereksamen for Privatister«.

Var dimittenden blevet forberedt »i en organiseret Undervisningsanstalt« som et gymnasium eller et kursus – hvilket jo var tilfældet her – skulle det omtalte vidnesbyrd udstedes af bestyreren efter samråd med de pågældende lærere.

Et anerkendt kursus havde ret til at lade dimittendens lærere i engelsk og tysk eksaminere deres egne dimittender; men i øvrigt bestemte undervisningsinspektøren ved hver eksamen såvel i de to nævnte fag som i andre, hvilke lærere der selv skulle eksaminere deres elever. Præstationerne blev så bedømt af de to tilstedeværende

medlemmer af eksamenskommissionen. Den eksaminerende lærer havde ret til at overvære forhandlingerne, men havde ikke lov til at deltage deri.³⁸

Ifølge anordningen omfattede den skriftlige eksamen for de nysprogliges vedkommende dansk, engelsk, tysk, historie, matematik og latin. De mundtlige fag var på samme linje dansk, engelsk, tysk, fransk, oldtidskundskab, historie, geografi og naturhistorie samt naturlære.

Et kursus kunne af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet få anerkendelse for indtil tre år ad gangen efter indstilling af undervisningsinspektøren, som havde ret til i så vid udstrækning han måtte finde det nødvendigt, at undersøge vedkommende kursus' undervisning.³⁹

Afslutning

Gymnasieklasserne på *Slagelse Private Mellem- og Realskole* havde ikke nogen lang levetid. De blev forsøgsvis oprettet i 1913, og på grund af »Krigsaarenes Vanskeligheder blev Tilslutningen ikke saa stor, som man havde regnet med, og efter at der var dimitteret et Par Studenter-Hold, blev Forsøget opgivet«. ⁴⁰ Det var et meget lille antal elever, som blev dimitteret fra skolen – ni i alt fordelt på to hold.

Det er bemærkelsesværdigt, så lidt vi i skolens årsskrifter kan læse om studenterkurset. Mens vi her kan læse navnene på de elever, der tog mellem- og realeksamen, figurerer studenterne slet ikke. Vi har også set, at man et år helt havde glemt at skrive, hvem der gik i studenterklassen. Vi kunne ellers læse, hvem der gik i alle de andre klasser. Vi kan læse, hvilke bøger, der blev anvendt på studenterkurset, men det fremgår ikke af årsskriftet fra 1917, hvem der i skoleåret 1916/17 underviste i studenterklassen.

Det blev altså ikke den private, men derimod den kommunale realskole, som blev byens gymnasium, idet denne skole i 1927 fik en enkelt sproglig 1.g-klasse på 20 elever og dermed blev til *Slagelse kommunale højere Almenskole*, som senere skiftede navn til *Slagelse Kommunale Gymnasium* og *Slagelse Gymnasium* og HF-kursus – i dag et af landets største gymnasier.⁴¹

Takord

Tak til arkivar Gitte Strange Hansen, Slagelse Lokalarkiv, der gjorde mig opmærksom på den lille notits om studenterkurset i Arnskovs bog, og som har lånt mig lærerbilledet; til viceskoleinspektør Arne Beyer, Dyhrs Skole, for at have fundet et del arkivalier frem til mig, og til arkivar Christian Larsen, Rigsarkivet, for hjælp med at finde materiale om studentereksamens udfald for privatister.

Arkivalier

Forhandlingsprotokol for Foreningen »Fremtidens« Privatskole for Slagelse og Omegn 1907-1971.

Dyhrs Skole, Slagelse.

Undervisningsministeriet. 2. Dpt. Indberetninger om studentereksamens udfald for privatister 1915-1955.

Rigsarkivet.

Litteratur

- Arnskov, P.: *Bogen om Slagelse*, 1931.
- Bresson, L. og N.O. Steen (red.): *Rungsted Gymnasium 1900-2000*, 2000.
- Clausen, C.: *Horsens Statsskole 1532-1932*, 1932.
- Holbøll, V. (udg.): *Teologisk Stat*, 1933.
- Holmgaard, O. og E.B. Nissen: *Slagelsebogen*, 1968.
- Hvidt, K.: Filosofikum. Dansk dannelse mellem Madvig og Marx, *Uddannelseshistorie* 1991 s. 109-17.
- Larsen, N.A.: *Dansk Skole-Stat I-IV*, 1933-34.
- Nørr, E.: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903, *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1974 s. 21-45
- Riis Larsen, B.: *Træk af Slagelse Gymnasiums Historie*, 1977.
- Riis Larsen, B.: *Naturvidenskab og dannelse*, 1971.
- Riis Larsen, B.: *Slagelse Gymnasiums Lærere 1927-2002*, 2002.
- Skovgaard-Petersen, V.: *Dannelse og demokrati*, 1976.
- Slagelse Private Mellem- og Realskoles 25-Aars Jubilæum 1907 – 8. April – 1932*, 1932.
- Sthyr, C.H. og H.F. Øilgaard (udg.): *Filolog- og Magister-Stat*, 1907.⁴²
- Tuxen, J.K. og O. Tuxen: *Vejen til universitetet. Litteraturen om den universitetsforberedende undervisning fra reformationen til nutiden*, 1978.
- Weis, A.P. (red.): *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark for Skoleaaret 1914-15*, 1916.
- Weis, A.P. og K. Glahn (red.): *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark for Skoleaaret 1917-18*, 1919.
- Årsskrifter fra *Slagelse Private Mellem- og Realskole*. Div. årgange.

Noter

1. Tuxen, J. K. og O. Tuxen (1978) s. 197.
2. Arnskov (1931) s. 250.
3. Sst. s. 250 og årsskrift fra Dyhrs Skole, Slagelse (1971) s. 4. Holmgaard og Nissen (1968) s. 112, som også behandler skolen skriver, at Slagelse Private Realskole er opstået af frk. Ida (?) Branners private realskole. Louise Branner bestod i 1888 almindelig forberedelseksamen og tog i 1895 *Afgangseksamen i matematik og fysik fra Statens eetaarige Kursus for Lærere og Lærerinder*. Hun var ansat i Horsens fra 1906-1921 – de sidste år som adjunkt. Sml.: Clausen (1932) s. 282.
4. Forhandlingsprotokol for Foreningen »Fremtidens« Privat-skole for Slagelse og Omegn s. 28. Protokollen opbevares på Dyhrs Skole i Slagelse og dækker årene 1907-1971.
5. Sst. s. 31.
6. Sst. s. 33.
7. Sst. s. 33.
8. Sst. s. 34.
9. Arnskov (1931) s. 250 må have overset det første studenterhold, idet han skriver, at der i årene 1915-1918 var gymnasieklasser ved skolen.
10. *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1913-14* (1914), s. 7.
11. Sml. A.S. Weis (1916) s. 99f og *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1913-14* (1914) s. 15 samt *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1914-15* (1915) s. 13. Sst. (1915) s. 14, sst. (1916) s. 14 og sst. (1917) s. 14.
12. Forhandlingsprotokollen s. 37.
13. Sst. s. 40.
14. *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1916-17* (1917) s. 13.
15. A.S. Weis og K. Glahn (1919): *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark for Skoleaaret 1917-18* s. 270.
16. Sml. skolens årsskrifter fra perioden og V. Skovgaard-Petersen (1976) s. 358, hvor normaltimeplanen for gymnasiets tre linjer er aftrykt.
17. V. Holbøll (1933) s. 18. Dyhrs Skole Årsskrift 1971 s. 4.
18. *Magister=Stat* (1926) s. 85 og *Magister-Stat* (1945) s. 262. *Slagelse Private Mellem- og Realskoles 25-Aars Jubilæum 1907 – 8. April – 1932* (1932).
19. Sst. s. 11.
20. Sst. s. 11. Titelne cand.phil. og cand.philos. var en på den tid ofte benyttede, men uofficielle titler for en person, der havde bestået filosofikum. Se Hvidt (1991) s. 114 og Skovgaard-Petersen (1976) s. 102.
21. *Slagelse Private Mellem- og Realskoles 25-Aars Jubilæum 1907 – 8. April – 1932* (1932).

22. *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1914-15* (1915) s. 13.
23. *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1917-18* (1918) s. 9. I årsskriftet står hun blot angivet som *fru*. Jeg har ikke kunnet finde oplysninger om hende hverken i *Filolog- og Magister-stat* fra 1907 (udgivet af C.H. Styhr og H.F. Øllgaard) eller senere udgaver af magisterstaten – eller i den noget senere *Dansk Skole Stat*. Hun figurerer heller ikke i *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark*.
24. *Slagelse Private Mellem- og Realskole 1917-18* (1918) s. 9.
25. Sst. s. 28.
26. Dette svarer meget godt til kønsfordelingen generelt for privatister på den tid. I 1915 var der således en markant overvægt af mænd, der indstillede sig til studentereksamen afholdt ved eksamenskommissionen. Kilde: Undervisningsministeriet. 2. Dpt. Indberetninger om studentereksamens udfald for privatister 1915-1955. Rigsarkivet.
27. Årsskr. (1914) s. 30 og (1917) s. 13 og 30f.
28. Nørr (1974) s. 21.
29. Weis (1916) s. 332, 399, 401 og 416.
30. Riis Larsen (1991) s. 228ff.
31. Skovgaard-Petersen (1976) s. 296f.
32. En cand.philol. havde eksamen i fire fag: latin, græsk, historie og nordisk filologi. Denne eksamen blev indført i 1849, og der blev ikke uddannet nogen med denne kandidatgrad efter 1887. Jf. Nørr (1974) s. 24 og 35.
33. A.P. Weis (1916): *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler for Skoleaaret 1914-15*.
34. En bestyrer er kun talt med én gang. Da to af teologerne også havde skoleembedseksamen, var der i alt ved de eksamensberettigede skoler $6 + 2 = 8$, der havde en uddannelse som cand.mag.
35. Johannes Helms (1828-1895), rektor på Borgerdydsskolen på Christianshavn – den senere Vestre Borgerdydsskole – i årene 1867-1895, skulle have udtalt, at teologiske kandidater efter hans mening var bedre egnede for lærergeringen end andre universitetsuddannede. Da Einar Skovgaard-Petersen i 1894 havde taget teologisk embedseksamen, besluttede han alligevel også at blive cand.mag. for at have »Papirerne i Orden«. Han færdiggjorde sin anden kandidatgrad i 1899 og grundlagde året efter sin egen skole, Rungsted Kostskole. Jf. Bresson og Steen (2000) s. 8.
36. Jf. note 20.
37. § 2.
38. § 4.
39. Anordningens § 6.
40. *Slagelse Private Mellem- og Realskoles 25-Aars Jubilæum 1907 – 8. April – 1932* (1932).
41. Riis Larsen (1977) s. 22 og samme (2002) s. 5.
42. Senere udgaver af magisterstaten udkom i 1926, 1933 (supplement), 1945, 1951, 1962 og 1967. Op til begyndelsen af 1970'erne kom halvårlige tillæg.

Børge Riis Larsen er cand.scient. & art. i kemi, fysik og teoretisk pædagogik samt lic.pæd./ph.d. Har siden 1973 været ansat ved Slagelse Gymnasium og HF-kursus. Forfatterskabet omfatter artikler og bøger om naturvidenskaberne undervisningshistorie og pædagogik – bl.a. Naturvidenskab og Dannelse (1991) og Otte Kapitler af kemiundervisningens historie (1998). – samt lærebøger til gymnasiet og HF. Siden 1998 redaktør af Uddannelseshistorie.

Skolekampen i Hjembæk og Svinninge

En studie i folkeskolens centralisering ca. 1940-1980

Jørgen Mikkelsen

Folkeskolen gennemgik en stærk centralisering i årtierne efter folkeskoleloven af 1937. Denne artikel kaster lys over udviklingen i et af de områder, hvor der opstod langvarige konflikter om skolestrukturen. Undersøgelsen beskriver de forskellige aktørers rolle, idet der i særlig grad fokuseres på amtsskolekonsulenten. Desuden fremhæves de pædagogiske og økonomiske argumenter i den lokale debat.

Indledning

Folkeskoleloven af 1937 indførte en række minimumskrav om skolernes udstyr.¹ Det blev bl.a. påbudt alle skoler med børn over 12 år at indrette gymnastiksal med omklædningsrum og bad, ligesom enhver kommune skulle etablere en sportsplads. Loven gav dog mulighed for, at en kommune kunne fritages for indretning af idrætsfaciliteter, hvis kommunalbestyrelsen kunne godtgøre, at der på anden måde var sikret skoleeleverne og de unge en passende gymnastiksal eller sportsplads. Ligeledes tillod loven at samle den nu obligatoriske undervisning i sløjd og husgerning på en enkelt skole i kommunen. Derimod betød det lovfæstede minimumstimetal, at det ikke længere var muligt at fortsætte med hverandendagsundervisning, hvilket medførte, at masser af skoler fik behov for at etablere ekstra klasselokaler.² Men selvom loven gav mulighed for statstilskud til det nødvendige byggeri, gik det i de første mange år meget langsomt med at føre bestemmelserne ud i livet, og en betænkning fra 1953 viser, at folkeskolen på dette tidspunkt manglede ikke færre end 6.000 klasseværelser, 4000 faglokaler og knap 2000 gymnastiksale.³ Til gengæld foregik der et massivt skolebyggeri i de følgende 10-15 år, og alene i årene 1956-60 androg de samlede udgifter til dette formål 725 mio. kr.⁴ Undervisningsministeriet opfordrede nu stærkt til at koncentrere undervisningen på færre, men større skoler, da dette bl.a. gav mulighed for en bedre udnyttelse af de dyre faglokaler. Ifølge en opgørelse af Ole Rasmussen blev antallet af danske skoler da også reduceret fra 3.652 til 2.451 mellem 1951 og 1961, og ti år senere var det yderligere faldet til 2.108.⁵ I årene efter skoleloven af 1958 foregik der en betydelig koncentration af undervisningen på to- og tresprogede skoler, samtidig med at der var stor vækst i antallet af skoler med overbygning. Derimod blev antallet af skoler med færre end syv årgange stærkt reduceret efter midten af 1960'erne.

Mens folkeskolens centralisering er forholdsvis velbeskrevet på landsplan, foreligger der endnu ikke megen forskning om forløbet på lokalt og regionalt niveau. Dog ved vi, at der var stor forskel på centraliseringens omfang og hastighed i de enkelte amter, og at der kunne ligge både økonomiske, politiske og kulturelle motiver bag de forskellige udbygningsstrategier.⁶ I denne artikel vil jeg kaste lys over udviklingen i et af de områder, hvor der opstod bitre og langvarige konflikter om skolestrukturen. Men selvom forholdene i den vestsjællandske kommune Hjembæk-Svinninge (efter 1966: Svinninge Kommune) på nogle felter var ret specielle, indeholder beskrivelsen utvivlsomt en del elementer, som kan genfindes mange andre steder. Jeg vil lægge megen vægt på at beskrive de forskellige aktørers rolle, idet jeg i særlig grad vil fæstne mig ved amtsskolekonsulentens funktion og den måde, hvorpå han løste sine opgaver. Men jeg vil også fremhæve de pædagogiske og økonomiske argumenter, som blev fremlagt i debatten om kommunens skolestruktur.

Artiklen bygger i overvejende grad på journalsager fra Holbæk Amts Skoledirektions arkiv, og artiklen giver derved også et indtryk af de rige forskningsmæssige muligheder, der ligger i en udnyttelse af skoledirektionernes arkiver. Jeg har dog også fundet meget værdifuldt materiale i kommunens arkiv⁷ – ikke mindst en fin samling udklip fra lokale aviser.⁸ Derimod har Undervisningsministeriets arkiv kun været inddraget perifert i undersøgelsen.

Den første udbygning efter 1937

I 1940 udarbejdede amtsskolekonsulenten for Holbæk Amt en samlet oversigt over bestanden af landsbykskoler i amtet. Det fremgår, at ikke færre end 123 af de 167 skoler havde mindre end 50 elever, mens kun 17 skoler havde over 100 og tre over 150 elever. Med deres hhv. 120 og 91 elever hørte Svinninge og Hjembæk skoler altså begge til de større i amtet. I begge skoler var de syv årgange fordelt på fem klasser, og begge havde en førstelærer, yderligere en lærer samt en lærerinde.⁹

Hjembæk-Svinninge Kommune tog allerede i 1939 skridt til at føre folkeskolelovens lokalekrav ud i livet, og da krigsudbruddet fik bragt lokalpolitikere på andre tanker, fremsendte 117 beboere i Hjembæk i 1941 en »adresse«, hvori de pressede på for at få sat gang i anlægsarbejderne.¹⁰ Resultatet blev, at sognerådet i februar 1942 indsendte en ansøgning til skoledirektionen om tilladelse til nybyggeri ved begge skoler.¹¹ I Svinninge skulle en ny tilbygning indeholde et sløjdlokale, et skolekøkken, et bibliotek og en læsestue samt en bolig til en lærerinde. I Hjembæk ønskede man en tilbygning med sløjdlokale og skolekøkken. Der blev medsendt tre sæt tegninger. Sognerådet kunne også meddele, at det allerede havde udbudt arbejdet i licitation, og arbejdet ville gå i gang, så snart vejrliget tillod det. Samtidig sendte sognerådet en ansøgning til Undervisningsministeriet om statstilskud til byggeriet.

Imidlertid involverede forberedelsesarbejdet lidt flere instanser, end man nok havde forestillet sig i Hjembæk-Svinninge Kommune. For skoledirektionen sendte – i overensstemmelse med almindelig praksis – materialet til udtalelse hos såvel amtsskolekonsulenten som amtslægen og de relevante fagspektører (i dette tilfælde sløjd- og skolekøkkeninspektørerne). Efter at have modtaget kommentarer herfra så skoledirektionen sig i stand til at videresende planerne til Undervisningsministeriet

Et udsnit af Geodætisk Instituts kort over en del af Nordvestsjælland 1948, henlagt i Holbæk Amts Skoledirektions journalsager 1952-1960, Hjembæk-Svinninge 1956-1957 (Landsarkivet for Sjælland).

med direktionens anbefaling. Ministeriet lod sin rådgivende arkitekt, Th. Havning, se på sagen, og han afgav – traditionen tro – en lang og detaljeret redegørelse. Den mundede ud i en anbefaling, men indeholdt også en række konkrete betingelser. Den 8. juni 1942 kunne ministeriet så meddele sin endelige godkendelse af planerne samt et tilsagn om et statstilskud på op til 30.000 kr. Et år senere stod den nye fløj af Svinninge Skole indflytningsklar, og efter yderligere et par år kunne også børnene i Hjembæk glæde sig over nogle nye faglokaler.

I løbet af krigsårene lykkedes det også Svinninge Skole at indfri skolelovens krav om indendørs idrætsfaciliteter. I første omgang søgte sognerådet imidlertid at løse problemet ved at indrette en gymnastiksal i forsamlingshuset.¹² Da skoledirektionen i juni 1941 modtog en anmodning om at klare sagen på denne måde, udbad direktionen sig en udtalelse fra amtsskolekonsulenten. Han aflagde besøg på stedet og kunne da konstatere, at forsamlingshuset havde en »fortrinlig Beliggenhed« lige over for skolen. Men han anbefalede direktionen, at den også indhentede udtalelser fra amtslægen og gymnastikinspektøren. De ytrede stor betænkelighed ved forslaget, idet de frygtede for rengøringsstandarden, når gymnastikundervisningen skulle dele rum med »Møder, Fællesspisninger, Baller, Dilettantforestillinger m.m.«, men de endte dog begge med at sige god for ordningen. Og da sognerådet herefter forsikrede, at gymnastikundervisningen ville foregå under hygiejnisk forsvarlige forhold, kunne skoledirektionen give sin anbefaling til denne indretning, og kort efter forelå Undervisningsministeriets tilladelse – under forudsætning af, at skolens rengøringsvedtægt nøje blev overholdt. Men fire måneder senere, i februar 1942, ændrede man holdning i Svinninge. Nu ønskede man ikke længere at indrette den eksisterende forsamlingshusbygning på en ny måde, men at opføre et nyt gymnastikhus i tilknytning til forsamlingshuset. Også dette forslag måtte hele vejen gennem det administrative system, men det mødte – som man kunne forvente – kun velvilje.

Planlægning og byggeri i 1950'erne

Den næste udbygningsfase fandt sted i første halvdel af 1950'erne. I Svinninge betød det voksende elevtal, at der nu var grundlag for en fuldstændig årgangsdeling, dvs. at gøre skolen syvklasset. Der var derfor behov for yderligere et klasselokale og en lærerbolig. Disse problemer blev løst uden større dramatik ved, at man i 1955 forlængede en af skolens fløje.

Desuden udarbejdede sognerådet i 1952 et forslag om at etablere en ny fløj ved Hjembæk Skole. Den skulle rumme et ekstra klasseværelse, et bibliotekslokale, et lægeværelse og en gymnastiksal.¹³ Forslaget fik en pæn modtagelse hos ministeriets rådgivende arkitekt og Statens Bibliotekstilsyn, men inden man nåede at se disse udtalelser i Hjembæk, havde sagen taget en ny vending. Den 4. november sendte sognerådet nemlig et brev til skoledirektionen, hvor det meddelte, at Hjembæk forsamlingshus stod i begreb med at udvide og modernisere sine lokaler. Bestyrelsen havde derfor »for økonomiens skyld« [!] ønsket, at børnene fra Hjembæk Skole »vedblivende« skulle benytte husets faciliteter.¹⁴ Sognerådet kunne meddele, at det »var gået med til leje af lokalerne til skolegymnastik for en årrække, for så vidt disse kan godkendes af myndighederne«. Sognerådet havde da også allerede rekvireret tegnning-

Hjembæk Skole blev opført 1906-1907 og udvidet i 1914. I midten af 1940'erne og i begyndelsen af 1950'erne blev der tilføjet nogle få klasseværelser og fagllokaler. Derimod fik skolen aldrig sin megen omdiskuterede gymnastiksal. Skolen fungerer i dag som efterskole, men dette har ikke medført ændringer af betydning i skolens ydre fremtoning (Ældre foto fra Svinninge Lokalhistoriske Arkiv).

ger fra en arkitekt og fremsendte dem nu »til skoledirektionens godkendelse«. Desuden henviste sognerådet til, at en plan om nybygning i forbindelse med forsamlingshuset var blevet godkendt »af myndighederne« som gymnastiksal i 1942.

Sognerådets tvetydige politik i dette spørgsmål må ses i lyset af, at der gennem en årrække havde været stærkt delte meninger om det i lokalsamfundet. Lærerne og skolekommissionen havde længe ønsket sig en gymnastiksal ved skolen, mens flertallet af beboerne i Hjembæk lagde mere vægt på at få moderniseret forsamlingshuset, og der var sågar blevet lavet en underskriftsindsamling til støtte for dette krav.¹⁵ Men ifølge et brev fra skolekommissionens formand til skoledirektionen blev der i løbet af sommeren 1952 gennemført et møde, hvor sognerådet, skolekommissionen og lærerne ved skolen alligevel accepterede forsamlingshus-løsningen.¹⁶

Det nye forslag fik en kold skulder fra både amtslæggen, gymnastikinspektøren og ministeriets rådgivende arkitekt. Sidstnævnte – Hans Henning Hansen – bemærkede bl.a., at det adskilte sig meget fra 1942-planen (der åbenbart lignede det forslag, som på samme tid blev gennemført i Svinninge). De negative reaktioner gjorde det naturligt for skoledirektionen at udbede sig en erklæring fra den nyudnævnte amtsskolekonsulent Sigurd Møller Pedersen. Han aflagde et besøg på skolen, hvor han talte med alle de implicerede parter. Herefter udarbejdede han et notat, hvor han ganske vist i princippet tilsluttede sig Hansens synspunkt, men alligevel nåede frem til det

resultat, at skoledirektionen burde imødekomme sognerådets anmodning. Han anførte tre begrundelser for dette. For det første blev forsamlingshuset kun brugt ganske lidt til dans og dilettantforestillinger, idet alle større arrangementer blev afholdt i nabobyerne Svinninge og Jyderup. For det andet var det vigtigt at holde liv i forsamlingshuset, fordi der ikke eksisterede andre samlingslokaler til fester og møder i Hjembæk. Og for det tredje ville en gymnastiksal ved skolen kun blive benyttet ca. 16 timer om ugen. Amtsskolekonsulenten mente, at det simpelt hen ville blive for dyrt for kommunens beboere, hvis der blev opført »to sale samme sted med så lille en udnyttelsesprocent«, og at det ville være urimeligt at bruge så megen arbejdskraft på dette projekt, når der andre steder i amtet var stor mangel på klasse- og faglokaler.¹⁷

Det administrative tovtrækkeri fortsatte med uformindsket kraft de følgende år.¹⁸ I efteråret 1953 udarbejdede en lokal arkitekt et detaljeret skitseprojekt for udbygning af forsamlingshuset, men det blev kritiseret sønder og sammen af gymnastikinspektøren, hvorimod Hans Henning Hansen tilbød at aflægge et besøg på stedet. I marts 1955 fik han lejlighed til at se skolen og forsamlingshuset sammen med amtsskolekonsulenten og en række repræsentanter for de lokale parter. Det blev da besluttet at opgive den omstridte plan og gå tilbage til det oprindelige forslag fra 1942, dvs. en ny bygning vinkelret på forsamlingshuset. Et halvt år senere fremlagde arkitekten et nyt skitseforslag, og denne gang var der kun få kritiske bemærkninger fra sagskundskaben. Men amtsskolekonsulenten kunne ikke undslå sig for en bemærkning om prisen, der var mere end dobbelt så høj som i det første overslag. Det er ikke lykkedes for mig at afklare, om den høje pris afskrækkede sognerådet fra at gå videre med sagen, eller om processen gik i stå pga. afslag på en ansøgning om statstilskud. Blot må det konstateres, at byggeplanerne heller ikke denne gang blev ført ud i livet.

Hjembæks Skoles første døds-kamp

Den 14. maj 1959 lavede Sigurd Møller Pedersen en oversigt over Hjembæk-Svinninge kommunes skolevæsen.¹⁹ Ved at sammenligne denne redegørelse med oversigten over amtets skoler i 1940 kan man se, at begge skoler noterede en fremgang i elevtal på 33% i løbet af de 19 år. Den syvklasede Svinninge Skole havde nu 159 elever, mens der var 121 børn i de seks klasser på Hjembæk Skole. Mht. lærerbe-manding var der heller ikke nogen forskel af betydning – endnu; Svinninge havde seks ansatte, Hjembæk fem. Endvidere fortæller oversigten, at kommunen sammen med Kundby og Gislinge kommuner havde sluttet overenskomst med en privat real-skole, Svinninge Realskole, om undervisning af børn på realskolen efter udgangen af 7. skoleår.

Amtsskolekonsulentens fremstilling rummer også forskellige scenarier for den fremtidige skolestruktur i kommunen, og den kunne dermed tjene som et nyttigt værktøj i den lokalpolitiske beslutningsproces. Man må da også formode, at oversigten er blevet til med dette for øje. Skolestrukturen var nemlig et varmt emne i den politiske debat i Hjembæk og Svinninge i 1959. Debatten begyndte tilsyneladende, da sognerådet i februar indgav en ansøgning til skoledirektionen om at gøre begge skoler til selvstændige købstadsordnede skoler med hver sin skoleinspektør.²⁰ Direk-

tionen bad Møller Pedersen om en indstilling, og han svarede, at han uden videre kunne gå med til, at Svinninge Skole blev købstadsordnet, for byen var i vækst og skolen derfor også. Derimod gav oplysninger fra folkeregistret anledning til at tro, at Hjembæks elevtal ville falde de følgende år. Men hvis man kun gjorde Svinninge Skole købstadsordnet, ville man komme i den uheldige situation, at lærerne ved denne skole ville få højere løn end kollegerne i Hjembæk.²¹ Møller Pedersen foreslog derfor, at der blev skabt et købstadsordnet skolevæsen for hele kommunen, således at man ansatte en skoleinspektør med overordnet ansvar for begge skoler og tjenestebolig i Svinninge, hvis skole han også skulle lede, og en viceskoleinspektør, der skulle være daglig leder af Hjembæk Skole.

Men inden amtsskolekonsulenten nåede at afgive sin indstilling til skoledirektionen, havde udviklingen indhentet ham. Så han måtte slutte sin beretning til direktionen (den 26. maj) med at meddele, at sognerådet nu havde vedtaget at nedlægge Hjembæk Skole og at centralisere hele kommunens skolevæsen i Svinninge. Imidlertid havde 83% af de stemmeberettigede beboere i Hjembæk skoledistrikt (identisk med Hjembæk Sogn) skrevet under på en begæring om at få spørgsmålet til afstemning i skoledistriktet, og Møller Pedersen fandt det realistisk, at initiativtagerne »ved en energisk agitation« kunne formå mindst 80% af distriktets vælgere til at stemme for en videreførelse af Hjembæk Skole. I så fald ville det ikke være muligt at nedlægge skolen, førend en ny kommunalbestyrelse evt. måtte træffe beslutning derom.²²

Skoledirektionen var dog allerede velorienteret om stemningen i Hjembæk, for den 16. april havde 15 forældre i et brev til direktionen leveret en kraftig argumentation for bevaring af skolen, »så sognet kan bevare de værdier, som er opbygget gennem mange år, og som dagligt berører vort liv og færdens«. Forældrene mente, at en nedlæggelse ville betyde et stort tab for foreningslivet i sognet, da skolens lokaler også blev benyttet til bibliotek og forskellige aftenskolekurser, »der alle har god tilslutning«. Det fremgår tillige, at i alt 534 personer havde skrevet under på kravet om en lokal folkeafstemning, og at kun fem af de ni sognerådsmedlemmer havde stemt for nedlæggelse af skolen.²³

Ved afstemningen den 29. maj stemte 79% af de stemmeberettigede beboere i Hjembæk Sogn for en opretholdelse af skolen. I selve Hjembæk landsby var det 83%, mens andelen kun nåede op på 73% på afstemningsstedet i den sydlige del af sognet. Børnene fra dette område gik i skole i Jyderup, som lå væsentligt nærmere for dem end Hjembæk Skole. Forældrene til de skolesøgende børn i Hjembæk havde også (i deres brev af 16. april) anmodet skoledirektionen om at udelukke beboerne i den sydlige del af sognet fra afstemningen – ud fra den noget tvivlsomme argumentation, at de vælgere, der ikke benyttede skolen, ikke burde have indflydelse på skolens fremtid. Straks efter afstemningen sendte en af Hjembæk-forældrene da også et brev til amtmanden (der var formand for skoledirektionen) med en anmodning om »en velvillig Behandling« af sagen under hensyn til, at der havde været mere end 80% ja-stemmer i selve Hjembæk.²⁴ Amtsskolekonsulenten fik brevet til udtalelse. Han svarede, at han havde deltaget i en række møder om nedlæggelsen af Hjembæk Skole, og at han her havde fået det klare indtryk, at sognerådet og skolekommissionen loyalt havde fulgt de gældende love; beboerne i Hjembæk havde

altså ingen grund til indsigelse. Skoledirektionen fulgte – som sædvanlig – indstillingen fra amtsskolekonsulenten.

De lokale skolemyndigheder gik nu straks i gang med at udarbejde et nyt udkast til skoleplan for kommunen, og i slutningen af juni blev det videreeksperderet til Undervisningsministeriet med skoledirektionens anbefaling. To af direktionens medlemmer var dog noget betænkelige ved situationen, og den 15. juli sendte de et brev til ministeriet med anmodning om at få sagen genoptaget, således at beboerne i den sydlige del af sognet ikke blev medregnet blandt de stemmeberettigede ved en evt. ny afstemning. Ministeriet kunne dog meddele, at der ikke var hjemmel for at udelukke en del af beboerne i et skoledistrikt fra en afstemning.

Selvom der altså ikke kom noget direkte resultat ud af henvendelsen, fik de betænkelige medlemmer af skoledirektionen unægtelig henledt de ministerielle embedsmænds opmærksomhed på problemerne i kommunen og dermed måske også gødet jorden for en ændring af sognerådets beslutning. Under alle omstændigheder blev skoledirektionen den 19. januar 1960 bedt om at give ministeriet en nærmere begrundelse for nedlæggelsen, og otte dage senere blev sagen genstand for et møde på højeste niveau – nemlig med deltagelse af ministeren (Jørgen Jørgensen), departementschefen, kontorchefen for folkeskolekontoret, sognerådsformanden, skolekommissionens formand og amtsskolekonsulenten! Ifølge et senere notat fra Møller Pedersen blev resultatet, at »alle tiltrådte et af ministeren stillet forslag«, om at der blev udarbejdet en skoleplan, som gav Svinninge Skole status som købstadsordnet, mens Hjembæk Skole skulle fortsætte som landsbyordnet. Et embedsmandsnotat i Undervisningsministeriets sag giver dog en noget anderledes udlægning: »Man overvejer mulighederne at opretholde en 3- el. 4-årig forskole i Hjembæk, el. at lade Hjembæk skole fortsætte indtil efter næste komm.valg. Besøget var en orientering af ministeren, som tilrådede en af disse to muligheder, således at der ikke nu sker hel nedlæggelse af Hjembæk skole – men afgørelsen må træffes lokalt.«²⁵

Svinninge Skole i vokseværk

Allerede i sommeren 1962 var der behov for en ny skoleplan for kommunen. Baggrunden var, at bestyreren af den private realskole i Svinninge ikke længere fandt det rentabelt at drive sin skole, og at de kommunale skolemyndigheder derfor følte sig nødsaget til at oprette en realafdeling ved Svinninge Skole.²⁶ Derudover skulle skolen fra nu af også modtage 8. klasses elever fra hele kommunen.

Nogle af overbygningseleverne flyttede ind i en netop færdigbygget fløj med seks klasselokaler, et ungdomslokale og en forsamlingsal.²⁷ Men man havde allerede da opstillet nye mål for skolens udbygning, nemlig fire ekstra fløje – med klasseværelser, faglokaler og gymnastiksal – der skulle omslutte en legeplads. I 1964 forelå der et detaljeret skitseforslag, som gav mulighed for, at den nu to-sporede skole med tiden kunne blive tre-sporet. Efter at faginspektørerne, amtslægen og Undervisningsministeriets rådgivende arkitekt havde udtalt sig positivt, blev det endelige skitseforslag godkendt af skoledirektionen i marts 1965. Men inden sognerådet havde opnået den fornødne igangsætningstilladelse fra Boligministeriet, var Hjembæk-Svinninge Kommune den 1. april 1966 blevet lagt sammen med Kundby og Gislinge

Svinninge Skole, som den så ud i 1971. Nederst til højre, helt ud til vejen, ses den oprindelige skolebygning fra 1898. Til venstre for skolegården ligger en fløj fra 1914, der blev udbygget i 1955 og 1962. Bag skolegården ses bygningen fra 1943 og til venstre i billedet, bag græsplanen, fløjen fra 1962. Bagest ligger der fire nye fløje fra 1969-1970 og allerøverst til venstre Svinningehallen. I sandhed en skole med knopskydning. Til gengæld er der kun tilføjet en enkelt bygning siden 1970 (Foto af H. Blytsgaard i Svinninge Lokalhistoriske Arkiv).

kommuner. Dette gav anledning til mange nye lokale forhandlinger, og på et møde mellem alle de involverede parter den 14. december 1966 blev det besluttet at opgive det vedtagne skitseforslag og i stedet arbejde på en etapevis udbygning af skolen over en årrække. De første to faser blev afsluttet i hhv. 1969 og 1970 og omfattede 16 klasseværelser, en halv snes faglokaler, en lang række grupperum og materiale- rum, et stort lærerværelse, diverse kontorer og en samlings- og spisesal (med scene) på 360 m². Efter en årrække med en »katastrofal pladsmangel« var Svinninge Skole nu blevet »en moderne og tidssvarende skole ... der i udstyr og bekvemmelighed ligger langt forud for den skole, flertallet af kommunens borgere selv har haft mulighed for at stifte bekendtskab med i deres egen skoletid« – som en begejstret journalist formulerede det i en lokal avis den 17. februar 1970.

Ganske anderledes stod det til med Hjemløk Skole. Her var der ganske vist også byggeplaner i begyndelsen af 1960'erne. Det drejede sig om et ungdomslokale samt

– endnu en gang – en udbygning af forsamlingshuset med en gymnastiksal. Amtskolekonsulentens fik forelagt planerne i 1962 og indstillede dem til skoledirektionens godkendelse. Men da han to år senere skulle udtale sig om igangsætningstidspunktet, anbefalede han, at man gav projektet lav prioritet i forhold til andre byggearbejder i amtet. Han betegnede nu projektet som en »skolemæssigt ... dårlig og rodet løsning«, og han kunne kun se ét positivt træk, nemlig at den nye bygning kunne indgå som en del af forsamlingshuset »og derved ikke være helt unyttig«, såfremt skolen skulle blive nedlagt i løbet af en årrække, »og det må man regne med!«²⁸

Nybygningen blev imidlertid aldrig opført, så skolen måtte leve videre med den gamle ordning med leje af forsamlingshusets sal. Derimod kom der en løsning på Svinninge Skoles problem med idrætsfaciliteter, da kommunen i 1969 fik en sports-hal i umiddelbar tilknytning til skolen – ligesom det var tilfældet så mange andre steder i landet i disse år.²⁹ Svinninge Skole indgik en aftale med den selvejende institution Svinningehallen om, at skolen mod betaling gjorde brug af hallen et vist antal timer pr. uge.

Strukturdebatten i 1969

Kommunesammenlægningen i 1966 betød, at det nye sogneråd fik ansvar for fem skoler; udover Hjembæk og Svinninge var det Kundby Centralskole, Gislinge Hovedskole og Sandby Forskole. Et sæt indberetninger fra april 1968 over det forventede antal elever det følgende år giver et godt indtryk af »styrkeforholdet« mellem skolerne.³⁰ Svinninge Skole oplyste, at der ville være 358 elever (heraf 119 i overbygningen), Kundby regnede med 201 elever, Gislinge 103 og Hjembæk 91 (fordelt på syv klasser, hvoraf nogle kun ville få 8-11 elever). Men den absolutte bundskrabber var Sandby Forskole, der kun forventede otte elever. Det blev da også sidste sæson for denne skole. I januar 1969 søgte skolenævnet om skoledirektionens tilladelse til at nedlægge forskolen og at sætte den 65-årige lærerinde på ventepenge. Skoledirektionen gav tilladelsen efter, at sognerådet havde meddelt, at beslutningen havde været averteret i bladene, og at der ikke var indkommet nogen indsigelse mod nedlæggelsen.

Derimod ønskede alle de øvrige skoler at foretage udvidelser og at indkøbe inventar. Sognerådet var betænkelig ved de udgifter, som dette måtte påføre kommunen og indkaldte derfor skolekommissionen, skolenævnene, de fire skoleledere, formændene for lærerrådene og amtsskolekonsulenten til et møde den 5. februar 1969 om den fremtidige skolestruktur.³¹ Her drøftede man fem forskellige modeller, der spændte fra bevaring af den eksisterende struktur til fuld centralisering af al skolegang på Svinninge Skole.³² Som ventet var meningene delte, men man kunne dog enes om, at der skulle gennemføres en detaljeret undersøgelse af lokalebehovet for de enkelte skoler. Møller Pedersen lavede denne analyse i marts, og den viste, at der under alle omstændigheder ville være behov for at opføre lokaler med et samlet omfang af 2-3.000 m². I forbindelse med fremlæggelsen af disse tal fremsatte amtsskolekonsulentens et forslag, der søgte at forene ønskerne om at spare penge og om at beholde skolerne så intakte som muligt. Løsningsforslaget bestod i, at 6. og 7. klasser-eleverne fra Hjembæk og Gislinge blev kørt til Svinninge Skole, når de skulle have undervisning i husgerning, sløjd og fysik.

Forslaget vakte dog ikke begejstring hos en eneste af skolelederne. Således bemærkede skoleinspektøren i Svinninge, at det ville være meget uheldigt for børnene, hvis de »sjove og spændende« fag blev »brændt af« på samme ugedag, hvorved der ville blive en stærk koncentration af læsefag på de andre dage. Førstelæreren på Hjembæk Skole kunne dog gå med til forslaget, hvis hans primære ønske – anskaffelse af fysikapparatur for 30.000 kr. og opførelse af skolebibliotekslokaler i Hjembæk – ikke kunne imødekommes.

Skolekommissionen kunne heller ikke tilslutte sig amtsskolekonsulentens forslag. Flertallet i kommissionen gik i stedet ind for en midlertidig overflytning til Svinninge Skole af 6. og 7. klasse på Gislinge og Hjembæk skoler. Inden for en treårs periode skulle man herefter sammenlægge Hjembæk og Svinninge skoledistrikter til ét distrikt og Gislinge og Kundby distrikter til ét.

Skolenævnene afgav derimod meget forskellige vota om den fremtidige skolestruktur. Således tog nævnet i Gislinge stærkt afstand fra at beskære en 7-klaset skole til en 5-klaset, fordi det angiveligt ville gøre det umuligt at tiltrække kvalificeret lærerkraft til en sådan skole. Derimod argumenterede nævnet for Svinninge Skole for overflytning af 6. og 7. klasses-eleverne fra Gislinge og Hjembæk til Svinninge. Tilsyneladende mente nævnets medlemmer, at dette ville give børnene fra de små skoler en bedre sprogundervisning, ligesom børnene muligvis ville falde bedre til i de nye omgivelser ved en flytning efter 5. klasse.³³

Da sognerådet skulle træffe sin afgørelse den 15. april, var skolekommissionens formand, der var en af de stærkeste modstandere af amtsskolekonsulentens forslag, forhindret i at møde. Det blev derfor foreslået at udskyde beslutningen, men dette blev afvist, og herefter gik 7 af de 12 tilstedeværende ind for amtsskolekonsulentens forslag. Forud for afstemningen gik en skarp debat.³⁴ Således efterlyste Richard Jensen (Gislinge) beviser på, at de små skoler ikke havde løst deres opgaver tilfredsstillende, og han refererede til, at amtsskolekonsulenten på et møde skulle have svaret benægtende på spørgsmålet, om der var forskel på uddannelsen på store og små skoler. Hertil bemærkede Peder Møller Christensen (Marke),³⁵ at de små skoler ganske rigtigt hidtil havde opfyldt kravene, »men nu er det fremtidens skole, det gælder, og den peger i retning af den tre-sporede«. Som man kan fornemme, var der en klar sammenhæng mellem medlemmernes adresser og deres holdninger i skolespørgsmålet; derimod spillede partitilhørsforholdet ingen rolle i denne sammenhæng.

Efter sognerådsmødet lykkedes det imidlertid det fraværende medlem at samle tilstrækkelig tilslutning til, at der ni dage senere kunne afholdes et ekstraordinært møde, og her viste der sig et flertal på syv stemmer mod seks for at forkaste amtsskolekonsulentens forslag. I stedet blev der – med de samme stemmetal – truffet beslutning om en overflytning af 6. og 7. klasse fra Gislinge og Hjembæk til Svinninge. »Næppe havde sogneraadformand Herman Jensen konstateret, at der var syv stemmer for forslaget, før saa godt som alle de 40 tilhørere [der overvejende kom fra Hjembæk og Gislinge] rejste sig og forlod sogneraadssalen«, fortæller *Kalundborg Folkeblads* journalist i sin artikel fra 25. april. Artiklen giver et godt indblik i endnu en ophidset debat om spørgsmålet. Mindretalsrepræsentanten Richard Jensen hævdede således, at flertallet havde foretaget en kynisk affejning af et konstruktivt forslag fra skole-

nævnene i Gislinge og Hjembæk, mens flertalsrepræsentanten Knud Krusdorf (Svinninge) mente, at en bevaring af de små skoler med syv klasser var udtryk for et ønske om adskillelse af børnene efter gamle sogneprincipper. »Det er mod tanken med kommunesammenlægningen, en bagstræberisk tankegang« (!), påstod han. Krusdorf anførte dog også det pædagogiske argument, at Svinninge Skole ville få alle de moderne hjælpemidler; hvis børnene i de små skoler ikke fik adgang til disse, ville de få en ringere undervisning. Hertil bemærkede Harry Henriksen (Hjembæk), at »de elementære fag« ikke krævede så dyre hjælpemidler, og den teknisk krævende fagundervisning skulle jo under alle omstændigheder foregå i Svinninge.

Den heftige debat fortsatte i den følgende tid.³⁶ Fem medlemmer af sognerådet sendte straks efter mødet den 24. april et brev til amtsrådet, hvori de bad om at få be-lyst, hvorvidt en beslutning, der var vedtaget med absolut flertal, kunne omstødes blot ni dage senere, når der ikke var kommet noget nyt frem i sagen. Samtidig ind-gav to af Hjembæk Skolenævnets medlemmer en klage til amtmanden over, at det se-nest vedtagne forslag hverken havde været forelagt fælleslærerrådet, forældrene el-ler lærerne. Og et par uger senere fremsendte 127 af de i alt 134 forældre ved Hjem-bæk Skole et protestbrev til sognerådet og skoledirektionen, hvori de bl.a. skrev, at en skole med fem klasser ikke havde nogen fremtid. Derfor mente de, at Hjembæk Skole var »dømt til at nedlægges, om ikke nu, så senere«.³⁷ De troede også, at den gode kontakt mellem skole og hjem ville blive brudt, hvis eleverne blev flyttet til Svinninge. Protestskrivelsen blev fulgt op af et brev til skoledirektionen fra Grethe Petersen på vegne af Hjembæk-forældrene. Hun frygtede for, at skolen ville miste sine lærere, hvis antallet af årgange blev reduceret, og at det ville blive et stort han-dicap for eleverne, hvis de i flere år skulle undervises af vikarer. Så hellere flytte alle eleverne i Hjembæk til Svinninge på én gang, hvis det endelig skulle være.

Det sidste synspunkt var ganske på linje med fælleslærerrådets holdning. I et brev til skolekommissionen anførte rådet en række argumenter imod skoler med kun fem årgange. Det blev bl.a. bemærket, at undervisning på de samme få klassetrin igen og igen kunne virke uinspirerende på læreren, og at det begrænsede fagudbud betød, at den enkelte lærer kunne blive nødt til at undervise i fag, der ikke havde hans eller hendes interesse. Desuden ville det være vanskeligt at få gang i det arbejde, »der i særlig grad samler eleverne og lærerne, f.eks. lejrskoleophold og skolefester«.

Trods lærernes betænkeligheder besluttede sognerådet den 20. maj at godkende en ny skoleplan, der betød, at skolerne i Hjembæk og Gislinge mistede de to øverste årgange. Til gengæld fik Svinninge en fuldt udbygget folkeskole, idet skolen for første gang fik en 10. klasse. Skoleplanen viser, at Svinninge Skole nu havde et lærerkorps på 29 lærere (+ skoleinspektør og viceskoleinspektør). Bemandingen i Hjembæk og Gislinge blev derimod reduceret til fire lærerkræfter hvert sted. Ende-lig blev Kundby Skole normeret til ni lærere.

Hjembæk Skoles nedlæggelse – et langstrakt slutspil

Den kommunalbestyrelse, der trådte sammen i april 1970, tog straks fat på den vide-re diskussion om skolestrukturen, og i løbet af efteråret afholdt man fire velbesøgte beboermøder forskellige steder i kommunen.³⁸ Herefter var der tilsyneladende en

pause i debatten indtil november 1971, hvor skolekommissionen fremlagde to alternativer; udover en skole med overbygning skulle kommunen enten have to skoler med hver seks klasser eller én dobbeltsporet skole med syv klasser. Tre måneder senere vedtog et flertal i skolekommissionen det yderligtgående forslag at nedlægge alle de tre små skoler i løbet af en femårsperiode for i stedet at opføre en helt ny skole i Svinninge.³⁹ Som ventet ytrede de forskellige skolenævn og lærerråd sig meget forskelligt om dette forslag, men Kulturelt Udvalg tilsluttede sig skolekommissionens tanker, for så vidt angik lukningen af Hjembæk og Gislinge skoler. Derimod ønskede man at udbygge Kundby Skole i stedet for at opføre en ekstra skole i Svinninge. Flertallet i kommunalbestyrelsen tilsluttede sig denne indstilling efter endnu en bitter debat den 18. april 1972.

Imidlertid måtte de kommunale politikere endnu en gang sande, at de små skoler nød en meget stærk lokal opbakning. For i løbet af få uger lykkedes det at mobilisere 95% af de stemmeberettigede i Gislinge-området og 87% i Hjembæk Sogn for en afstemning om nedlæggelserne, og den 6. september kunne de to sognes beboere så gå til valgurnerne. Man kunne notere imponerende stemmeprocenter på hhv. 86 og 89, og begge steder lykkedes det også at nå de fornødne 80% til at omstøde kommunalbestyrelsens beslutning. Der var dog nerver på i Hjembæk; her skulle der bruges 405 ja-stemmer, og det nåede man lige akkurat op på – efter at 8 af 10 tvivlsomme stemmer var blevet anerkendt som gyldige ja-stemmer af uvildige iagttagere!⁴⁰

Således sikrede Gislinge og Hjembæk skoler sig endnu et par års respit, da strukturspørgsmålet nu først kunne tages op igen efter det næste kommunalvalg.⁴¹ Dette skete i løbet af sommeren og efteråret 1974 og mundede ud i en beslutning den 15. oktober samme år, hvor kommunalbestyrelsen – med ti stemmer mod tre – vedtog et forslag, der betød, at kommunen blev opdelt i to skoledistrikter, Hjembæk-Svinninge og Gislinge-Kundby. Hvert af distrikterne skulle forsynes med en tosporet grundskole (til og med 7. klasse), mens hele overbygningen ligesom hidtil skulle anbringes i Svinninge. Imidlertid blev det samtidig besluttet at bevare Hjembæk Skole »som en bygningsmæssig del af Svinninge skole« [!]. Dog skulle Hjembæk Skole for fremtiden kun varetage undervisningen af de lokale børn til og med 2. klasse, og man ville forsøge at udleje de dele af skolebygningerne, som kommunen ikke længere ville få brug for. Hvad angår kommunens østlige distrikt, blev det besluttet at koncentrere al skolegang for 0.-3. klasse i Gislinge, mens Kundby til gengæld skulle tage sig af al undervisning for 4.-7. klasse. På denne lidt pudsige facon lykkedes det at holde begge skoler i live, samtidig med at man gennemførte den tospors-ordning, som man anså for mest hensigtsmæssig ud fra en pædagogisk synsvinkel.

Inden kommunalbestyrelsen traf denne afgørelse, havde forslaget været til høring i alle relevante organer, og det havde kun mødt modstand af betydning i Gislinge Skolenævn, som ønskede at fastholde skolens status som 7-klaset. Derimod havde Hjembæk Skolenævn sagt god for forslaget, hvad der må tages som udtryk for, at skolenævnet vurderede, at dette nu var den eneste mulighed for at fastholde blot en smule skolegang i landsbyen. Og at det kun ville blive ganske lidt, fremgår tydeligt af et notat, som skolekommissionen udarbejdede den 15. juli 1974.⁴² Kommissionen mente nemlig, at man – takket være forskellige former for samlæsning mellem de

Den 15. oktober 1974 besluttede kommunalbestyrelsen reelt at gøre Hjembæk Skole til en forskole for Svinninge Skole. Dette var en direkte følge af kommunalbestyrelsens beslutning 18. juni samme år om at undersøge mulighederne for at bevare Hjembæk Skole »under en eller anden form«. Det har ikke været muligt at finde en skriftlig begrundelse for sidstnævnte beslutning, men to fotos fra Svinninge Lokalhistoriske Arkiv giver et klart indtryk af de omstændigheder, hvorunder beslutningen blev truffet! Hjembækkernes demonstration til kommunekontoret var formentlig en direkte reaktion på, at flertallet i kommunalbestyrelsen en uge forinden havde afvist et forslag om at udsætte nedlæggelsen af skolen til 1978. (Foto af Steen Rasmussen i Svinninge Lokalhistoriske Arkiv).

enkelte klasser – kunne klare sig med en enkelt lærer på fuld tid samt en lærer i børnehaveklassen syv timer ugentligt. Denne ordning trådte i kraft ved begyndelsen af skoleåret 1975/76.

Tre år senere var elevtallet i Hjembæk så beskedent, at der kun var grundlag for to klasser på skolen. Kulturelt Udvalg besluttede da at lukke skolen med virkning fra august 1979. Denne gang synes skolenævnet at have været indforstået, men en avisartikel den 24. november 1978 viser, at der for en gangs skyld var delte meninger i forældrekrædsen. Nogle mente nu, at man lige så godt kunne flytte alle børnene til Svinninge med det samme; andre ønskede traditionen tro at kæmpe til sidste bloddråbe, ja de overvejede endda at starte en protestindsamling med det formål at beholde børnene i børnehaveklassen så længe som muligt!⁴³ Det ville i givet fald have været den sjette underskriftsindsamling om Hjembæk Skole siden 1940. Jeg har ikke haft mulighed for at følge denne sag nærmere, men det står fast, at skolen lukkede i sommeren 1979.

Demonstrerende forældre og børn i Hjembæk.

Ganske anderledes kom det til at gå i den østlige del af kommunen. Da børnetallet i Gislinge begyndte at stige, bestemte kommunalbestyrelsen sig i 1975 for en udbygning af skolen. Og i oktober 1977 blev det endvidere besluttet, at alle 7.-10. klasses elever fra det østlige distrikt skulle undervises i Gislinge Skole, som samtidig fik tilføjet alle 0.-6. klasses eleverne i den ene halvdel af distriktet. Så nu var det Kundby Skole, der kom i klemme, idet denne skole blev reduceret til en skole med seks årgange for halvdelen af det østlige distrikt. Skolen har dog formået at overleve indtil nu, selvom det undertiden har holdt hårdt, men den har stadig kun børn til og med 6. klasse. I øvrigt har skolebilledet i kommunen ikke ændret sig væsentligt siden 1970'erne.

Afsluttende bemærkninger

I denne artikel har jeg ønsket at kaste lys over forløbet af folkeskolecentraliseringen i en enkelt kommune for derigennem at få et bedre indblik i de forskellige aktørers roller og i karakteren af de lokale skoledebatte.

Hvad aktørerne angår, har jeg i særlig grad koncentreret mig om amtsskolekonsulentens centrale rolle indtil 1970 – især opgaven med at skabe pragmatiske løsninger, der kunne forene lovgivningens og faginspektørernes faglige krav med lokalbefolkningens og de lokale myndigheders ønsker samt det økonomisk mulige. Undersøgelsen har dog ikke blot givet et billede af amtsskolekonsulentens rolle som en kon-

struktiv brobygger, men også som en mand med en ganske betydelig indflydelse på den lokale skoleudvikling, fordi hans indstillinger i så høj grad blev fulgt af skoledirektionen og ministeriet. Disse resultater falder godt i tråd med, hvad Erik Nørr er nået frem til ved studier af amtsskolekonsulentordningen i Sønderjylland i perioden efter Genforeningen og i resten af landet i de følgende årtier.⁴⁴

Mange af de argumenter, der blev fremført i skoledebatten i Hjembæk og Svinninge, kan uden tvivl genfindes talrige andre steder i landet. Det gælder bl.a. spørgsmålene om skoler som lokale kulturcentre, om eksistensberettigelsen af skoler med færre end syv årgange og om behovet for at give alle børn adgang til de samme uddannelsesmuligheder. Men de lokale synsvinkler må ikke overses, når det drejer sig om afvejning af pædagogiske og økonomiske hensyn – som det f.eks. var tilfældet i sagen om gymnastiksalen i Hjembæk.

Artiklen giver også anledning til at rejse nogle spørgsmål, som det kunne være interessant at få undersøgt mere generelt. Et af disse drejer sig netop om, hvorvidt lokale skolemyndigheder i stor udstrækning gjorde brug af forsamlingshuse m.v. for at opfylde skolelovens krav om idrætsfaciliteter. Et andet spørgsmål er, i hvilken grad undervisningsministeren og ministeriets ledelse blev inddraget i konkrete sager om lukning eller omdannelse af skoler. Et tredje spørgsmål kunne lyde således: I hvilket omfang benyttede lokalbefolkningen sig af muligheden for lokale afstemninger, og hvor ofte havde borgerne held med sig i dette forehavende? Og mere generelt kunne det være interessant at få undersøgt, hvorfor der i bestemte lokalsamfund udvikles en særlig aktivistisk tradition for opbakning bag den lokale skole – og om denne aktivisme kommer til udtryk på andre felter end skolespørgsmålet.

Noter

1. Artiklen er en viderebearbejdning af min arkivfaglige afhandling »Folkeskolen og amtsarkiverne ca. 1940-70«, 2002. Jeg takker Erik Nørr for kyndige råd under udarbejdelsen af afhandlingen og for opfordringen til at publicere resultaterne i *Uddannelseshistorie*.
2. Jf. Else Karlshøj: Da skolebilledet væltede, *Årbog for dansk skolehistorie* 1978 s. 172.
3. Sst. s. 175.
4. *Skolebyggeri og lærerbehov. Betænkning udsendt af det økonomiske sekretariat*, 1962.
5. Ole Rasmussen: De tusind skolers land, *Uddannelseshistorie* 1994 s. 103.
6. Den tidligere amtsskolekonsulent Viggo Land mente således, at der var en sammenhæng mellem den fynske friskoletradition og den omstændighed, at de 7-klassede ét-sporskoler i stort omfang blev bibeholdt på Fyn (Tyve års konsulentarbejde for folkeskolen. *Årbog for dansk skolehistorie* 1982 s. 22).
7. Jeg takker sekretariatsleder Connie B. Larsen for mangesidig bistand under mit besøg i kommunen i sommeren 2003.
8. Det fremgår dog sjældent, hvilken avis der er tale om i de enkelte tilfælde.
9. LAK. Holbæk Amts Skoledirektion (HAS). Journalsager 1942-43 II. Oversigten indeholder også en nøje opgørelse over indretning og teknisk udstyr på de enkelte skoler.
10. Jf. avisartikel 28. august 1943 (fundet i kommunens udklipssamling – ligesom de avisartikler, som der henvises til i det følgende).
11. HAS. Journalsager 1941-42 II (lægget: Byggesag Hjembæk-Svinninge 10-26-1941/42).
12. HAS. Journalsager 1941-42 I.
13. HAS. Journalsager 1950-51 II. At der allerede var pladsproblemer i Hjembæk i slutningen af 1940'erne, ses af dette citat fra et brev fra skolekommissionen til sognerådet, dateret 19. februar 1946: »...for Øjeblikket maa [man] benytte Sløjdløkalet til Smaa børns undervisning og indrette det dertil ved at lægge Plader over Høvlebænkene og anvende Taburetter, hvilket virker meget utilfredsstillende«. Hjembæk-Svinninge Kommunes arkiv -1966 på Svinninge Skole (HSK). Journalsager, j.nr. 53-1.

14. Eleverne havde åbenbart allerede i mange år brugt forsamlingshusets sal til gymnastikundervisning.
15. Opråbet, der desværre er udateret, blev udarbejdet af 15 beboere og underskrevet af yderligere 379. Det ses i (HSK). Journalsager, j.nr. 53-1. Konflikten om spørgsmålet beskrives bl.a. i en avisartikel i *Holbæk Amts Venstreblad* 26. januar 1950.
16. Udateret brev fra efteråret 1952 (HAS. Journalsager 1952-60 Hjembæk-Svinninge, lægget: 1954/55). Ved det pågældende møde var amtsskolekonsulent Dalgaard også til stede, og han stillede sig åbenbart ikke afvisende over for forsamlingshus-løsningen. Han døde imidlertid kort efter, og han efterlod sig intet skriftligt om mødet.
17. Som det var sædvane, blev amtsskolekonsulentens indstilling sendt i cirkulation blandt medlemmerne af skoledirektionen, og de tilsluttede sig – som det også var sædvane – alle vurderingen. Provst Mikkelsens votum siger meget om tiltroen til Møller Pedersen: »Når amtsskolekonsulenten – trods de stærke udtalelser imod godkendelse fra andre sagkyndiges side – anbefaler godkendelse af planen ... vil jeg ikke modsætte mig«.
18. HAS. Journalsager 1952-60 Hjembæk-Svinninge (lægget: 1954/55).
19. Sst. (lægget: 1959/60).
20. Begrebet »købstadsordnet skolevæsen« går helt tilbage til 1899, hvor der blev givet mulighed for, at en landkommune helt eller delvis kunne indføre de bestemmelser, der gjaldt for klassedeling, undervisningsfag, ugentligt timetal og aflønning af lærere i købstadsskolerne. Ordningen vandt dog kun udbredelse i et meget lille antal landkommuner, inden folkeskoleloven af 1958 fjernede de vigtigste forskelle mellem undervisningen på land og i by. Efter 1958 var der dog stadig forskel på ledelsesformen og lærerlønningerne i de købstadsordnede og landsbyordnede skoler.
21. Der havde åbenbart været problemer med en sådan ordning flere andre steder i amtet.
22. HAS. Journalsager 1952-60 Hjembæk-Svinninge (lægget: 1958/59). Jf. Lov om folkeskolen af 18. juni 1958 § 5, stk. 2 og Undervisningsministeriets cirkulære af 8. april 1959 § 4.
23. HAS. Journalsager 1952-60 Hjembæk-Svinninge (lægget: 1959/60).
24. I sognerådet var man i øvrigt også i vildrede med, hvordan afstemningsresultatet burde fortolkes. Ved mødet umiddelbart efter afstemningen gik tre medlemmer ind for at bevare skolen, mens fire gik imod og to undlod at stemme. RA. Undervisningsministeriet (UVM) 1. Departements 1. Kt. Journalsag nr. 3640/1959.
25. HAS. Journalsager 1952-60 Hjembæk-Svinninge (lægget: 1959/60, notat af 5. januar 1961); UVM 1. Departements 1. Kt. Journalsag nr. 3640/1959 (noteret 27. januar 1960).
26. Et notat i Undervisningsministeriets sag (se note 24) giver et interessant indblik i overflytningsproblematikken. Sognerådet ønskede at overflytte alle klasserne fra realskolen til Svinninge Skole, hvad der egentlig stred imod reglerne (en overbygningsafdeling blev normalt opbygget trinvis i løbet af tre år). Ministeriet var imidlertid villig til at dispensere m.h.t. etableringen af en ny 2. real. Derimod var det et stort problem, at der kun havde meldt sig tre elever til den nye 3. real på Svinninge Skole. Ministeriets sagsbehandler havde nemlig ved en telefonsamtale med amtsskolekonsulentens erfaringer, at to af de tidligere lærere ved privatskolen nu var blevet ansat ved privatskolen i Jyderup, og at de havde været rundt hos forældrene til de børn, som hidtil havde gået i 2. real på Svinninge Realskole, for at »kapre« elever til Jyderup. De benyttede den taktik at fortælle forældrene, at deres barn ville få svært ved at klare sig i en kommunal skole, men hvis barnet kom med til Jyderup, skulle man nok sørge for at give det særundervisning! De eneste, der ikke lod sig »snøre«, var tre forældrepar, som hele tiden havde været meget loyale over for kommunen. Ministeriets sagsbehandler syntes derfor, at det ville være synd at tvinge netop dem til at sætte deres børn i en skole uden for kommunens grænser. Efter svære interne drøftelser i ministeriet besluttede man dog at henvise de tre forældrepar til en sådan løsning.
27. HAS. Journalsager, Byggesag vedr. Hjembæk-Svinninge 1959-60. Jf. Ingrid F. Hylby og Gunnar E. Andersen (red.): *Svinninge Skole 1898-1998*. Svinninge 1998 s. 4.
28. HAS. Journalsager 1960-62, j.nr. 19 (lægget: 1961/62, notat af 18. maj 1964).
29. Jf. Gunnar Lind Haase Svendsen: Det store halbyggeri, *Fortid og Nutid* 2003 s. 186-204.
30. HAS. Journalsager 1968-70, j.nr. 99-64 og 99-65 (sag nr. 99-65-10-1-1968) (»Indstilling om fastsættelse af antallet af lærerstillinger ...«).
31. Mødereferatet findes i Svinninge Kommunes arkiv fra og med 1966 (SK) på Svinninge Rådhus. Journalsager indtil 1985, j.nr. 50-1. Ellers bygger fremstillingen på HAS. Journalsager 1968-70, j.nr. 99-65.
32. Nogle måneder forinden havde yderligere en model været i spil, nemlig at omdanne Hjembæk Skole til specialskole for handicappede elever fra hele kommunen. Denne tanke blev opgivet, da Svinninge Kommune gik med til at yde et bidrag til en specialskole, Starreklinte-skolen, der skulle være fælles for otte kommuner i regionen. Avisartikel 25. september 1968.
33. Amtsskolekonsulentens forslag blev også drøftet ved et offentligt møde om skolestrukturen den 29.

marts. Mødet fik en udførlig omtale i de lokale aviser, og det fremgår her, at forslaget var tænkt som en overgangsløsning, der skulle hindre, at man begik fejlinvesteringer på et tidspunkt, hvor man ikke kendte morgendagens behov. I *Kalundborg Folkeblad* blev Møller Pedersen citeret for denne interessante formulering: »Saa lad os da lappe saa godt og fornuftigt som muligt ... For lappe skal vi under alle omstændigheder.« Dette afholdt dog ikke mødedeltagerne fra at komme med kritiske bemærkninger; flere mente således, at det ville være uheldigt for eleverne fra de små skoler, at de i en række timer om ugen skulle opleve at være »gæster« på en skole, der var fremmed for dem.

34. Jf. referatet i *Kalundborg Folkeblad* den 16. april 1969.
35. Marke ligger i Kundby Sogn, nogenlunde lige langt fra Kundby, Svinninge og Hjembæk.
36. Det følgende bygger på HAS. Journalsager 1968-70, j.nr. 99-65.
37. De to skolenævnsmedlemmer Uffe Kjærgaard og Inga Hansen var inde på det samme i et læserbrev i *Sjællands Tidende* den 5. maj 1969. Her skrev de bl.a.: »'Kan man da ikke forlange beboerafstemning?', spørger man. Nej, for man nedlægger dem ikke, men nøjes med at kappe »hovedet«, nemlig de to øverste klasser af. Man får derved en skoleform, som ingen tror er levedygtig. Derfor vil det være en let sag, når tiden er inde, at fjerne de sørgelige rester. Få vil stemme for bevarelsen af en så mishandlet skoleform.«
38. Jf. diverse avisartikler med fyldige referater – men overvejende med gentagelse af velkendte argumenter.
39. Ifølge en avisartikel fra 23. februar 1972 ville en sådan løsning have kostet mindst 10 mio. kr. Til sammenligning kan nævnes, at en skoleinspektør i november 1970 vurderede, at det ville koste 1,3-1,5 mio. kr. at gøre hver af de tre små skoler til tidssvarende institutioner.
40. En avisartikel fra 7. september 1972 fortæller om den ophidsede stemning ved afstemningen i Hjembæk. På et tidspunkt måtte formanden for valgbestyrerne bede en af de tilstedeværende om ikke at tilægge sig valglisten, hvor man kunne se, hvem der havde stemt!
41. Af et brev til Vestsjællands Amt, dateret 27. oktober 1972, fremgår det faktisk, at kommunalbestyrelsen ved et møde den 29. september besluttede, at man ikke ville foretage sig yderligere m.h.t. udbygning af kommunens skolevæsen før kommunalvalget i 1974. Dette betød også en udskydelse af de byggearbejder, der var planlagt for Svinninge Skole i 1973/74 og 74/75. SK. Skolekommissionens korrespondance 1. marts 1972-31. marts 1973.
42. SK. Skolekommissionens korrespondance 1. april 1973-31. september 1974.
43. Svinninge Lokalhistoriske Arkiv. Arkivalier vedr. Hjembæk Skole.
44. Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave*, 2003.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, cand.mag. i historie og humanistisk informatik 1989 og ph.d. 1996. Arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet/Landsarkivet for Sjælland m.m. Har bl.a. beskæftiget sig med byhistorie ca. 1700-1850, sundhedsforvaltning ca. 1800-1920, fængselshistorie ca. 1750-1930 og forskellige sider af administrations- og retshistorie siden ca. 1700. Blandt de nyeste publikationer kan nævnes Bag tremmer. Ældre straffeanstalter og deres arkivalier (2002).

I 1900-tallet kom vi for alvor i skole

Fra skolepolitik til kompetencepolitik

Søren Ehlers

I det meste af 1900-tallet er den første skolepolitik forankret i en tænkning i landbrugsøkonomi. De ændringer, der slår igennem i 60'erne, bygger på en forestilling om systematisk »masseskoling« af unge, og konsekvensen er oprettelse af nye institutioner overalt i landet. Efter godt 30 års uddannelsespolitik ændres kursen igen, og Danmark begynder – i lighed med de fleste europæiske lande – at følge de retningslinjer, der udstikkes af EU og andre overnationale organer. Den nye kompetencepolitik hænger sammen med den globale konkurrence og den tænkning i vidensøkonomi, der kom på dagsordenen sidst i 90'erne.

Min skolegang begyndte i 1954. Det var i de store årganges tid, og derfor var vi mange i 1. klasse. Der blev vel oprettet syv klasser det år, og skolen var helt ny, stor og moderne. Især den kæmpestore aula gjorde indtryk. Hver morgen sang hundreder af børn og lærere i et stort fællesskab sange af Ingemann, Grundtvig og andre nationale digtere, og skoleinspektør J. Elkær-Hansen var en storartet forsanger. Om eftermiddagen og om aftenen blev aulaen brugt til arrangementer, hvor det var skolens kor eller orkestre, der stod på podiet. Skottegårdsskolen i Kastrup havde masser af faglokaler, omfattende samlinger, et fremragende skolebibliotek, flere legepladser, en tandklinik osv. Der manglede vist ikke noget.

Dengang vidste eller forstod jeg ikke, at den ranke forsanger, der stillede op med Lange Lærer Larsen ved flyglet, var involveret i byggeri overalt i kommunen. Som nyansat *kommunelærer* var han i 1943 blevet medlem af kommunalbestyrelsen i Kastrup-Tårnby, og fra 1958 arbejdede han som borgmester på at give tilflytterne – de mange i det almennyttige byggeri – en ordentlig behandling. J. Elkær-Hansen var en tid min lærer i historie, og vi hørte ham om morgenen fortælle om velfærdspolitik. Senere på dagen satte skoleinspektøren sig i sin bil for at køre op til rådhuset, der var blevet opført i den anden ende af kommunen.¹ Min skole var et af de første led i den kæde af kommunale institutioner, der blev opført i Elkær-Hansens tid. »Skolevæsenet blev udbygget med det bedste«, skriver han mange år efter.² Der måtte ikke spares på skolernes standard, og i Tårnby kommune var det nødvendigt at bygge nyt overalt. Klassekvotienten steg – f.eks. havde Tårnby Skole i 1955 et par klasser med 35-40 elever.³ Derfor blev bygningerne og lærerpersonalet udnyttet til det yderste. I et par år gik jeg således i skole om eftermiddagen – vi mødte kl. 12 og gik hjem kl. 16.

Klos op ad Skottegårdsskolen ligger Kastrup Skole. Den anede jeg ikke det mindste om, og jeg har næppe været inde i bygningerne. Dengang syntes jeg, at den så lil-

le og underlig ud. Men i 1907 har kommunalbestyrelsen været stolte af Kastrup Skole. Da byggeriet stod færdigt, kunne Kastrup-Tårnby forlade det »landsbyordnede« skolevæsen, hvor børnene gik i skole hver anden dag. Der blev endog oprettet *mellemskoleklasser*, så kommunen kunne leve op til intentionerne bag almen-skoleloven af 1903. Reorganiseringen af det lokale skolevæsen var et offentligt initiativ, der sigtede mod at give de unge, der havde »evnerne«, en eksamen. Men i første omgang glippede det. I 1912 måtte Kastrup-Tårnby Kommune opgive sine mellemskoleklasser. Der var kun få forældre, der havde råd til at lade børnene gennemføre et 8. og et 9. skoleår, og hele arrangementet blev for dyrt for kommunekassen. Først i 1917 lykkedes det at gøre mellemskoleklasserne permanente.⁴

Set i bakspejlet har de to naboskoler gode navne. Kastrup Skole opførtes i 1907 og afløste en skole fra 1872, der bar samme navn. Skolerne fra 1872 og 1907 var lokale – de gav de nærmestboende børn mulighed for at komme i skole. Derfor hed skolen Kastrup Skole – i betydningen Kastrups skole, lokalsamfundets skole. Skottegårdsskolen er fra 1953, og det vældige byggeri havde et andet sigte. Fra begyndelsen rummede skolen en række specialfunktioner, den var bemanded med et stort og veluddannet personale og husede fritidstilbud for børn og unge, voksne og ældre. Hele komplekset – med flere skolegårde og en vældig aula, der havde søjler og balkoner, en scene i den ene ende og et stort podie i den anden – var ambitiøst. Skottegårdsskolen var en offentlig manifestation. Derfor fik den et navn i bestemt form. Det var kommunens, det offentlige skole.

Vort lutherske undervisningsbegreb

Denne navngivningsskik – der kan genfindes overalt i landet – afspejler en vilje til at styrke den offentlige skole. Oprindeligt drejede det sig om at få dækket landet med skoler. Politikerne ville ikke acceptere, at børns skolegang blev hæmmet af geografin – der måtte ikke være *hvide pletter* på Danmarkskortet. Trods urbaniseringen – med dannelse af stationsbyer, udbygning af den kollektive trafik m.v. – forblev antallet af skoler konstant til 2. Verdenskrig, hvorefter nedlæggelserne satte ind: skoler blev til skolekomplekser. I 1945 havde Danmark 4.239 skoler for børn, og 50 år efter var tallet 2.536.⁵ Antallet af folkeskoler falder fortsat, og det ligger i kortene, at der kommer skolenedlæggelser, så snart de nye storkommuner er i funktion. Småt er muligvis stadig smukt, men stort er billigere. I disse år er det politiske hovedargument, at store skoler har bedre mulighed for at sikre *undervisningskvaliteten*, fordi de faglige miljøer er større.

Antallet af lærere har derimod været stigende gennem det meste af 1900-tallet. I 1909 havde folkeskolen 8.950 lærere, og de fik snart mange kolleger. I 1983 nåede Danmark det foreløbige højdepunkt med 60.137 ansatte folkeskolelærere. Lærerseminarierne søgte at holde trit – der blev i 1907 uddannet 390 lærere, og i 1977 – 70 år efter – var den årlige produktion oppe på 3.375. Det er store tal, selv når vi tager hensyn til befolkningstilvæksten og undervisningspligtens udvidelse (1972). Antallet af elever pr. lærer har derfor været faldende gennem hele århundredet. Det var godt 40 i 1909 og kun 10 i 1995.⁶ Det er en usædvanlig lav ratio, hvis vi sammenligner med lande på et tilsvarende udviklingstrin.

I 1900 forestillede den svenske forfatter Ellen Key⁷ sig, at det 20. århundrede ville blive »Barnets Aarhundrede« – det kom ikke til at holde stik. I stedet blev det de offentlige institutioners, især skolernes århundrede. På dansk er *skole* et meget anvendt begreb. I *Ordbog over det Danske Sprog* bind 19 (1940) omfatter behandlingen af ordet 9 spalter. Hvis opslaget udvides til at omfatte ord, der har »Skole-« som forstavelse, åbenbares det, at de sammensatte ord fylder 29 spalter. Eksistensen af disse i alt 38 spalter viser, at skole var noget centralt i de trykte medier. Tidligt var der politisk vilje til at få både børn og unge undervist. De kongelige anordninger om borger- og almueskoler (1814) indeholder således bestemmelser om den konfirmerede ungdoms undervisning, og fra 1851 ydede Folketinget på Grundtvigs foranledning tilskud til folkehøjskoler. Danmark var et foregangsland.

Det offentlige tros på undervisning hang sammen med det lutherske i dansk forvaltningstradition.⁸ I 1900-tallet var danskerne tilbøjelige til at tænke, at undervisning hang sammen med skole-institutionen, men tidligere mente man, at undervisning hang sammen med kirke-institutionen. Derfor blev skolebygningerne som regel opført i nærheden af præstegården og sognekirken. Et fingerpeg om sammenhængen får vi ved at se nærmere på kirkerummets indretning: den prædikestol, der efter reformationen blev opstillet i de lutherske kirker, må først og fremmest forstås som et kateder.⁹ Det var præstens opgave at sikre, at menigheden blev undervist, og kirken havde det curriculum, som alle skulle lære.

Det formelle grundlag for lutherdommen herhjemme var Kirkeordinansen (1537), som Christian 3. udstedte kort efter sin magtovertagelse. Teksten – der var udarbejdet i et nært samarbejde med Martin Luther og hans nærmeste medarbejdere – foreskriver i detaljer, hvordan børn og unge skal indføres i Luthers tankeverden. Generation efter generation blev derefter undervist i Luthers Lille Katekismus, og hans lærebog var ubetinget den vigtigste tekst i det daglige skolearbejde. Det lutherske undervisningsbegreb forudsætter, at curriculum er fælles, og Kirkeordinansen kom til at fungere som det retlige grundlag for almue- og borgerskoler helt til 1814. Det var også den, der pålagde købstæderne at oprette lærde skoler. I 1500-tallet blev der oprettet 24 lærde skoler i Jylland og 15 på Sjælland.¹⁰ Det almene gymnasium har således også rod i det lutherske.

Den lutherske kirke kom til Danmark som en institution for undervisning, og derfor blev det kirken, der – på statens vegne – sørgede for, at befolkningen blev undervist og opdraget.¹¹ I dag er det nok gået i glemmebogen, at konfirmationen (1736) er en eksamen. Tidligere gav præsterne de unge karakterer for deres præstationer ved konfirmationen, og man kunne dumpe. Hvis unge mennesker ikke var blevet konfirmeret, var de udelukket fra at gå til alters, blive gift m.v. Eksaminationsretten gav kirkens præster definitivt magt i forhold til skolens elever.

Hvorfor hedder det Undervisningsministeriet?

I den forbindelse er det værd at pege på, at det centrale ministerium stadig hedder Undervisningsministeriet. Formodentlig har embedsmændene i generation efter generation set *undervisning* som ministeriets kerneydelse. Jo mere der blev undervist i Danmark, jo bedre. Sådan er det ikke mere. En interessant kilde er opslagsværket

Dansk-Engelsk Uddannelses-Terminologi, som ministeriet udgav i 1995. I dette er »undervisnings-« den mest anvendte forstavelse, og redaktøren har haft sine vanskeligheder med at oversætte den ministerielle terminologi til et engelsk, der kunne forstås i udlandet.¹²

Hvorfor bærer ministeriet dette navn? Det relevante fagudvalg i Folketinget hedder Uddannelsesudvalget, og det har det heddet siden valget i 1973, hvor Folketinget besluttede at nedsætte stående udvalg. Hvorfor hedder det ikke Uddannelsesministeriet? Det hedder det i andre lande. I de engelsksprogede lande hedder det ikke Ministry of Instruction eller Ministry of Teaching, men Ministry of Education. Kan vi finde en forklaring på det navn, der bruges i Danmark?

Navnet stammer fra 1916, hvor regeringen besluttede at dele Kultusministeriet,¹³ således at Danmark fik et selvstændigt kirkeministerium og et selvstændigt undervisningsministerium. Niels Petersen, der har undersøgt Kultusministeriets historie, mener, at opsplitningen af den ministerielle forvaltning udelukkende byggede på administrativ sædvane. Delingen indebar i al enkelhed, at ministeriets 1. Kontor fik en kirkeminister som politisk chef, 2. Kontor og 3. Kontor fik en undervisningsminister som politisk chef og den forøgede udgift omfattede i alt: Løn til en ny minister og løn til et nyt ministerialbud. Opdelingen i tre kontorer var indført i 1848. Danske Kancelli havde administreret kirkevæsenet og borger- og almueskolevæsenet sammen, men den første minister (D.G. Monrad) ønskede et selvstændigt kontor for borger- og almueskolevæsenet. Hans organisationsplan indebar, at 1. Kontor arbejdede med kirkens forhold, 2. Kontor administrerede den »lavere« undervisning, mens 3. Kontor tog vare på den »højere« undervisning.¹⁴

Ændringen kan ikke forklares som et forsøg på at sekularisere arbejdet i skolerne.¹⁵ Baggrunden var, at den radikale regering (1913-20) ønskede at gøre formanden for folketingsgruppen til minister, og da han var ordfører på det kirkelige område og desuden sognepræst, var det praktisk at udnævne ham til kirkeminister. Delingen af Kultusministeriet er derfor en konsekvens af et politisk skaktræk. I denne sammenhæng hører det med til forklaringen, at majestæten, Christian 10., i det statsråd, hvor delingen skulle konfirmeres, udtalte, at han ikke betragtede opdelingen som bindende for fremtidige regeringer. Kongen og mange andre ønskede at fastholde båndet mellem kirken og skolen.¹⁶

I 1848 skønnede D.G. Monrad, at landets »Underviisningsanstalter« var så ensartede i deres »Grundvæsen« – uanset om undervisningen var højere eller lavere – at de burde administreres af det samme departement: »Thi vel indbefatter Underviisningsvæsenet forskjellige Arter af Skoler, men disse udgjøre tilsammen en Eenhed, hvori de i Forening danne en Kjæde af Anstalter, hvis enkelte Led gribe ind i og understøtte hinanden«.¹⁷ Denne idé, som de fleste af Monrads efterfølgere formodentligt har kunnet tilslutte sig, viste sig vanskelig at realisere. Etableringen af et nationalt uddannelsessystem – en fælles overordnet styring af de almene, de erhvervsrettede og de folkeoplysende institutioner for børn og unge, for voksne og ældre – har igen og igen mødt modstand. Der har bestandig været en eller flere grupper i samfundet, der har følt ejerskab i forhold til en bestemt institutionsform, og derfor er det aldrig lykkedes at lægge styringen af samtlige institutionsformer ind under ministeriet.

Mange forhold i »systemet« kan forklares som konsekvenser af administrativ sædvane: lærlinguddannelser hørte først under Indenrigsministeriet, derefter under Handelsministeriet (1908-61) osv. Andre ressortændringer må forklares politisk. F.eks. blev folkehøjskolerne og forskellige former for ungdoms- og voksenuddannelse i 1988 overført til Kulturministeriet, da Ole Vig Jensen skulle være minister. I 1998 mente Undervisningsministeriet, at man var kommet så vidt med etableringen af et nationalt uddannelsessystem, at der var basis for en reorganisering, der indebar oprettelsen af statslige styrelser: Uddannelsesstyrelsen, Institutionsstyrelsen og SU-styrelsen. Dengang hørte arbejdsmarkedsuddannelserne imidlertid stadig under Arbejdsministeriet. Dem fik Undervisningsministeriet så i 2001, hvor det til gengæld måtte afgive universiteterne til Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling.

Skolepolitik i et landbrugssamfund

Skolelovgivningen var sparsom i 1800-tallet, og det skildres ofte som en følge af forfatningskampen, men forklaringen er snarere strukturel. 1899-loven, der efter tysk forbillede indførte begrebet *folkeskole*, forbedrede lærernes aflønning, men rørte ikke ved strukturen. For børneskolernes vedkommende var det fortsat de kongelige anordninger fra 1814, der udstak de overordnede retningslinjer. Lidt anderledes ser det ud, hvis vi sætter fokus på skolerne for unge. Almenskoleloven af 1903 skabte i byerne en organisatorisk forbindelse mellem skolerne for de mange (folkeskolen) og skolerne for de få (gymnasiet). Forbindelsesleddet hed *mellemskolen*. Det var en selvstændig eksamensafdeling for 6. til 9. årgang, som vi også kender fra andre nordiske lande. Allerede i 1869 havde Norge indført en mellemskoleafdeling, og Sverige fik i 1905 noget tilsvarende. Store lande som Tyskland og England fik aldrig et sådant forbindelsesled. De fortsatte med parallelle systemer – dvs. skoleformer, der fungerede uden indbyrdes forbindelse.¹⁸

Det er karakteristisk for det meste af 1900-tallet, at vilkårene for skoler på landet og skoler i byerne var meget forskellige. Det gjaldt også for de skoler, der tog sig af »den konfirmerede Ungdom«. Eksamensskolernes elevtal voksede, men længe var det søgemønster, der gjaldt for landdistrikternes efterskoler og folkehøjskoler, upåvirket. Trods urbaniseringen bevarede folkehøjskolerne et stabilt elevtal indtil 1. Verdenskrig, hvorefter søgningen faldt for en tid. Det var især de dårlige konjunkturer, der resulterede i, at en snes mindre folkehøjskoler måtte dreje nøglen om. Efterskolerne og de nye kommunale ungdomsskoler bevarede deres beskedne, men dog stigende elevtal.¹⁹

En opgørelse fra 1915 viser, at 13% af en fødselsårgang tog mellemskoleeksamen, 6% real- og præliminæreksamen, 5% pigeskoleeksamen o.l. og 4% studentereksamen.²⁰ Denne fordeling forblev nogenlunde konstant indtil 2. verdenskrig. Mellemskoler, realskoler og gymnasier er almene ungdomsuddannelser – for nu at bruge et nyere begreb. Der kan skrives succeshistorier om alle tre skoleformer: de evnede at tiltrække en væsentlig del af de unge, og dermed bidrog de til at understøtte den »standscirkulation«, der havde været et af de politiske mål med 1903-reformen. Det var i Danmark dog først og fremmest lærerseminarierne, der bidrog til cirkulation mellem stænderne. Disse institutioner flyttede unge fra bondestand til lærerstand.²¹

*Tabel 1. Bestanden i syv institutionsformer for unge*²³

	1915	1930
1. Lærerseminarier	1.500	1.800
2. Folkehøjskoler	5.550	6.400
3. Landbrugsskoler	1.750	3.000
4. Husholdningsskoler	900	950
5. Tekniske skoler	18.450	27.800
6. Handelsskoler	7.750	13.200
7. Gymnasieskoler	2.600	5.050

Hvis stigende elevtal og oprettelse af stadig flere institutioner er forudsætningen for en succeshistorie, er der grund til at nævne de erhvervsrettede ungdomsuddannelser. Disse uddannelsers tidlige historie er på en måde underbelyst – lærlingene boede som regel hos deres læremester, og skoleundervisningen foregik om aftenen. Modellen – hvor skolerne blev administreret af lokale foreninger – var fleksibel og svarer nogenlunde til landdistrikternes model for folkehøjskoler, landbrugsskoler og husholdningsskoler. Ved århundredskiftet havde Danmark 192 erhvervsskoler, og i 1915 var antallet vokset til 314.²² Ekspansionen kan anskueliggøres ved at se på rekrutteringen inden for de enkelte institutionsformer (se tabel 1):

De forskellige stigningstakter kan forklares som følger af den almindelige økonomiske udvikling, herunder urbaniseringen. Forbruget steg efter 1. Verdenskrig, detailhandelen var i vækst og antog lærlinge. Derfor fik handelsskolerne en forøget søgning. For de tekniske skolars vedkommende begyndte ekspansionen allerede i 1800-tallets sidste år – dvs. under den tidlige industrialisering. Den erhvervsmæssige uddannelse af så mange unge har utvivlsomt haft betydning for de pågældende og for omstillingen af landbrugssamfundet, men den bidrog næppe til »standscirkulation«. Mange af disse unge valgte de samme erhverv som deres forældre, men dyrkede dem på andre måder.

Den langsomme industrialisering

De vilkår, som børneskolerne arbejdede under, afspejlede det gamle samfund med dets skarpe skel mellem land og by. På landet var sognepræsten »født formand« for skolekommissionen, mellemskoler kunne kun oprettes i købstadsordnede skolevæsener osv. Mange elementer i den lokale skolepolitik fortsatte uændret op gennem 1900-tallet. Den landsbyordnede skole blev visse steder fastholdt til 1958, og den 7-årige undervisningspligt blev først udvidet i 1972. Men allerede efter 1. Verdenskrigs afslutning besluttede Folketinget sig for at undersøge behovet for grundlæggende reformer. Nedsættelsen af Den Store Skolekommission – der sad 1919-1923, holdt 249 plenarmøder og udarbejdede 18 lovforslag²⁴ – viser, at Folketinget var overbevist om, at ændringer ville blive nødvendige. Kommissionen, hvis flertal bestod af politikere, kunne imidlertid ikke blive enige. Den ene del af

kommissionen foreslog love for et landbrugssamfund, den anden for et industri-samfund.

Arbejdet i Den Store Skolekommission havde været præget af ønsket om lovgivning, men det kneb med at få processen i gang. Skiftet kom efter 1929, hvor Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre dannede regering. Den reelle vilje til at reformere arbejdet i børneskolen kan blotlægges ved at se nærmere på seminarielovene. Når disse love er relevante for at begribe den førte skolepolitik, skyldes det den tætte forbindelse, der var mellem seminarietområdet og folkeskoleområdet.²⁵ Undervisningsministeriet oprettede umiddelbart efter 1899-loven en stilling som statskonsulent for folkeskolen og seminarierne, og det var denne fagperson,²⁶ der koordinerede udviklingen af de to områder.

Seminarieloven af 1894 minder om folkehøjskolernes tilskudslov af 1892. Den havde til hensigt at skabe økonomiske forudsætninger for »friseminarier« – i lighed med de grundtvigske friskoler, frimenigheder m.v. – der under ministerielt tilsyn kunne arbejde side om side med de statslige seminarer, og denne politik lykkedes så godt, at disse kom til at udgøre majoriteten inden for området.²⁷ Seminarielovgivningens skulle først og fremmest tilgodese den offentlige skole, og derfor har uddannelsens hovedfag givetvis været børneskolens fag. Det står dog ikke i selve loven. 1930-loven er i den henseende eksplicit og opregner først hele fagrækken og derefter fagene pædagogik og praktisk skolegerning. Indholdsbestemmelserne i 1954-loven er imidlertid afgørende anderledes. Loven fastslår, at seminariernes hovedfag er »praktisk skolegerning, pædagogik og psykologi«, og derefter anfører den fagrækken.²⁸ Det faglige indhold i seminarietuddannelsen hang sammen med det faglige indhold i børneskolen. Lærerne fik ikke en egentlig erhvervsuddannelse (professionsuddannelse) – folkeskolefagene var før 1954 læreruddannelsens hovedfag.

Det er 1800-tallets ide om den jævne landsbylærer – den første blandt bønder²⁹ – der fastholdes i 1900-tallets lovgivning. Før 1954 fik lærerne en uddannelse, der pga. de mange fag og bemanningen på de små seminarier – hvor få lærere skulle dække mange fag – oftest var så nødtørftig,³⁰ at de med en afsluttet læreruddannelse var afhængige af lærebogssystemernes kvalitet og af de kurser, der blev udbudt af Lærerhøjskolen og af de faglige foreninger. Hvis en lærers arbejde reelt styres af den plan, som lærebogsforfatteren lægger, kommer *metodefriheden*³¹ – som danske lærere besidder i modsætning til f.eks. engelske – ikke til at spille nogen nævneværdig rolle. Det samme gælder et andet relikvie – den decentrale indholdsstyring. De lokale skolemyndigheder fulgte stort set altid de vejledende retningslinjer fra ministeriet. Det fælles curriculum var ikke Luthers Lille Katekismus, men synet på lærebøger og læseplaner var det samme. Når det lutherske undervisningsbegreb overlevede, hang det også sammen med det faglige niveau på seminarierne. Efter 1954 var det ganske vist ikke børneskolens fagrække, der var læreruddannelsens hovedfag, men reelt var situationen den samme. Adgangskravene var uændrede – seminarietuddannelsen blev fortsat udformet som et tilbud til »manden fra ploven«, og trods de nye *linjefag* blev der fortsat undervist i en mængde små eksamensløse fag. Seminarier blev i Danmark betragtet som en slags lokale folkehøjskoler.

Den samme forankring i børneskolens fagrække kan genfindes i den første aftenskolelov fra 1930. En undersøgelse af loven og dens forvaltning viser, at det var de 14-18-årige, der er den egentlige målgruppe for aftenskolevirksomheden, og 1930-loven fastslog, at dansk og regning var aftenskolens vigtigste fag. Lovteksten foreskriver en fast fagrække, der dels består af folkeskolens fag, dels af *praktiske fag* – dvs. noget, der var nyttigt for unges arbejde inden for husholdning, landbrug og detailhandel.³² Fra 1942 inddrog lovgivningen også efterskoler og kommunale ungdomsskoler, og Undervisningsministeriet ansatte en statskonsulent, der skulle udvikle arbejdet med de unge.³³

Skolepolitikken udsprang af 1800-tallets landbrugssamfund, og der var længe modstand mod strukturelle ændringer. Ganske vist gjorde 1937-loven mellemskoleafdelingen til en del af folkeskolen, og den søgte også på anden måde at sammenknytte »landsbyordnede« og »købstadsordnede« skoler. Imidlertid viste det sig at være vanskeligt at føre lovens bestemmelser ud i livet, og først i 1958 kom der en skelsættende reform. Efter et tilløb, der varede en halv snes år, blev der indgået et forlig på Christiansborg: den landsbyordnede skole forsvandt sammen med den mellemskoleafdeling, der var blevet et helt uventet tilløbsstykke. I 1903 havde ministeren (J.C. Christensen) ment, at folkeskolen overhovedet ikke ville blive berørt af den nye eksamensafdeling, men i 1950'erne var det de fleste steder almindeligt, at halvdelen af en 5. klasse kom i mellemskolen.³⁴

Lovene af 1958 og 1975 bevirkede, at de fleste folkeskoler fik mulighed for at udbyde 9- eller 10-årige forløb – dvs. de fik både klasser for børn og klasser for unge. Folkeskolen blev således også de unges skole, og lærernes »enhedsuddannelse« blev det faglige og det pædagogiske grundlag for forløb, der kunne vare 9 eller 10 år. Under den omfattende omstilling, der efterfulgte 1958-loven, kunne lærerne støtte sig til en såkaldt *undervisningsvejledning*,³⁵ der lagde op til et brud med de traditionelle arbejdsmønstre. Ideerne fra »Den Blå Betænkning« (1960) slog imidlertid kun langsomt igennem. Undervisningsministeriet lagde stor vægt på at skabe kontinuitet i folkeskolens arbejde, og det er i den forbindelse sigende, at ministeriet i 1960 gend sendte et cirkulære fra 1941 om skolernes opdragelsesarbejde.³⁶

Gymnasieskolerne afskaffede efterhånden deres mellemskoleafdelinger og indstillede sig på at måtte nøjes med 3-årige forløb. Denne institutionsform for unge blev på en måde isoleret fra de øvrige og levede – i lighed med universiteterne i København og Århus – sit eget liv. Imidlertid blev der – i standscirkulationens navn – rekrutteret stadig flere gymnasieelever. I 1930 havde gymnasieskolerne haft i alt 5.064 elever, og i 1965 var bestanden nået op på 24.612.³⁷ Denne almene ungdomsuddannelse producerede nu så mange studenter, at tallet næsten blev femdoblet i løbet af 35 år. Kun i begrænset omfang planlagde det offentlige, hvad der kunne gøres for at sikre, at de mange studenter fik en erhvervsuddannelse.

Væksten inden for de erhvervsrettede ungdomsuddannelser (tekniske skoler og handelsskoler) var lige så markant. Elevtallet sprang fra 31.678 i 1930 til 103.317 i 1965 – det var mere end en firedobling i løbet af 35 år – og nu begyndte antallet af erhvervsskoler at falde. Der var således i 1950 i alt 544 erhvervsskoler, og femten år efter var de reduceret til 234.³⁸ Denne proces var initieret af Handelsministeriets er-

hvervsskolereform (1956), der indførte dagundervisning og skærpede kravene til erhvervsskolernes lærere. Loven indebar endvidere en pædagogisk omstilling af arbejdet i de tekniske skoler. *Arbejdsinstruktionsmetoden*, der var hentet i USA, blev det bærende princip, og »værkstedundervisning« blev almindelig.³⁹

Uddannelsespolitik

I formålsparagraffen for Danmarks Lærerhøjskole (1963) fastslås det, at denne højere læreanstalt skal tjene »skolens tarv«. Ingen lærere eller politikere har dengang studset over formuleringen. Længe havde medlemmer af Danmarks Lærerforening gjort sig forestillinger om *Lærernes universitet*. Nu kunne ideen realiseres, og skole og lærerstand blev opfattet som synonyme: Skolen var lærerne, og lærerne var skolen.

I Stinus Nielsens formandstid (1956-1972) vejede synspunkter, der blev fremsat af Danmarks Lærerforening med det vældige medlemstal, tungt⁴⁰ – måske fordi den almen-pædagogiske forskning var minimal, hvis vi sammenligner med situationen i nabolandene.

Når der var politisk opbakning til 1963-loven, skyldtes det også, at danske lærere havde et massivt behov for kontinuert efteruddannelse. Der kom bevillinger til oprettelse af otte provinsafdelinger, og en landsdækkende kursusvirksomhed blev organiseret. På Emdrupborg i København blev der desuden oprettet institutter – i princippet et for hvert eneste skolefag. Endvidere blev der etableret tre kandidatuddannelser: en pædagogisk-psykologisk (1963), en faglig-pædagogisk (1966) og en almen-pædagogisk (1967).⁴¹ Hvis man ser nærmere på institutionens professoratspolitik og på forskningens resultater, bliver det tydeligt, at Danmarks Lærerhøjskole lagde vægt på pædagogisk-psykologisk og faglig-pædagogisk forskning.

Den langsomme omstilling af landbrugssamfundet blev i 1960'erne understøttet af gode konjunkturer – »uddannelse« blev et nøgleord – og det blev hævdet, at samfundet næppe kunne investere for meget i uddannelse.⁴² Universiteterne havde frit optag, og gymnasiernes store studenterproduktion måtte nødvendigvis føre til en hastig udbygning. Universitetsfagene fik oprettet institutter, og »masseuniversitetet« var snart en kendsgerning. Fra 1968 udgav Undervisningsministeriet tidsskriftet *Uddannelse*, der løbende dokumenterede udviklingen inden for de forskellige institutionsformer.

Skolepolitik afløstes af *uddannelsespolitik*, og det indebar bl.a., at nye målgrupper kom på den politiske dagsorden. 1903-loven havde i sin tid åbnet nye muligheder for unge, og nu bragte fritidsloven af 1968 de voksne ind i »systemet«. Efter UNESCO's verdenskonference i Tokyo (1972) begyndte Folketinget at interessere sig for de voksnes uddannelse, og det blev pålagt ministeren (Knud Heinesen) at formulere en politik. Der skete dog først reelle forandringer efter Folketingets vedtagelse af et forsøgs- og udviklingsprogram for »voksenundervisning og folkeoplysning« (1984). Højskolebegrebet *folkeoplysning* blev et dansk synonym for »lifelong education«. I 1970'erne havde bl.a. Sektorrådet for Ungdoms- og Voksenundervisning forsøgt sig med oversættelsen »livslang uddannelse/udvikling«,⁴³ men det blev folkeoplysning, der sejrede. På Slotsholmen byggede afgørelserne og langtidsplanlægningen imidlertid fortsat på det lutherske undervisningsbegreb.

Den næste læreruddannelseslov forberedtes grundigt, og ifølge Tage Kampmann blev 1965-1969 den mest konstruktive og vækstfremmende periode for 1900-tallets læreruddannelse.⁴⁴ En afgørende kursændring var, at optagelse på et seminarium forudsatte studentereksamen eller »højere forberedelseseksamen«. 1966-loven har imidlertid også bestemmelser, der viser nytænkning i forhold til undervisningsbegrebet. De lærerstuderende skulle nu – det nævnes som det første i lovens indholdsbestemmelser – arbejde med »pædagogik og psykologi, undervisningslære, praktisk skolegerning og pædagogisk speciale«.

Pædagogik og praktisk skolegerning havde været nævnt i 1930-loven, og 1954-loven skabte plads til psykologi. Indførelsen af 1966-lovens bestemmelser havde almen-pædagogisk forskning som forudsætning, og den centrale skikkelse bag *undervisningslære* var professor Carl Aage Larsen, Danmarks Lærerhøjskole.⁴⁵ De øvrige nationale forskningsmiljøer var dengang Danmarks pædagogiske Institut og Københavns Universitet.⁴⁶ Ved lovrevisionen i 1991 forsvandt undervisningslære. I stedet skulle de pædagogiske fag (almen didaktik) og undervisningsfagene (fagdidaktik) finde sammen i et samarbejde. Tage Kampmann mente, at 1991-loven ikke tog fat på hovedproblemerne: enhedsuddannelsen, fagtrængslen og seminarielærernes kvalifikationsniveau samt den generelle isolation og det manglende blik for andre landes erfaringer.⁴⁷

I 1970'erne kom tænkningen i »undervisning« under pres, og samtidig kom der en økonomisk afmatning, der dæmpede ekspansionen inden for Undervisningsministeriets område. De nye universitetscentre i Roskilde (1972) og Aalborg (1975) ændrede universiteternes traditionelle arbejdsmønstre, og i løbet af en årrække slog *projektarbejde* så stærkt igennem, at det forplantede sig til andre institutionsformer. Det slog f.eks. rod inden for daghøjskoleområdet, gymnasieområdet og folkeskoleområdet. Folkeskoleloven af 1993 lægger vægt på projektarbejde og på *undervisningsdifferentiering* – begge nydannelser vidner om, at det lutherske undervisningsbegreb er under nedbrydning. Curriculum er ikke længere fælles – curriculum er til forhandling. De faste arbejdsmønstre ændrer sig imidlertid langsomt. Det var tilfældet efter 1958-loven, og det er tilfældet efter den seneste lov. Jens Rasmussen konstaterer efter en undersøgelse, at de interviewede lærere konsekvent talte om »den nye lov« – seks år efter Folketingets vedtagelse.⁴⁸

Oprettelsen af Det Centrale Uddannelsesråd, der sad 1973-1982, demonstrerede, at der var politisk vilje til at styre ekspansionen, men vigende konjunkturer m.v. medførte, at der ikke blev truffet afgørende beslutninger. Den vigtigste frugt af planlægningsarbejdet blev rapporten *U90. Samlet uddannelsesplanlægning frem til 90'erne*. Når rapporten (1978) fik samme skæbne som Den Store Skolekommissions betænkning (1923), skyldtes det både den økonomiske situation og de mere langsigtede overvejelser, der blev gjort i Finansministeriet.⁴⁹ Da den borgerlige regering trådte til i 1982, iværksatte finansministeren (Henning Christophersen) en gennemgribende »omstilling« af den offentlige sektor. Den nye politik, hvis kernebegreber var *rammestyring* og *selyforvaltning*, gik i korthed ud på at anlægge et brugerperspektiv på de offentlige institutioners virksomhed.⁵⁰ Staten opgav sin detailstyring og lod de offentlige institutioner styre sig selv efter markedsprincipperne.

At denne politik kom til at udløse pædagogiske overvejelser i Undervisningsministeriet fremgår af en rapport fra Økonomistyringsprojektet. Embedsmændene skriver, at uddannelsernes mål kan nås på andre måder, hvis man gør op med det traditionelle undervisningsbegreb. Rapporten (1988) peger ifølge Jens Rasmussen på »en langt mere individualiseret og fleksibel form for undervisning, hvor lærerens rolle i højere grad bliver at være tilrettelægger og vejleder for elevernes aktiviteter«. ⁵¹ Disse formuleringer fra embedsmænd vurderes at være en uddannelseshistorisk begivenhed. I ældre tid opfattede ministeriet sig som et »klientministerium« (Niels Petersen 1984), hvor klienterne var kunstens, kirkens og skolens folk. Dvs. kun indstillinger fra kunstnere, teologer og pædagoger talte. Når afgørelser var truffet, blev de forvaltet af embedsmænd, fortrinsvis jurister. Kun folk af faget udtalte sig.

Masseskoling af unge

Da industriøkonomien fik overtaget, medførte det en omfattende institutionalisering af de unges liv. Der blev – i forhold til politikken under landbrugsøkonomien – foretaget massive investeringer i oprettelse og drift af institutioner for unge. Når sammenligner tallene i tabel 2 med tabel 1, må det bemærkes, at i 1915 og 1930 blev mange af institutionerne oprettet og drevet i privat eller i frivilligt regi. Tallene for 1970 og 1985 afspejler en række politiske beslutninger om at lade det offentlige investere. Vi kan ikke sige, at industriøkonomien fordrer store investeringer i ungdomsuddannelserne, men vi kan sige, at den gjorde dem mulige. Måske var de politiske beslutninger først og fremmest baseret på forældregenerationens ambitioner? Det er vigtigt at bemærke, at der i 1970 og 1985 var tale om »individuelle overlap«. Mange unge benyttede mere end en institutionsform. Den udvidede undervisningspligt (1972) sikrede, at mange flere unge kunne benytte de nye muligheder.

Rekrutteringen til lærerseminariene afviger fra det generelle mønster. 1966-loven – der havde ændret optagelseskravene – medførte på længere sigt, at lærerseminariene ikke bidrog nævneværdigt til »standscirkulation«. Det var formodentlig en af grundene til, at optagelsestallene nu var faldende. Folkehøjskoler, landbrugsskoler og husholdningsskoler – der nu rekrutterede unge fra byerne – fortsatte formodentlig med at spille en rolle i den forbindelse. En stor andel af de unge, der havde

*Tabel 2. Bestanden i syv institutionsformer for unge*⁵²

	1970	1985
1. Lærerseminarier	12.200	8.100
2. Folkehøjskoler	9.050	10.800
3. Landbrugsskoler	2.000	2.400
4. Husholdningsskoler	1.750	1.850
5. Tekniske skoler	50.250	62.000
6. Handelsskoler	24.050	65.200
7. Gymnasieskoler	33.650	73.000

haft en rimelig god skolegang, opholdt sig en tid i disse internater og søgte derefter optagelse på en uddannelsesinstitution. Mange søgte til universiteterne, der indtil 1977 havde frit optag.

Rekrutteringen til de erhvervsrettede ungdomsuddannelser (tekniske skoler og handelsskoler) havde fortsat en stor stigning. Lov om erhvervsfaglige forsøgsuddannelser (1972) var planlagt som en tilnærmelse mellem »det almene« (som i gymnasieskolerne) og »det erhvervsrettede«, og derfor havde erhvervsskolerne indført en skelnen mellem *fællesfag* – der havde et alment sigte – og *retningsfag* (værkstedsun- dervisning og fagteori). Men tilnærmelsen gav ikke resultat. De danske gymnasie- skoler fortsatte deres vækst i isolation – i modsætning til de svenske og norske. I 1986 blev de overført til amterne.

Danmark havde i 1975 125 selvstændige gymnasieskoler, og i 1995 var der 151. Dvs. antallet af gymnasieskoler voksede fortsat. Helt anderledes gik det for de erhvervsrettede ungdomsuddannelser, hvor antallet af skoler faldt. Der var således 70 i 1965 og 52 i 1995. En sammenligning af rekrutteringen viser, at der i 1965 var 24.612 elever på gymnasierne og 122.315 elever på erhvervsskolerne. Dvs. i 1965 var forholdet mellem »almene« og »erhvervsrettede« elever ca. 1:5. Efter 30 år havde gymnasierne nået en bestand på 73.436 og erhvervsskolerne en samlet bestand på 139.659.⁵³ I 1995 var forholdet således blevet ca. 1:2.

Den andel af de unge, der blev optaget på de almene ungdomsuddannelser, blev ved med at stige. Formodentlig er det en del af forklaringen, at de erhvervsrettede ungdomsuddannelser havde anderledes vilkår. De var i 1990 blevet omdannet til selvejende institutioner og underlagt »taxameterstyring«, og det medførte snart en række fusioner. Erhvervsskolerne skiftede også pædagogik. I første omgang blev der taget afsæt i erfaringer, der var gjort på Roskilde Universitetscenter og Ålborg Uni- versitetscenter, og derfor blev *tværfaglighed* og projektarbejde de nye nøgleord. I anden omgang (2000) kom pædagogikken til at bygge på *individualisering*. Den pædagogiske tænkning hentede som i 1956 inspiration fra USA. Strukturen blev brudt op, så det blev muligt at lægge en »personlig uddannelsesplan« for den enkelte elev.⁵⁴ Det fælles curriculum var en saga blot.

National kompetenceudvikling

Da uddannelsespolitikken tog over – da industriøkonomien for alvor satte sig igen- nem – kunne ingen forestille sig, at bygninger, der var tegnet til klasseundervisning, senere måtte ombygges, fordi den grundlæggende tænkning var blevet en anden. Ar- bejdsformerne er blevet nogle andre, og »undervisning« er kun en af lærernes ar- bejdsopgaver. I det 21. århundredes begyndelse er uddannelsespolitik ved at blive overhalet af *kompetencepolitik*, en politik, der er baseret på individualisering, inter- nationalisering og informationsteknologi. Den nye politik forudsætter ikke, at stat, amter og kommuner driver institutioner overalt i landet. Der tænkes mindre i under- visning, det offentlige ser som forbrug af ressourcer – og mere i »læring« – der ses som tilvækst af ressourcer i forhold til vidensøkonomien.

Det er først og fremmest den globale konkurrence, den ekspanderende vidensøko- nomi, der er ved at tage livet af uddannelsespolitikken. Den flytter opmærksomhe-

den fra institutioners antal og struktur til deres ydelser. Hvad kan institutionerne, og hvad kan fagene? Hvordan kan arbejdet med et fag give detailbeskrevne kompetencer? Hvilke ydelser får »brugerne«, og hvad får samfundet? I mangt og meget minder den nye politik om sundhedspolitikken. Hvor mange hofteoperationer kan klares af det offentlige? Kan opgaven udliciteres? Kan den løses i udlandet? Er der for mange offentlige institutioner – prøver de at løse opgaver, der sagtens kan klares af andre institutioner?

I »Bedre uddannelser« – regeringens handleplan fra 2002 – optræder begrebet *realkompetence*. Det er et samlebegreb for det, som livet lærer os. Både det, der læres på formel vis i offentlige institutioner, og det, der læres ikke-formelt og uformelt i arbejdslivet, fritidslivet og hjemmelivet. Al vor viden, alle vore færdigheder, alle vore holdninger. Rationalet er, at befolkningen skal krediteres for reel kompetence, så tiden i uddannelsesinstitutionerne kan afkortes. Denne politik er ikke dansk – EU-dokumentet »Making an European Area of Lifelong Learning a Reality« (2001) benyttede begrebet »lifewide learning« – og lande som Norge og Frankrig er gået videre. Hvis den private eller den frivillige sektor kan levere en ønsket kompetence – måske ved hjælp af IT-mediet – er nationalstaterne interesserede. Det er dog en forudsætning, at kompetencetilvæksten kan måles. Det hedder *validering* i EU-sproget.

Kompetencepolitikken kan sammenlignes med sundhedspolitikken – fordi begge er outcome-orienterede – men den hænger sammen med globaliseringen. Det er, når alt kommer til alt, den globale konkurrence, der afgør, om Danmarks investeringer i befolkningens kompetenceudvikling »kommer hjem«. Når der i disse år planlægges i forhold til en vidensøkonomi, vidner det om, at forestillingen om »systematisk masseskoling« af unge er ved at blive opgivet. Uddannelsespolitikken var baseret på en tænkning i det kollektive, dvs. i vore ligheder, mens kompetencepolitikken er baseret på en tænkning i det individuelle, dvs. i vore forskelligheder. Vi skal ikke længere kunne det samme.

Danmark har mange uddannelsesinstitutioner, og de er relativt små. De ligger overalt i landet – trods den effektive udbygning af samfærdselsmidlerne – og de har et betydeligt fagligt overlap. Set i retrospektiv resulterede uddannelsespolitikken i, at alle interessenter fik oprettet institutioner og fremskaffet midler. Arbejdsgivernes og arbejdstagernes organisationer, brancheforeninger og faglige foreninger, amter og kommuner, ideelle og mindre ideelle interesseorganisationer – alle opnåede, hvad de ønskede. Departementschef Henrik Nepper Christensen har om Undervisningsministeriets reorganisering i 1998 skrevet, at der var fare for, at »ministeriet kom til at betragte institutionerne som de primære kunder – en rolle som med lige så stor ret kunne tilfalde eleverne / de studerende og samfunds- og erhvervslivet«. ⁵⁵ Med redegørelsen *Det 21. århundredes uddannelsesinstitutioner. Debatoplæg om de videregående uddannelsers institutionelle struktur* (1998), der bl.a. var inspireret af erfaringer fra Nederlandene, satte ministeriets embedsmænd et stort spørgsmålstejn ved den førte politik.

Kursændringen var ikke et element i en nedskæringspolitik – den kom især på grund af det ydre pres. Komparative analyser fra OECD m.fl. satte fokus på den glo-

bale konkurrencesituation, og overnationale organer som EU formulerede forslag til en anderledes politik. De store linjer er ikke længere et nationalt anliggende. Fra ca. 1996 begynder Undervisningsministeriet at følge fælleseuropæiske retningslinjer, og den »osteklokke«, der har hvilet over dansk skole- og uddannelsespolitik, hæves ganske langsomt. At Undervisningsministeriet tager den globale konkurrence alvorligt, fremgår af talrige rapporter om kompetenceudvikling og kvalitetsudvikling.⁵⁶

Den hjemlige dagsorden blev samtidig præget af internationale komparative undersøgelser af uddannelsesinstitutionernes ydelser. Det var en selvstændig forskergruppe organiseret i »The International Association for the Evaluation of Educational Achievement« (IEA), der lagde for med en sammenligning af skolebørns præstationer i udvalgte lande. Da IEA-forskerne hævdede, at danske skolebørn scorede lavt i forhold til lande, der investerede mindre i deres uddannelsessystem, bidrog det til, at den danske osteklokke blev hævet. Et nyt initiativ – nu regeringsinitieret – der er baseret på en mere omfattende international sammenligning er »Programme for International Student Achievement« (PISA), der blev lanceret af OECD i 1998.⁵⁷

Et tegn på det politiske kursskifte – og på internationaliseringen⁵⁸ – er, at Undervisningsministeriet stort set er ophørt med at indskrive folkeoplysningsbegrebet i sine policy-dokumenter. Efter 1998 benyttes det sjældent. Det første tegn på en omstilling kom, da Danmark tilsluttede sig planen om »Lifelong learning for all«, der blev fremlagt af OECD i januar 1996. I Margrethe Vestagers ministertid blev begrebet *læring* almindeligt i ministeriets policy-papers, og i 2001 blev begrebet optaget i *Nudansk Ordbog*. Forskningsbibliotekar Michael Søgaard Larsen har påvist, at »learning« nu er hyppigere end »education« i den internationale forskningslitteratur.⁵⁹

I 1960'erne gav Undervisningsministeriets oversættelse af »education« navn til uddannelsespolitikken, der fik en levetid på godt 30 år. I 2000 kanoniseres »learning«, da Folketinget oprettede »Learning Lab Denmark«. I 1900-tallets sidste del blev det lutherske (dvs. det tyske) undervisningsbegreb skubbet til side af to anglo-amerikanske begreber. Først får vi uddannelsesbegrebet (education), dernæst læringsbegrebet (learning).

Når læringsbegrebet slog rod i Danmark, hang det også sammen med teknologiske landvindinger. De første større forsøg med *fjernundervisning* – et noget selvmodsigende begreb – blev etableret af Jysk Åbent Universitet i 1982, og dermed begyndte den udvikling, der senere foranledigede, at Undervisningsministeriet oprettede Center for Teknologistøttet Uddannelse (CTU). Fra 1995 var det CTU, der styrede udviklingen af feltet, og i 2000 blev centret integreret i Learning Lab Denmark.⁶⁰ Det nye medie svækkede tænkningen i undervisning. Dels blev »klassen« virtuel og arbejdet tidsforskudt, dels fulgte deltagerne forskellige veje. Der blev arbejdet mere individuelt, fordi målet ikke var undervisning – forstået som noget kollektivt, men læring – forstået som noget individuelt.

Kompetencepolitikken er legitimeret af Folketinget. Den ligger f.eks. bag Erhvervs-skolereformen (2000), der gør *den personlige uddannelsesplan* til almindelig praksis. Med reformen forlod de erhvervsrettede ungdomsuddannelser en tænkning i klasser og fælles curriculum til fordel for en tænkning i »different pathways«.⁶¹

Synspunktet er, at eleverne er forskellige, og derfor har de brug for »skræddersyede forløb«. Der er ikke tale om projektarbejde eller »modulisering« – men om studier under faglig og personlig vejledning. Modellen minder om de oprindelige universitetsstudier, hvor der hverken var institutter eller hold. Reformen af de almene ungdomsuddannelser (gymnasiet) bygger på en tilsvarende tænkning.

Når de danske ungdomsuddannelser opbygges efter fælles principper, skyldes det også, at synet på curriculum har ændret sig. Det er blevet sværere at afgøre, om *fagligheden* er almen eller erhvervsrettet.⁶² Og hvad er et »fag« forresten? En tilsvarende sammensmeltning af det almene og det erhvervsrettede kan findes i lovgivningen om »Videreuddannelsessystemet for voksne« (2000). Dette system, der er formelt kvalificerende i forhold til arbejdslivet, bygger på en tænkning i realkompetence, idet loven skaber muligheder for at godskrive voksne kompetence, der er erhvervet uden formel uddannelse. Hele systemet er designet på basis af erfaringer indhentet via de mange udviklingsprojekter, der efterfulgte »10 punkt program for voksenundervisning og folkeoplysning« (1984). Dengang skelnede Undervisningsministeriet skarpt mellem det folkeoplysende, det almene og det erhvervsrettede. Det var med andre ord institutionernes udbud – ikke de voksnes behov – der var kriteriet. Nu bygger tænkningen på Slotsholmen snarere på det syn, at den voksne er nærmest til at afgøre, hvad der er relevant at lære.

Oprettelsen af Danmarks Pædagogiske Universitet (2000) varslede en styrkelse af almen-pædagogisk forskning og uddannelse. I de år, hvor uddannelsespolitikken dominerede, blev den pædagogiske forskning ganske vist udbygget, men det skete spredt og usammenhængende – måske fordi regionalpolitiske hensyn gjorde sig gældende. Der er således etableret pædagogisk forskning og uddannelse på 6-7 universiteter, der er i indbyrdes konkurrence. Danmarks Pædagogiske Universitet er tænkt som en koncentration af den samfundsmæssige indsats vedrørende »pædagogik, læring og kompetenceudvikling« (lovens formålsparagraf). De nye signalord markerede en kursændring, og DPU skal ifølge loven satse på uddannelsesforskning – universitetet er forpligtet på at belyse tilsigtede og ikke-tilsigtede effekter af den førte uddannelsespolitik.

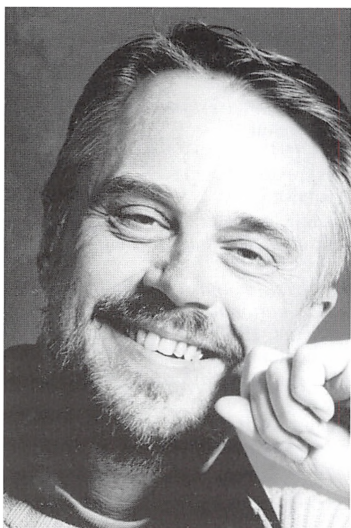
I det 21. århundredes begyndelse synes det politiske redskab – der skal sikre, at uddannelsesinstitutionerne ikke forsøger at afsætte »hyldevarer«, men imødekommer reelle behov – at være *efterspørgselsstyring*, herunder indførelse af brugerbetaling. Et besøg på en »uddannelsesmesse« eller et opslag i de nye gratisaviser kan hurtigt overbevise om, at vi har fået et uddannelsesmarked.⁶³ Staten trækker sig tilbage, overnationale organer laver policy-formulering og brugerne går efter de mest relevante tilbud.

Noter

1. Tårnby Rådhus blev indviet i 1960. Det stilfulde kompleks er tegnet af arkitekterne Halldor Gunnløgsson og Jørn Nielsen. Byggeriet afløste et rådhus – over for Kastrup Kirke – der i sin tid blev opført som almueskole. Dette, at den offentlige skole ligger i nærheden af sognekirken, ses overalt i Danmark. At en offentlig skole senere ombygges til kommunekontor er heller ikke ualmindeligt.
2. *Socialdemokratiet i Kastrup-Tårnby 100 år*, 1990, s. 19-22. Tårnby Kommunes Lokalhistoriske Samling.
3. *Skoleliv i Tårnby kommune*, 1992. Tårnby Kommunes Lokalhistoriske Samling.
4. *Skoleliv i Tårnby kommune*, 1992. Tårnby Kommunes Lokalhistoriske Samling.
5. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998, s. 11-13.
6. Sst. s. 11.
7. Ellen Keys bog *Barnets Aarhundrede* udkom på svensk i 1900.
8. Tim Knudsen fremhæver præsterens rolle som forvaltere for det offentlige. Tim Knudsen, Den nordiske velfærdsstat og de sækulariserede lutheranere, Søren Eigaard (red.): *Velfærd og folkeoplysning*, 2002, s. 26.
9. Ove Korsgaard: *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år*, 1997, s. 39-40.
10. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998, s. 8.
11. Den indbyrdes relation mellem »undervisning« og »opdragelse« – og begrebernes tyske oprindelse – diskuteres i: Jens Rasmussen: *Undervisning i det reflektivt moderne. Politik, profession, pædagogik*, 2004, s. 276-296.
12. Per Billesø (red.): *Dansk-Engelsk Uddannelses-Terminologi*, 1995. I et opslagsværk som Peter Jarvis (ed.): *An International Dictionary of Adult and Continuing Education*, London 1990, finder man ikke mange af ministeriets hjemmegtorte begreber. Formodentlig havde opgaven været nemmere, hvis ministeriets terminologi skulle oversættes til tysk.
13. Dvs. ministeriet for gudsdyrkelse. Det officielle navn var Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, men det navn brugtes stort set ikke. Niels Petersen, *Kultusministeriet. Organisation og arkiv*, 1984, s. 13.
14. Sst. s. 171,15.
15. Det var først og fremmest »gudsdyrkelsen«, der holdt ministeren beskæftiget. Det er mit indtryk efter en undersøgelse af Jacob Appels arkiv fra den første ministerperiode (1910-1913).
16. Niels Petersen s. 166-171.
17. Sst. s. 16. I de fleste europæiske lande var det almindeligt, at det samme ministerium forvaltede undervisningen og gudsdyrkelsen. Norge har først for nylig adskilt forvaltningen af de to områder.
18. Susanne Wiborg: *Education and Social Integration. A Comparative Study of The Comprehensive School System in Scandinavia*, *London Review of Education*. 2004 (under udgivelse).
19. Søren Ehlers: *Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925*, 2000, s. 186, 192, 203.
20. Sst. s. 75.
21. Vagn Skovgaard-Petersen: *Degnen*, i Birte Kjær Jensen m.fl. (red.): *Degn og direktør. Festskrift til Holger Knudsen*, 1994, s. 10-12.
22. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998, s. 12.
23. Bearbejdning af materiale fra *Skoler for Ungdommen i Aaret 1915*, 1919, og *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998. Anm.: Afrundede tal.
24. Ellen Nørgaard: *Den store Skolekommission*, Ingrid Markussen (red.): *Danske Skoleproblemer – før og nu*, 1978, s. 59. England havde en tilsvarende efterkrigs-kommission. Linda Merricks: *The emerging Idea*, Peter Jarvis (ed.): *The Age of Learning, Education and the Knowledge Society*, London 2002, s. 2-3.
25. Den preussiske godsejer F.E. Rochow havde på sine godser sammenkædet læreruddannelse og børneskole. Hans erfaringer fik afgørende betydning for 1814-reformen. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, 1988, s. 306-309.
26. F.C. Kaalund-Jørgensen afløste i 1930 N.A. Larsen, der havde været statskonsulent siden 1903
27. Modellen er bl.a. behandlet i Søren Ehlers: *Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925*, 2000, s. 161-163. Se også beskrivelsen af de privatejede seminarier i Tage Kampmann: *Seminariets betydning for lokalsamfundet, Uddannelseshistorie* 1991 s. 152.
28. Lov af 30. Marts 1894 om Seminarier og Prøver for Lærere og Læreren i Folkeskolen. Lov om Seminarier af 15. April 1930. Lov om uddannelse af lærere til folkeskolen af 11. juni 1954.
29. Formuleringen stammer fra P.O. Boisen, der i 1802 oprettede et »præstegårdsseminarium«.
30. Seminarielærernes baggrund for at undervise i de mange fag var tilsvarende nødtørftig. Tage Kampmann: *Kun spiren frisk og grøn... Læreruddannelse 1945-1991*, 1991, s. 16-17.
31. Metodefriheden blev i 1942 stadfæstet med Undervisningsvejledning for den eksamensfrie Folkesko-

- le. Jf. Stefan Hermann: Kompetenceudvikling og livslang læring som politik for den tredje vej, *Politica* nr. 3, 2002, s. 275.
32. Søren Ehlers: Oplysningens formål. Om lovgivning, organisering og forvaltning af oplysningsvirksomhed – historisk set, Jørgen Gleerup (red.): *Voksenuddannelse under forandring*, 2001, s. 73.
 33. Sst. s. 77. Johannes Novrup, der var højskolelærer i Askov, blev udnævnt til statskonsulent for ungdomsundervisning
 34. Henning Bregnsbo: *Kampen om skoleloven af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet*, 1971, s. 22-27.
 35. K. Helveg-Petersen (statskonsulent for folkeskolen og seminarierne 1957-1961) og Carl Aage Larsen (afdelingsleder ved Danmarks Pædagogiske Institut 1955-1960) spillede en afgørende rolle. Arbejdet med betænkningen er beskrevet i Carl Aage Larsen: En undervisningsvejledning: Den blå betænkning, *Pædagogik* nr. 4, 1973, s. 27-41.
 36. Holger Henriksen: Skolens formål, Birte Kjær Jensen m.fl. (red.): *Dejn og direktør. Festskrift til Holger Knudsen*, 1994, s. 119-120.
 37. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998, s. 12.
 38. Sst. s. 12.
 39. Oplysning fra ph.d.-stipendiat Ida Juul.
 40. Det fremgår bl.a. af Vagn Skovgaard-Petersens interview med Stinus Nielsen i *Uddannelseshistorie* 1984 s. 9-21.
 41. Søren Ehlers: Almenpædagogik er mange ting, i: Søren Ehlers og Kirsten Kovacs (red.): *DLH under forandring. Danmarks Lærerhøjskole 1990-2000*, 2000, s. 39. Da DLH i 1978 – efter femten års virksomhed – opgjorde den samlede produktion af kandidater, var antallet af pædagogisk-psykologiske 308, af faglig-pædagogiske 332 og af almen-pædagogiske 113. DLHs kandidatuddannelser blev revideret i 1990.
 42. Vagn Skovgaard-Petersen: Lange linier i folkeskolens historie, i: Tage Kampmann m.fl. (red.): *Et folk kom i skole. 1814-1989*, 1989, s. 15.
 43. Søren Ehlers: Oplysningens formål. Om lovgivning, organisering og forvaltning af oplysningsvirksomhed – historisk set, Jørgen Gleerup (red.): *Voksenuddannelse under forandring*, 2001, s. 86.
 44. Tage Kampmann: *Kun spiren frisk og grøn ... Læreruddannelse 1945-1991*, 1991, s. 124.
 45. Sst. s. 101, 135. Carl Aage Larsen var 1960-1978 professor i didaktik og metodik.
 46. Danmarks Pædagogiske Institut blev oprettet i 1955. K. Grue-Sørensen udnævntes i 1955 til professor i pædagogik på Københavns Universitet. Fra 1971 udsendte han og hans medarbejdere det værdifulde tidsskrift *Pædagogik*.
 47. Tage Kampmann: *Kun spiren frisk og grøn ... Læreruddannelse 1945-1991*, 1991, s. 217-218.
 48. Jens Rasmussen: *Undervisning i det reflektivt moderne. Politik, profession, pædagogik*, 2004, s. 139.
 49. Karl-Henrik Bentzon: Moderniseringsprogrammets historie, i: Karl-Henrik Bentzon (red.): *Fra vækst til omstilling – moderniseringen af den offentlige sektor*, 1988
 50. Allerede i oppositionstiden havde Bertel Haarder udsendt programskriftet *Institutionernes tyranni* (1974). Han var bl.a. inspireret af Jørgen S. Dich: *Den herskende klasse. En kritisk analyse af social udbygning og midlerne imod den* (1973).
 51. Jens Rasmussen s. 83-84.
 52. Bearbejdning af materiale i *Statistisk Årbog* (1972 og 1988) samt *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998). Anm.: Afrundede tal
 53. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998*, 1998, s. 12.
 54. Oplysninger fra ph.d.-stipendiat Ida Juul. Reformen er bl.a. beskrevet i notatet *Det pædagogiske grundlag for Reform 2000* ved undervisningsinspektør Finn Christensen.
 55. *Administrativ Debat* nr. 1. 1999. Her fra Tim Knudsen: Undervisningsministeriet. Fra klientministerium til New Public Management, Jørgen Gleerup (red.): *Voksenuddannelse under forandring*, 2001, s. 46.
 56. F.eks. *National kompetenceudvikling. Erhvervsudvikling gennem kvalifikationsudvikling*, 1997, og opfølgningen *Uddannelse og erhvervsliv. Handlingsprogram for national kompetenceudvikling*, 1998. F.eks. *Kvalitet der ses*, 1997, og *Kvalitet i uddannelsessystemet*, 1998. I denne sammenhæng må det nævnes, at der i 1992 blev oprettet et statsligt »evalueringscenter«.
 57. Thyge Winther-Jensen: *Komparativ pædagogik. Faglig tradition og global udfordring*, 2004, s. 68-69.
 58. I 2000 oprettede ministeriet to centre for internationalisering: Center for Information og Rådgivning om Internationale Uddannelses- og Samarbejdsaktiviteter (Cirius) og Center for Vurdering af Udenlandske Uddannelser (CVUU).
 59. Artikel under publicering.

60. Søren Nipper: Online Learning in Denmark. A Personal Account, Morten Flate Paulsen (ed.): *Online Education. Learning Management Systems*, 2003, s. 215-232.
61. *Reform 2000*. Ikke-publiceret redegørelse ved undervisningsinspektør Finn Christensen.
62. Se i den forbindelse ministeriets redegørelse *Udviklingsprogrammet for fremtidens ungdomsuddannelser*, 1999.
63. Dette marked krydser allerede nu landegrænserne. At osteklokken er forsvundet, fremgår med tydelighed af redegørelsen *Styrket internationalisering af uddannelserne* (2004) fra Undervisningsministeriet og Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling.

Søren Ehlers f. 1947. Uddannet på Københavns Universitet (historie) og Danmarks Lærerhøjskole (voksenpædagogik). Blev i 1981 stipendiat ved Institut for dansk Skolehistorie på Danmarks Lærerhøjskole. Indgik i redaktionen af Uddannelseshistorie 1984-1986. Har arbejdet med voksenuddannelse siden 1989. Dr.pæd. på afhandlingen Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925 (2000). Formand for Selskabet for dansk Skolehistorie siden 2001.

Uddannelse i arkivvæsenet i 1960'erne og 1970'erne

Hvorfor og hvordan?

Grethe Ilsøe

I artiklen beskrives forsøg i arkivvæsenet på at skabe og gennemføre en relevant uddannelsespolitik i en dynamisk periode. Bestræbelserne lykkedes dog kun i begrænset omfang. Undersøgelsen viser, at hovedårsagen hertil var en kombination af de enkelte personalegruppers selvtilstrækkelighed og ledelsens halvhjertede engagement.

Arkivvæsenets personaleudvikling

I 1960 bestod det statslige arkivvæsen af fem institutioner: Rigsarkivet (RA), Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (LAK), Landsarkivet for Fyn (LAO), Landsarkivet for Nørrejylland (LAV) og Landsarkivet for de sønderjyske landsdele (LAÅ).¹ Arkivvæsenets normerede personale var på i alt 70 personer. Hertil kom 12 medarbejdere på beskæftigelsesordninger. Kernetropperne udgjordes af arkivarer. De var akademikere, fortrinsvis historikere, og alle var tjenestemænd. Arkivvæsenets *ledelse* (Rigsarkivaren, RA's fire overarkivarer (afdelingschefer) og de fire landsarkivarer) kom fra arkivargruppen. De menige *arkivarer*, 23 i alt, fordelte sig med 15 i RA og to i hver af de fire landsarkiver.

Arkivarernes nærmeste arbejds partnere var en lille gruppe på otte *registratorer*, hvis uddannelsesmæssige baggrund var temmelig uens. Flere havde taget filosofikum, men forladt universitetsstudierne uden embedseksamen og kunne således ikke opnå ansættelse som arkivar. De øvrige var kontoruddannede og havde efter advancement til overassistent opnået registratortitel. Registratorerne arbejdede fortrinsvis med læsesals- og biblioteksopgaver, udlån til forvaltningen, attestudstedelse og besvarelse af skriftlige forespørgsler. Et par var tjenestemænd, de øvrige var overenskomstansatte. De fordelte sig med fem i RA, en i LAK og to i LAV.

Gruppen af *arkivbetjente* var på i alt 13, heraf to kustoder (en i RA og en i LAK). Af de øvrige 11 var seks i RA, to i LAK og en i hver af de øvrige tre landsarkiver. I LAV havde man en fastansat arbejdsmand til sammen med arkivbetjenten at varetage kustodeopgaverne. Der var ingen formelle uddannelseskrav for ansættelse som arkivbetjent. Nogle havde en håndværksmæssig baggrund, andre havde været ansat i en etat, eksempelvis som postbud. De var alle tjenestemænd.

Kontoristgruppen var på syv, hvortil kom, at to af registratorerne i RA var kontor-

uddannede og fortsat arbejdede med kontoropgaver i sekretariatet. De syv, alle på overenskomst, fordelte sig med tre i RA og en i hver af landsarkiverne.

Det *tekniske personale* bestod af en tjenestemandsansat konservator, de øvrige: to konservatorassistenter, en fotograf og en fotografmedhjælper i RA samt tre bogbindere og en bogbindermedhjælper i LAK var på overenskomst.

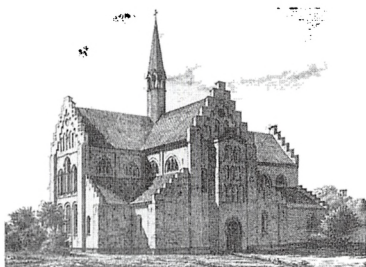
20 år senere, i 1980, var det normerede personale fordoblet. Det talte nu ikke mindre end 149 medarbejdere (85 i RA, 27 i LAK, ni i LAO, 18 i LAV og ti i LAÅ). Desuden var der på diverse særbevillinger ansat 44 personer (22 i RA, seks i LAK, otte i LAO, seks i LAV og to i LAÅ). Det store personaleboom skyldtes dels de omfattende nybyggerier ved LAV 1965, LAK 1966 og LAÅ 1974, som udløste større personalebevillinger, dels indlemmelsen i 1971 af Hærens Arkiv i RA og sidst, men ikke mindst tilkomsten af en ny personalegruppe, arkivsekretærene i 1968 til erstatning for registratorerne. Det faste personale bestod nu af *ledelsen* (Rigsarkivaren, fem overarkivarer, fire landsarkivarer), 33 *arkivarer*, tre *arkivofficerer* i RA (Hærens Arkiv), 17 *arkivsekretærer*, 22 *arkivbetjente* (heraf en vagtmester og fire kusterder) en *kontoristgruppe* på 39 og en *teknisk personalegruppe* på 21 (en chefkonservator, to konservatorer, fem konservatorassistenter, seks bogbindere, fire bogbinderassistenter og tre fotografer). I RA var desuden ansat en honorarlønnet juridisk konsulent, en translator og en bibliotekar. I LAV var ligeledes ansat en bibliotekar. Arkivcheferne, arkivsekretærene, arkivbetjentene samt tre arkivarer og chefkonservatoren i RA var fortsat tjenestemænd. De tre arkivofficerer, der alle var pensioneret fra hæren, aflønnedes på særlig ordning. Alle øvrige fastansatte var på overenskomst.

Arkivarerne – arkivvæsenets kernetropper

Den skelsættende begivenhed for arkivargruppens udvikling skete 4. maj 1960, da Finansministeriet sluttede overenskomst med Dansk Magisterforening om magistres ansættelsesforhold i staten. Herefter blev magistre på overenskomstvilkår aflønnet væsentlig bedre end tjenestemandsansatte. Fra 1963 kunne de overenskomsansatte oven i købet opnå kvalifikationstillæg. Den lønmæssige fordel var så stor, at 22 af arkivvæsenets daværende 31 arkivarer i 1965 var »gået på overenskomst«, mens kun 9, fortrinsvis ældre, fortsatte som tjenestemænd. Baggrunden for den gunstige overenskomst var den voksende mangel på akademikere, som havde været mærkbar fra slutningen af 1950'erne. Den forårsagede en stor bevægelse i arkivarkorpset, idet adskillige af de unge og yngre arkivarer opnåede ansættelse ved universiteterne, der var i kraftig udvikling og fristede med amanuensisstillinger og kandidatstipendier. Det betød en løbende til- og afgang af arkivarer og et permanent behov for oplæring af de nytilkomne i arkivfunktionerne. Samtidig skete der en kraftig bevidstgørelse omkring arkivfaget hos de unge arkivarer, der blev tilbage i arkivverdenen. Allerede i 1962 dannede de en privat studiegruppe til drøftelse af arkivfaglige emner. Grup-

Næste side: eksempler fra arkivargruppens væsentligste publikationsserier til arkivfagets professionalisering.

REGISTRERING AF ARKIVALIER

ARKIVARFORENINGENS

SEMINAR

I

LØGUMKLOSTER

27. - 29. OKTOBER 1966

NORDISK ARKIV- KUNDSKAB

UNDER REDAKTION AF HARALD JØRGENSEN

nr. 3:
Edb og
Arkiverne

KØBENHÅVN 1975

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING
UDGIVET AF RIGSARKIVET

ARKIV

Grethe Isoc: Arkivfaglig metode debat (Jonas Collin): Om Forretningsgangen i Staten. Med indledning af Niels Petersen	1 13
H. P. Pedersen: Konserveringsopgaver i Rigsarkivet	23
Birgit Bjerre Jensen: Manuel d'archivistique Orientering	45 53

4. BIND NR. 1 1972

ORDLISTE

RIGSARKIVETS
2. AFDELING
1977

pens indsats kulminerede med initiativet til et tidsskrift for arkivforskning, *ARKIV*, der realiseredes i 1966, og med et arkivseminar samme år om registrering af arkivalier.²

To år tidligere, på Arkivarforeningens årsmøde i maj 1964, havde rigsarkivar Johan Hvidtfeldt holdt et foredrag med titlen *Arkivvæsenets fremtid*, hvori han gjorde sig til talsmand for, at arkivarerne blev frigjort fra deres mange rutineprægede opgaver til fordel for en egentlig arkivistisk virksomhed, der ville stille krav til deres videnskabelige uddannelse og evner.³ Året efter foreslog han da også Kulturministeriet, at der i løbet af tre år blev ansat ikke mindre end 27 mellemteknikere (arkivsekretærer) i Rigsarkivet og landsarkiverne. Hermed havde Rigsarkivaren understreget den fornyelse af arkivvæsenet, han havde været i gang med siden sin tiltrædelse året før, og som først og fremmest havde manifesteret sig ved oprettelsen i november 1963 af en særlig Journaliserings- og Kassationssektion (J&K) under hans egen umiddelbare ledelse til udvikling og regulering af arkivdannelsen i centraladministrationen. Der skulle dog gå et par år, før Rigsarkivarens vision om arkivarernes frigørelse fra de rent rutinemæssige opgaver blev realiseret.

I arkivvæsenet havde man hidtil praktiseret den klassiske mentor-uddannelse, dvs. at den nyansatte arkivar i en kortere periode fik en ældre erfaren kollega som rådgiver/læremester i forbindelse med de daglige opgaver.⁴ Der var ikke nogen systematisk plan for oplæringen, der på alle måder foregik ad hoc, alene styret af dagligdagens aktuelle gøremål. Der var ingen lærebøger, og udover Arkivarforeningen fandtes intet forum, hvori man drøftede overordnede arkivfaglige emner. Det eneste faste element i uddannelsen af RA's arkivarer var turnustjenesten på et par år ved hver af RA's afdelinger og den etårige turnustjeneste ved LAK, som arkivarerne én ad gangen i anciennitetsorden skulle forrette. Derimod var der ingen tilsvarende turnusordning i RA for arkivarerne ved landsarkiverne. Det udækkede behov søgtes afhjulpet ved et tre ugers kursus i RA for landsarkivernes yngre arkivarer i 1968 (gentaget i 1976). I 1969 byttede en arkivar i RA gårde med en kollega i LAV.⁵ Det skete på eget initiativ og egen bekostning. Den interne talemåde: »Det tager ti år at uddanne en arkivar!« illustrerer tydeligt, at uddannelsesspørgsmålet var presserende i 1960'erne. I 1970'erne blev det akut, når man betænker, at kun 10 af de ovennævnte 33 arkivarer i 1980 var ansat før 1967.

Fra ledelsens side reagerede man imidlertid tøvende. Mht. arkivaruddannelsen skete der således intet formelt i 1960'erne. Det var stadig arkivargruppen selv, der arbejdede med egen professionalisering. Det foregik dels gennem de mange faglige artikler i *ARKIV*, dels gennem Arkivarforeningens (fra 1975 Arkivforeningen) seminarer, hvoraf der 1966-1980 afholdtes syv samt en workshop.⁶

Fællesnordiske tiltag

Derimod var der initiativer i gang fra nordisk hold allerede fra 1967, hvor man på den nordiske arkivkongres i Helsingfors i august havde arkivuddannelsesproblemer som tema. Fra dansk side bemærkede rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, at den årlige tilgang af arkivarer ikke var så stor, at der kunne være basis for at oprette en arkivskole eller et særligt kursus for dem. Uddannelsen måtte derfor som hidtil først og frem-

mest foregå dels gennem praktisk opøvelse og dels ved selvstudier over arkivhistorie og arkivteori. Han mente dog, at man kunne give de unge arkivarer en vis teoretisk baggrund ved at lade dem deltage i enkelte af de kurser, der afholdtes af Forvaltningshøjskolen og af det daværende Administrationsråds sekretariat, samt i en del af Biblioteksskolens undervisning af bibliotekarer ved de videnskabelige biblioteker.⁷ I april 1969 afholdtes et møde mellem ledelsesrepræsentanter for de nordiske rigsarkiver, hvor man fra dansk side viste interesse for at lade danske arkivarer deltage i påtænkte fremtidige grundkurser for svenske arkivarer. Der var desuden enighed om, at man skulle stræbe efter fælles kurser af kortere varighed i specielle arkivfaglige områder, ligesom der var svensk interesse for, at Arkivarforeningens seminarer blev fællesnordiske.⁸ I forbindelse med et internationalt møde i Salt Lake City samme år drøftede de nordiske arkivers ledelsesrepræsentanter igen uddannelsesspørgsmålet, herunder udarbejdelsen af en håndbog i arkivkundskab. I maj 1970 foreslog Nordisk Råd en fælles nordisk biblioteks-, arkiv- og dokumentationsuddannelse. Kulturministeriet sendte forslaget til udtalelse hos Rigsarkivaren, der i sit svar var meget positiv, men understregede, at »det danske arkivvæsens yderst vanskelige personalesituation og de stramme økonomiske rammer for vort arbejde vil gøre det nødvendigt, at der gives særlige bevillinger i forbindelse med undervisningen, herunder også til vikarer for arkivarer, der deltager heri, samt til udarbejdelsen af en nordisk arkivhåndbog«.⁹ Da de bevillingsmæssige forudsætninger/ønsker ikke blev opfyldt, faldt forslaget til jorden.

Tanken om en fælles nordisk arkivhåndbog blev dog delvis realiseret, da landsarkivar Harald Jørgensen i 1972 som redaktør påbegyndte udsendelsen af en række pjecer under fællestitlen *Nordisk Arkivkundskab*. De ti pjecer, der udkom i serien 1972-1981, behandlede arkivfaglige emner på oversigtlig og let tilgængelig vis, eksempelvis konservering, edb, fototeknik, arkivterminologi og kassation, og ville kunne indgå som enkeltkapitler i en fremtidig håndbog. Teksten tilvejebragtes ved samvirke mellem nordiske arkivarer. Adskillige år før, i 1965, havde Harald Jørgensen i øvrigt foranlediget, at enkelte arkivarer fra de øvrige nordiske lande med bl.a. støtte fra den Letterstedtske Forenings danske afdeling fik en måneds uddannelsesophold ved LAK. Ordningen fungerede i en årrække. Den var til stor inspiration både for stipendiaten og for arkivarerne i LAK og må betegnes som en reel uddannelsesfaktor for begge parter. Kun én dansk arkivar opnåede at være nordisk stipendiat på samme vilkår. Det var ved det svenske rigsarkiv i 1974. Endelig var enkelte arkivarer 1969-1975 på korte studieophold ved udenlandske arkivinstitutioner som Public Record Office i London, Archives Nationales i Paris og Archivio Centrale dello Stato i Rom, og to arkivarer deltog i henholdsvis 1971 og 1974 i tre-måneders kursus ved den franske arkivskoles *Stage technique internationale* i Paris.

Interne tiltag

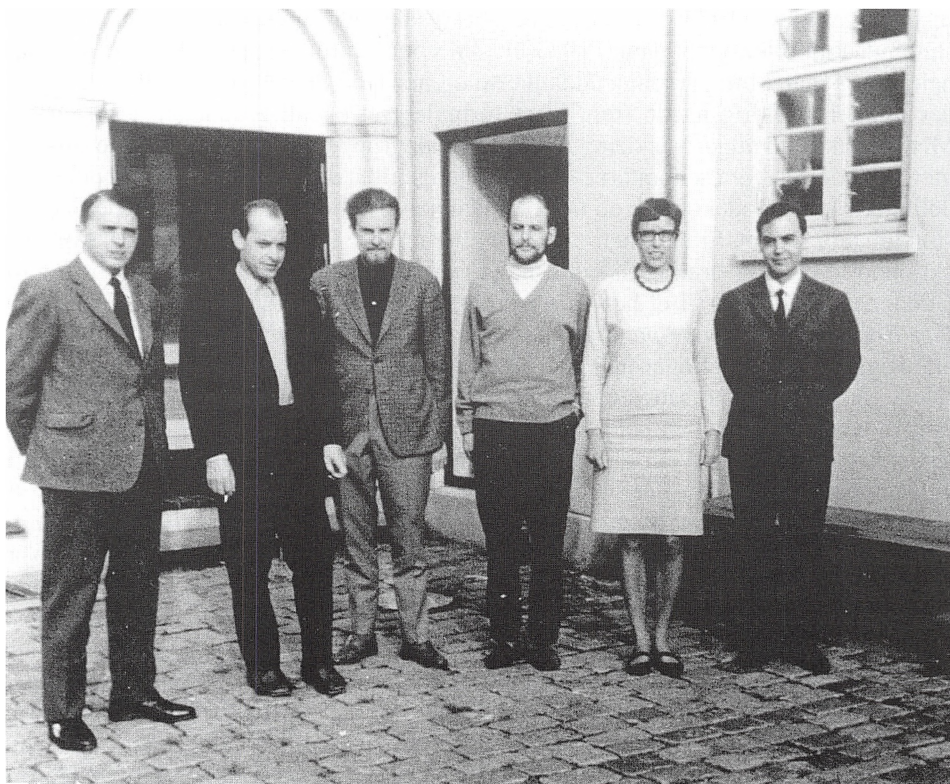
Efter at den mest arkivistisk kyndige blandt de yngre arkivarer, Niels Petersen, i 1967 var blevet leder af RA's 2. Afdeling, der varetog kontakten til centraladministrationen og forvaltningen af de afleverede arkiver efter 1848, gennemførte han sammen med afdelingens arkivarer en grundig og fremadrettet evaluering med deraf

følgende overordnet planlægning af afdelingens virksomhed. Det resulterede bl.a. i indførelsen af en rullende femårsplan for arkivkontakten med ministerier, direktorater og styrelser. Det medførte desuden en intern uddannelsesmæssig oprustning af afdelingens arkivarer, der nu måtte i gang med udarbejdelsen af en række arkivheuristicke hjælpemidler til opfølgning af femårsplanen. Her skal fremhæves *Kancellisystemet*, 1973, *Det ministerielle system*, 1975, *Materiale til en vejledning om Udenrigsministeriets arkiv*, 1975, *Vejledning i arkivheuristik*, 1976, og den 273 sider store *Ordlister til brug for medarbejderne ved Rigsarkivets 2. afd.*, 1977, med definitioner af arkiv- og forvaltningsrelevante udtryk fra de seneste 150 år. Også i RA's 1. Afdeling med forvaltning af arkiverne før 1848, publikumsbetjeningen og fra 1972 de tekniske tjenester udarbejdede man tjenstlige vejledninger, først og fremmest i serien *Primula. Værkstykker og fortryk for Rigsarkivets 1. afd.*, der påbegyndtes i 1966. Flere af dem, eksempelvis seriens nr. 18, *Rigsarkivets såkaldte kortsamlings registrering, konservering og fotografering*, 1970, ville være særdeles velegnet til at indgå i en problemorienteret lærebog i arkivkundskab.

Arkivsekretærernes indtog

I 1968 skete noget afgørende, idet Rigsarkivarens ønske om oprettelsen af en ny personalegruppe, arkivsekretærene, omsider blev opfyldt. Gruppen skulle i samarbejde med de videnskabeligt uddannede arkivarer medvirke ved løsningen af de daglige arkivopgaver, navnlig publikumstjeneste, udlånsfunktioner og forberedelse af afleveringer fra administrationen. For at blive arkivsekretærelev skulle man have studenter-, hf- eller tilsvarende eksamen. Elevtiden var fire år. I september 1968 ansattes seks arkivsekretærelever i RA og året efter en i LAK. I januar 1970 påbegyndtes deres teoretiske uddannelse. Undervisningen, der bestod i forelæsninger og øvelser, var efter forhandling med Danmarks Biblioteksskole tilrettelagt til at omfatte ca. 230 timer, fordelt på to semestre og foregik delvis på skolen, delvis i RA. Der blev undervist i håndbogskundskab, dansk historie, statskundskab, administrationshistorie, skriftlæsning, diverse hjælpevidenskaber (kronologi, heraldik), arkivhistorie, den danske lokaladministrations historie, arkiv- og journalsystemer, ældre tysk forvaltningssprog, Udenrigsministeriets arkivsystem, udenrigstjenestens organisation, arkivdannelse, kassation samt arkivterminologi. Læreren i håndbogskundskab var bibliotekar, Rigsarkivaren underviste selv i faget kassation, og de øvrige lærere var alle overarkivarer/arkivarer. Den afsluttende eksamen var dels skriftlig, dels mundtlig.

I de nærmeste år kom otte nye arkivsekretærelever til, heraf fem i RA, en i LAK og to i LAV. I 1973 afholdtes det 2. arkivsekretærelevkursus på Danmarks Biblioteksskole. Kursets timetal blev udvidet til 360 timer. Af fagene gled Udenrigsministeriets arkivsystem og udenrigstjenestens organisation nu ud. I stedet indgik fagene konserveringsteknik, edb-teknik, trykke- og fototeknik med tilsammen 26 timer. Efter den afsluttende eksamen foretoges der på et møde i november hos Rigsarkivaren en evaluering af kursusforløbet imellem lærere og elever. Her påpegede eleverne, at gennemgangen af arkivordning, registraturer m.m. havde fokuseret for meget på RA's samlinger og hjælpemidler på bekostning af landsarkivernes. Det fremgik des-

Fra det første arkivseminar, Refugiet i Løgumkloster 1966 (Emne: Registrering af arkivalier). Seminaret havde 16 deltagere: Rigsarkivaren, en overarkivar, tre landsarkivarer og 11 arkivarer. På billedet ses fra venstre: landsarkivar Jens Holmgaard og arkivarerne Andreas Jørgensen, Erik Stig Jørgensen, Knud Prange, Helle Linde og Hans Kargaard Thomsen (Privat foto).

uden, at et af de største problemer for eleverne var tysk forvaltningssprog. Endelig efterlyste eleverne en arkivbibliografi. I 1977 afholdtes endnu et kursus med i alt tre tilkomne arkivsekretærelever fra RA og en fra LAÅ. Timetallet var nu på 420 timer, fordelt på to semestre. Derefter gik der seks år, før tilgangen af aspiranter i 1983 igen nødvendiggjorde et teoretisk kursus.¹⁰

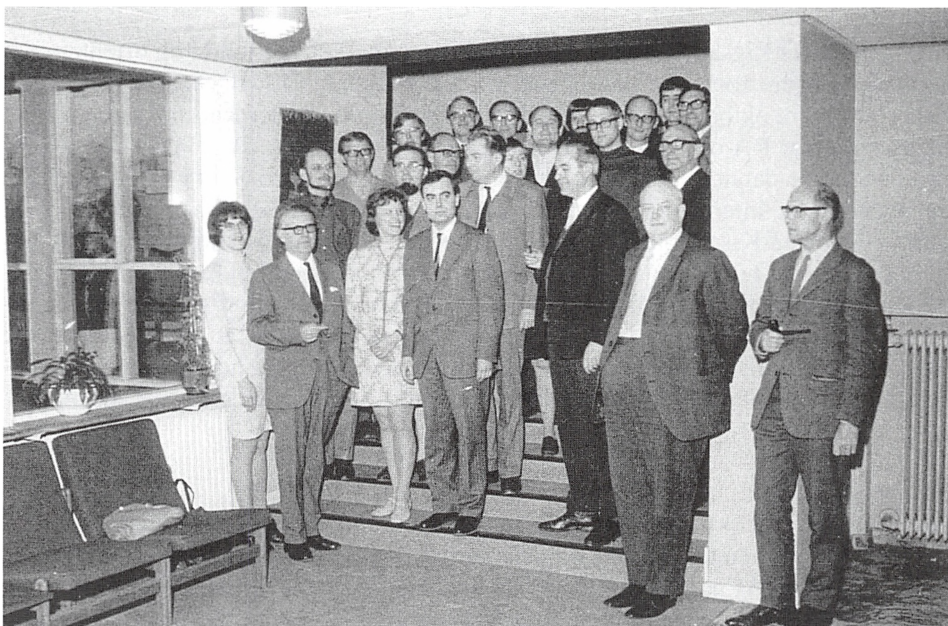
Uddannelsesudvalg og uddannelsesseminar

Selvom RA, LAK og LAV i 1970 fik samarbejdsudvalg, og Rigsarkivaren i 1971 nedsatte både et strukturudvalg, hvor samtlige personalegrupper var repræsenteret, og et uddannelsesudvalg, hvor han selv var formand, og som i øvrigt bestod af to overarkivarer, en landsarkivar og en arkivar som repræsentant for Arkivarforeningen, skete der fortsat intet afgørende med hensyn til arkivaruddannelsen. Uddannel-

sesudvalget blev i 1973 udvidet med en arkivsekretær og en arkivbetjent. I sin afsluttende rapport, afgivet januar 1973, fraskrev Strukturudvalget sig behandlingen af hele spørgsmålet om personaleuddannelse og henskød det til Uddannelsesudvalget, der imidlertid aldrig nåede frem til at formulere et egentlig uddannelsesprogram. Meningerne i udvalget var delte, hver personalegruppe var optaget af egne problemer, og ledelsesrepræsentanterne var utilbøjelige til at afgive ressourcer fra deres afdelinger for at imødekomme de fælles uddannelsesbehov. Den overordnede diskussion løb ud i sandet. Situationen var mere eller mindre fastlåst. Samme forår kom reaktionen så fra arkivarerne. Således indgav Erik Stig Jørgensen i marts et forslag til Uddannelsesudvalget til et her-og-nu-program for arkivaruddannelsen under titlen *Lær Rigsarkivet at kende på 160 timer*, hvori han skitserede en praktisk indføring i alle Rigsarkivets afdelinger på i alt 160 timer, fordelt i blokke over et år. Han anbefalede, at planen iværksattes det følgende år.¹¹ Og i april arrangerede Arkivarforeningen et seminar med emnet *Uddannelse i arkivvæsenet*, hvor samtlige personalegrupper var repræsenteret og deres uddannelsesmæssige situation blev behandlet i velforberedte oplæg og efterfølgende diskussion.¹²

Et interessant og utraditionelt oplæg med titlen *Fantasi og virkelighed i uddannelsesdebatten* kom fra landsarkivar Jens Holmgaard. Han konkluderede, at der var et reelt behov for videreuddannelse, der gik videre end den praktiske oplæring, sådan som den hidtil var foregået. Det var hans opfattelse, at behovet var mest påtrængende for arkivargruppen og på de tekniske områder. Når han prioriterede arkivargruppen, hang det sammen med, at den var arkivvæsenets »officersgruppe«, hos hvem de fleste overordnede ledelsesfunktioner lå, og fra hvilken oplæring og uddannelse videre ud i de øvrige personalegrupper naturligt måtte udgå. Fik man skabt en dygtig og kyndig arkivargruppe, ville uddannelsesproblemet efter Holmgaards mening for en stor del være løst. Ved den afsluttende debat om arkivaruddannelsen påpegede Erik Stig Jørgensen, at arkivvæsenet i den akutte situation, hvor de fleste arkivarer var at betragte som uuddannede, og hvor der manglede både ældre erfarne kolleger og skriftligt undervisningsmateriale, nu måtte handle som et firma, der i en krisesituation udarbejder et nødprogram, og henviste til sit forslag til Uddannelsesudvalget. Alle arkivarer, som skulle undervises, burde samles på ét hold, så man undgik de mange tidsrøvende gentagelser. Rigsarkivaren var enig i, at undervisningen på 1. og 2. Afdeling skulle koordineres og være en fællesopgave og understregede, at det fortsat var af afgørende betydning for arkivarerne, at de selv arbejdede som forskere.

Oplæg og diskussion om arkivsekretærernes uddannelse var i princippet en evaluering af den hidtil gennemførte elevuddannelse og forslag til enkelte ændringer. Bl.a. ønskede gruppen undervisning i moderne sprog og en kort turnus i henholdsvis Rigsarkiv/landsarkiv. Arkivbetjentene efterlyste en systematisk uddannelse og opnåede faktisk, at der i 1973/74 blev arrangeret et 145-timers kursus for dem på Danmarks Biblioteksskole. Kurset omfattede Danmarkshistorie, administrationskundskab, konservering, edb, foto og trykkeskole samt håndbogskundskab og skriftlæsning. De to sidstnævnte fag blev givet i forbindelse med kurset for arkivsekretærelverne. Seks arkivbetjente deltog og bestod eksamen.¹³ HK-gruppen følte sig

Fra det fjerde arkirseminar, Viborg Gymnastikhøjskole 1971 (Emne: Arkivbygninger og deres indretning). Seminaret havde 25 deltagere: Rigsarkivaren, tre overarkivarer, tre landsarkivarer, ti arkivarer, en tidligere arkivar (nu amanuensis), en registrator, en arkivsekretær, to arkivbetjente, en konservator, en bogbinder og en fotograf. Der var oplæg fra samtlige personalegrupper. På billedet mangler enkelte deltagere (Privat foto).

stedmoderligt behandlet, idet der hidtil ikke var arrangeret noget kursus, der specielt sigtede på den. Kun en enkelt fra gruppen havde deltaget i Danmarks Forvaltningshøjskolens kurser for statsligt assistentpersonale. På seminaret udtrykte man ønske om permanente efteruddannelseskurser. Efterfølgende opnåede to fra gruppen tilladelse til at deltage i håndbogs- og skriftlæsningstimerne på kurset for arkivbetjente og afsluttede med eksamen. Endelig opnåede en assistent sammen med tre arkivarer at deltage i Datacentralens almene orienteringskursus i efteråret 1973.¹⁴

For konserveringspersonalet så uddannelsessituationen derimod lys ud, idet Konservatorskolen med en speciel arkiv- og bibliotekslinje stod umiddelbart foran sin åbning (oktober 1973). Arkivvæsenets to ledende konservatorer var faglærere på skolen, og eleverne skulle have en del af deres praktiske undervisning på værkstederne i RA og LAK. I 1975 nedsatte Konservatorskolen et kontaktudvalg til varetagelse af forbindelsen til »aftagerinstitutionerne«. Overarkivaren på 1. Afdeling blev arkivvæsenets repræsentant i udvalget, og tre af RA's arkivarer holdt kurser for de vordende konservatorer i henholdsvis arkivkundskab, segllære og papirhistorie. Konservatoruddannelsen var nu på skinner!

Edb

I 1971 nedsatte Rigsarkivaren et edb-udvalg, der skulle følge med i og orientere om edb-udviklingens følger og muligheder for arkivvæsenet. Udvalgets arbejde resulterede i, at der fra oktober 1973 oprettedes en Edb-sektion under Rigsarkivaren som et fællesorgan for RA og landsarkiverne med et fast personale på to arkivarer, hvoraf den ene havde datalogi som speciale, samt en arkivsekretær. Som en af sektionens opgaver indgik intern undervisning. Således arrangerede sektionen i marts 1975 sammen med J&K-sektionen en studieuge for landsarkivernes arkivarer. Her deltog fire arkivarer.¹⁵ Og fra nytår 1976 indledtes et snævert samarbejde mellem Edb-sektionen og 2. Afdeling, som begyndte med et edb-kursus for samtlige arkivarer og arkivsekretærer. Da det ved den følgende evaluering viste sig, at arkivsekretæerne ikke havde haft tilstrækkelig baggrund, blev det nødvendigt at henvise dem til Data-centralens elementære orienteringskursus. Tre arkivsekretærer deltog i et sådant kursus i 1976.¹⁶

Nye tiltag

På seminaret i 1973 havde Erik Stig Jørgensen et oplæg, hvori han argumenterede for en fælles mellemteknikeruddannelse for arkiver og administration og understregede arkivernes og administrationens fælles interesse i, at forvaltningens sager fra deres anlæggelse og behandling i det administrative system til deres opbevaring og tilgængeliggørelse i arkivvæsenet var/burde være én sammenhængende proces. En fælles uddannelse var således en naturlig og væsentlig forudsætning for denne proces. Sagen blev dog først taget op, da Undervisningsministeriet i januar 1978 nedsatte en arbejdsgruppe med Erik Stig Jørgensen som formand og med det kommissorium »at undersøge, om der er behov for etablering af korte, videregående uddannelser inden for dokumentalist-, journal- og arkivområdet og i bekræftende fald stille forslag til sådanne uddannelsers struktur og indhold«. Arbejdsgruppen, hvori LO, Dansk Arbejdsgiverforening, Kommunernes Landsforening, Amsrådsforeningen, Danmarks Biblioteksskole, Dansk Arkivselskab (stiftet 1976), Administrationsdepartementet, Odense Universitet samt RA og landsarkiverne var repræsenteret, afleverede sin rapport i januar 1979. Heri foreslog man tre uddannelser: en grunduddannelse for arkiv- og journalassistenter, en dokumentationsassistentuddannelse og en arkivsekretæruddannelse. Til hver af uddannelserne var udarbejdet en udførlig læseplan. Rapporten foreslog, at undervisningen af arkivsekretærer blev samordnet ved den kursusvirksomhed i arkivkundskab, der siden 1977 foregik på Odense Universitet. Rapporten blev modtaget med interesse, men blev ikke fulgt op af handling.¹⁷

Det nævnte kursus på Odense Universitet var det første systematiske undervisningstilbud til studerende. Hidtil havde arkivvæsenet lejlighedsvis afholdt nogle få timers kurser primært for historiestuderende. Kurserne fandt sted i RA og LAK for studerende ved Københavns Universitet og i LAV for studerende ved Århus Universitet. Lærerne kom fra arkivgruppen. Kurset i Odense begyndte som en forsøgsordning, hvor de historiestuderende havde mulighed for at tage arkivkundskab som et af de fire områder, der udgjorde 2.del-studiet. Det strakte sig over to semestre og var på i alt 120 timer. Kurset tog sigte på både det statslige arkivvæsen, kommunale

arkiver, lokalarkiver og erhvervslivet. Arkivarerne Poul Thestrup og Birgitte Dedenroth-Schou, begge LAO, ansattes som eksterne lektorer.¹⁸ Sommeren 1978 bestod tre studerende eksamen i faget, der nu blev permanent. Undervisningen var medvirkende til, at LAO begyndte skriftrækken *Arkivserien*, der med Poul Thestrup som redaktør på imponerende kort tid manifesterede sig med en række arkivheuristiske analyser og registreringsmodeller.

Epilog

Da Johan Hvidtfeldt ved udgangen af 1978 gik på pension, kunne han se tilbage på en særdeles aktiv embedsperiode, hvor en gennemgribende fornyelse havde været målet. På flere væsentlige punkter var processen gennemført: den arkivfaglige forskning var styrket, afdelingsstrukturen i RA var tilpasset et moderne arkivvæsenes opgaver, en mellemteknikergruppe var blevet skabt, og arkivvæsenets beføjelser i forhold til statslige arkivalier var med Arkivbekendtgørelsen af 20. februar 1976¹⁹ blevet udvidet og kodificeret. Men én vigtig opgave havde ikke fundet sin løsning: arkivuddannelsen! Bortset fra uddannelsen af arkivsekretærer og af konservatorer, der lå i faste rammer og foregik i formaliseret samarbejde med henholdsvis Biblioteksskolen og Konservatorskolen, var uddannelsessituationen for de øvrige personalegrupper fortsat flimrende og temmelig kaotisk. Arkivarerne var stadig henvist til »den indbyrdes undervisning«, hovedsagelig ved samarbejde om heuristiske hjælpemidler og via Arkivforeningens seminarer. Det må samtidig understreges, at arkivarernes egen/private forskning i udpræget var arkivorienteret.²⁰

Set i bagklogskabens lys synes årsagen til kaos hovedsagelig at ligge på ledelsesniveau. Gang på gang fremgår det af mødereferater, at overarkivarer og landsarkivarer fandt det nødvendigt at holde igen over for ønsker om undervisning, og at Rigsarkivaren lod stå til. Den eneste, der helhjertet og aktivt gik ind for uddannelse, var overarkivar Niels Petersen, der understregede, at undervisning vel var en arbejdsbyrde, men først og fremmest en investering. Efter ti år i chefstolen på 2. Afdeling søgte han imidlertid i 1977 tilbage til ansættelse som arkivar. I stillingen som overarkivar efterfulgtes han af den visionære og handlekraftige Erik Stig Jørgensen. Der var således fortsat en ildsjæl i arkivledelsen – og dermed håb for fremtiden!

Noter

1. Der henvises generelt til: *Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1961-1965*, 1968, *Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1966-1975*, 1978, samt *Det danske arkivvæsenes personale pr. 1. januar 1965*, 1965, *Rigsarkivet og landsarkiverne. Personale januar 1975*, 1975, og *Personale i Rigsarkivet og landsarkiverne januar 1980*, 1980.
2. Grethe Ilsøe: 1966 – and all that. Et bidrag til arkivvæsenets krønike, *SPOR – arkiver og historie. Afhandlinger tilegnet Niels Petersen på 65-årsdagen*, 1987, s. 105-113.
3. RA. Arkivforeningen. Mødeprotokol 1922-1972.
4. Udtrykket »mentor-uddannelse« blev lanceret af Hans Sode-Madsen på Arkivarforeningens seminar april 1973. Jf. *Uddannelse i arkivvæsenet. Arkivarforeningens seminar V*, 1973, s. 30.
5. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12101-6, j.nr. 12103-3, 12103-6.
6. 1966: *Registrering af arkivalier*. 1967: *Landsarkiverne som videnskabelige institutioner*. 1969: *Kasation af arkivalier*. 1971: *Arkivbygninger og deres indretning*. 1973: *Uddannelse i arkivvæsenet*. 1975: *Arkiverne og deres benyttelse*. 1977: *Mikromedier i forvaltningen. Konsekvenser for arkivvæsenet*. 1980: *Mål og midler for forskningen i arkiverne*.
7. *Nordisk Arkivnyt* 1967 s. 43-44.

8. RA. Arkivvæsenets arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12103-3.
9. RA. Arkivvæsenets arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12103-3, j.nr. 12103-1.
10. *Nordisk Arkivnyt* 1971, s. 12 og 1972, s. 85-86. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12101-1, j.nr. 12102-14.
11. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12103-2.
12. *Uddannelse i arkivvæsenet. Arkivarforeningens seminar V 1973, 1973. Nordisk Arkivnyt* 1973 s. 33-36.
13. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12102-15.
14. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12102-18.
15. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12103-4.
16. RA. Arkivvæsenets Arkiv. Journalsager 1970-1975, j.nr. 12102-37.
17. *Rapport vedr. korte, videregående uddannelser inden for arkiv-, journal- og dokumentationsområdet, 1979*
18. *Nordisk Arkivnyt* 1977 s. 79.
19. Bekendtgørelse nr. 91 af 20. februar 1976 om statsinstitutionernes arkiver og deres forhold til Rigsarkivet og landsarkiverne.
20. Grethe Ilsøe: Ti års arkivlitteratur 1973-82, *Arkiv* bd. 9, 1983, s. 137-165.

Grethe Ilsøe, f. 1933, mag.art., fhv. landsarkivar. Har skrevet bøger og artikler inden for arkivistik, forvaltningshistorie, prosopografi, lokalhistorie og kvindehistorie, bl.a. Vejen til embede (1978), Dansk arkivbibliografi 1889-1981 (1982), »Planer og virkeliggørelse – om oprettelsen af en borgerskole i Køge i 1808« i Uddannelseshistorie 1991 og »Om kvinders erhvervelse af dansk indfødsret 1776-1897« i Veje at vandre (2003).

Uddannelse, efteruddannelse og kompetenceudvikling

Træk af arkivaruddannelsens udvikling fra 1980'erne og frem til i dag

Inge Bundsgaard

En formel arkivfaglig uddannelse for arkivarer i Statens Arkiver så først dagens lys i 1990. Den nye uddannelse fik dog ikke nogen lang levetid. Bedre økonomiske tider for arkiverne og en betydelig tilgang af nye arkivarer medførte en nyordning af uddannelsen allerede i 1998, og i dag står uddannelsesspørgsmålet igen på dagsordenen og denne gang ikke kun for arkivarerne.

Personaleudviklingen i Rigsarkivet og landsarkiverne

Var 1970'erne en fremgangens og fornyelsens tid for arkiverne såvel økonomisk som personalemæssigt, skulle 1980'erne vise sig at blive det modsatte.¹ Specielt fra midten af 1980'erne kom arkivvæsenet til at mærke de strammere økonomiske forhold. Arkiverne blev underlagt årlige procentvise besparelser, som også satte deres mærkbare spor i personalesituationen.

I 1990 udgav Rigsarkivet igen en oversigt over personalet i Rigsarkivet og landsarkiverne, og som 1980-udgaven var også denne udgave forsynet med en statistisk oversigt over udviklingen fra 1980-1989. I modsætning til tidligere opgjordes det samlede personale, dvs. inklusive personale ansat på særlige vilkår.

I henhold til denne statistik udgjorde det samlede personale i 1980 i alt 180 medarbejdere. I 1989 var antallet faldet til 156, uagtet at der i disse tal også var inkluderet medarbejdere ved den i midten 1980'erne opstartede indtægtsdækkede virksomhed.

Størst var faldet inden for det tekniske og administrative personale, hvor der i 1980 var 121 medarbejdere mod 104 i 1989, af arkivsekretærer og arkivsekretærelever var der i 1980 17 mod 13 i 1989. Også hos arkivarerne var der et mindre fald: fra 42 i 1980 til 39 i 1989. Det skal hertil føjes, at tallene dækker over antallet af ansatte – ikke antallet af fuldtidsstillinger eller årsværk.

De årlige besparelser satte også sit præg på arbejdsskarens alderssammensætning. Som helhed blev arbejdsstyrken ældre i årene fra 1980-1989. Et klart tegn på, at der nok skete afgang, men stort set ingen ny tilgang. Hvor 37% af arbejdsstyrken i 1980 var under 40 år, gjaldt det kun for 25% i 1989. Og unge arkivarer blev i dette tiår et sjældent syn. I 1980 var der to arkivarer under 30 år og tre over 60. I 1989 var der in-

gen under 30 år. Af de i 1989 i alt 39 arkivarer var kun 15 under 50 år, og syv var over 60.

Satte tilbagegangen for alvor ind i midten af 1980'erne, vendte den til gengæld ca. 10 år senere, hvor Statens Arkiver med indgåelsen i 1994/95 af den første resultatkontrakt med Kulturministeriet fik tilført en betydelig personaleudvidelse. Ser man på *Nordisk Arkivnyts* arkivstatistik for år 2000, er denne udvikling meget tydelig. Tallene er ikke umiddelbart sammenlignelige, idet statistikken her er opgjort i årsværk, ikke antallet af ansatte, men tendensen er ganske klar.

I 2000 udgjorde den samlede stab i Statens Arkiver i alt 266,8 årsværk. Heraf var dog de 33,7 årsværk finansieret ved eksterne midler (arbejdsmarkedsordninger o.l.), mens 233 årsværk var finansieret ved egne midler. Helt så stor var stigningen dog ikke reelt i forhold til 1989. Siden da var Statens Arkiver vokset med to nye institutioner: Erhvervsarkivet og Dansk Data Arkiv. Trækkes disse tal ud, var den samlede egenfinansierede stab i 2000 i Rigsarkivet og landsarkiverne på i alt 203,4 årsværk sammenlignet med de 156 ansatte i 1989.

Stigningen skyldtes for det første den betydelige ressourcetilførsel resultatkontrakterne i 1995/96 og 1997 medførte. For det andet en udvidelse af Statens Arkivers indtægtsdækkede virksomhed, som også steg betydeligt i disse år.

I resultatkontrakterne var specielt indhentningen af det store afleveringsefterslæb højt prioriteret både på det konventionelle og det elektroniske område. Denne prioritering betød, at en stor del af den ressourcetilførsel, der blev omsat i lønmidler, gik til en forøgelse af arkivarbestanden. Et andet prioriteringsområde var udviklingen af arkivfaglige systemer og udviklingen af metoder og standarder til håndtering af myndighedernes elektroniske arkiver. Begge dele fik som resultat, at Statens Arkiver i årene fra 1995 til 2000 påbegyndte opbygningen af en egentlig IT-afdeling bestående dels af IT-driftsfolk, dels af systemdesignere og systemudviklere.

En så stor tilgang af nye personalegrupper måtte naturligt nok endnu en gang sætte spørgsmålet om uddannelse af de nye medarbejdere på dagsordenen.

Arkiverne som sektorforskningsinstitutioner

Med nedskæringerne i 1980'erne var det ikke uddannelsesspørgsmålet, der stod øverst på dagsordenen. Nok blev der også i disse år arrangeret interne kurser og seminarer, ligesåvel som der også blev afholdt en række nordiske seminarer. Men det er betegnende, at et tre-dages seminar for arkivarer ved Rigsarkivet og landsarkiverne, der blev afholdt i efteråret 1988 med det formål at diskutere aktuelle spørgsmål, blev betegnet som en nyskabelse og som opfyldende et længe næret behov for udveksling af faglige synspunkter.

Tiltag til en mere systematisk uddannelsesindsats på det arkivfaglige område var der i disse år ikke tale om. Ud over de løbende arbejdsopgaver var indsatsen blandt arkivarerne især koncentreret omkring et betydeligt arbejde med udarbejdelse af registreringer, guider og oversigter over samlingerne af forskellig art. Hovedvægten lå således først og fremmest på formidling af arkivernes forskning og af deres samlinger.

Set på den baggrund er det ganske passende, at det første tiltag til igen at sætte uddannelsesspørgsmålet på dagsordenen kom som et resultat af, at Statens Arkiver i

1988 blev en sektorforskningsinstitution. Den 26. oktober 1988 underskrev Finansministeriet og Akademikernes Centralorganisation et protokollat om stillingsstrukturen for videnskabelige stillinger ved sektorforskningsinstitutioner.² Hermed blev kvalifikationskravene til ansættelse som videnskabelig medarbejder i forskningsinstitutionerne ligestillet med universiteterne og stillingsstrukturen i princippet den samme. Aftalen omfattede tillige en definition af hvilke institutioner, der faldt ind under den nye ordning, og hertil hørte Statens Arkiver.

I første omgang var den mest håndgribelige effekt af sektorforskningsstatussen et lønløft til de videnskabelige medarbejdere, der omtrentlig bragte dem på niveau med universiteternes videnskabelige medarbejdere. På længere sigt blev det dog andre elementer i den nye stillingsstruktur, der blev nok så væsentlig. Aftalen opererede med to kategorier af videnskabelige medarbejdere: forskere og seniorforskere. Som hovedregel er forskerstillingen varig, men med karakter af en uddannelsesstilling de første to-tre år. I denne periode kræves det, at forskeren gennemgår en uddannelse med henblik på at opnå licentiatgraden eller tilsvarende niveau. Efter tre års forløb skal der foretages en bedømmelse, hvorefter forskeren kan ansættes varigt. Fra da af indgår vedkommende i udførelsen af institutionens løbende arbejde, dvs. »institutionsspecifikke opgaver«. Seniorforskerstillingerne er selvstændige, varige stillinger. Der er med andre ord ikke tale om en automatisk, anciennitetsbestemt oprykning af forskere til seniorforskerstillinger. Seniorforskerstillinger skal oplås, der skal nedsættes bedømmelsesudvalg med eksternt deltagelse, og ansøgnernes forskningsmæssige kvalifikationer skal svare til det niveau, der kræves ved lektorbedømmelser på universiteterne. Desuden kunne institutionerne vælge at stille krav om erfaring i løsning af de opgaver, der er specifikke for institutionen.

Vælger en sektorforskningsinstitution alene at have seniorforskere som faste medarbejdere, bliver forskerstillingerne tidsbegrænsede uddannelsesstillinger. Stillingens indhold består af institutionsrelateret forskning og andre opgaver, der påhviler tjenestestedet. Og det forudsættes, at der ved arbejdstilrettelæggelsen vil være mulighed for at varetage sådanne opgaver, herunder forskning af selvstændig karakter, at vedkommende kan kvalificere sig til ansættelse i ledige seniorforskerstillinger. Endelig bestemte protokollatet, at forskningsopgaverne ved tidsbegrænsede ansættelser i ansættelsesperioden skulle udgøre en så væsentlig andel af den samlede arbejdstid, at den pågældende ville have mulighed for at kvalificere sig til ansættelse som forsker.

Endelig indebar stillingsstrukturen også muligheden for at ansætte videnskabeligt uddannede medarbejdere i administrative og driftsmæssige stillinger uden forskningstid.

Der lå klart i aftalen om stillingsstrukturen en intention om, at de midlertidige uddannelsesstillinger skulle anvendes – parallelt med stipendierne ved universiteterne – til at give yngre forskere lejlighed til at erhverve sig de forskningsmæssige kvalifikationer (ph.d-niveau + lidt til), der krævedes for at blive ansat som seniorforsker.

Som arkivernes økonomiske situation så ud i slutningen af 1980'erne, var der imidlertid ikke ressourcer til at kunne friholde nyansatte arkivarer i forskerstillinger

i så lang tid til ren forskning. Samtidig var udbuddet af forskningsmæssigt højt kvalificerede historikere stort nok til, at arkiverne uden problemer kunne besætte uddannelsesstillingerne med forskere, der allerede havde en ph.d.-grad eller havde tilsvarende forskningsmæssige kvalifikationer. Rigsarkivaren resolverede derfor, at det formaliserede uddannelsesforløb i de nye stillinger indtil videre alene skulle koncentrere sig om den arkivfaglige uddannelse, idet de nyansatte – i lighed med de øvrige arkivarer – skulle udvide deres videnskabelige kvalifikationer ved at anvende 2/7 af arbejdstiden til egen forskning.

En formaliseret arkivfaglig uddannelse

Hermed stod arkivvæsenet for første gang over for den udfordring at skulle skabe rammerne for og indholdet i et egentligt formaliseret uddannelsesforløb. Det blev for alvor aktuelt i foråret 1990, da der ved Landsarkivet i Aabenraa skulle ansættes to arkivarer som forskere i den nye stillingsstruktur.

Til at udarbejde en egentlig uddannelsesplan blev der nedsat et udvalg bestående af daværende rigsarkivar Vagn Dybdahl, landsarkivar Dorrit Andersen, overarkivar Hans Chr. Bjerg, sekretariatsleder Michael H. Gelting og arkivarerne Tyge Krogh og Poul Thestrup. Udvalgets arbejde resulterede i, at Rigsarkivaren i juli 1990 kunne udstede bestemmelser for en arkivfaglig uddannelse for arkivarer ved Rigsarkivet og landsarkiverne.³

Uddannelsen var bygget op som en toårig uddannelse bestående af tre elementer:

1. Kendskab til arkiverne og deres forskellige opgaver skulle erhverves gennem praktisk arkivararbejde, først i et år på en stamafdeling (vedkommendes tjenestested), dernæst i et år i turnus på andre arkiver og afdelinger. I turnusperioden skulle vedkommende som minimum stifte bekendtskab med et landsarkiv, Rigsarkivets 1. Afdeling (nu: Publikumsafdelingen), Rigsarkivets 2. Afdeling (nu: Bevarings- og Kassationsafdelingen) samt Rigsarkivets EDB-sektion (svarende til den nuværende Sektion for IT-arkivalier under Bevarings- og Kassationsafdelingen). Lederen af hvert af disse tjenestesteder skulle ved ophøret af arkivarens tjeneste afgive en skriftlig udtalelse om den praktiske arkivtjeneste.
2. Igenom hele uddannelsesperioden skulle arkivaren desuden ved selvstudium sætte sig ind i et omfattende historisk, administrativt og arkivfagligt pensum omhandlende følgende hovedemner:
 - Danmarks historie (mindst 500 sider)
 - Dansk arkivhistorie
 - Nordisk og europæisk arkivvæsen
 - Administrationshistorie
 - Arkivistik, herunder arkivterminologi, ordningsprincipper, kassationsprincipper m.v.
 - Dansk Arkivret, herunder tilgængelighedsregler, registerlovgivning, offentlighedslovgivning og forvaltningslovgivning
 - Materialekundskab, herunder papir- og skrivematerialetyper, konserveringsteknik, bevaringsproblemstillinger m.v. i forbindelse med film og datamedier, tekniske krav til arkivlokaler m.v.

Fra bevaring af arkivalier til udvælgelse af
arkivalier til bevaring

Af Jørgen Mikkelsen

Arkivfaglig afhandling
udarbejdet som afslutning på arkivaruddannelsen
2002

Kassation på Rigsarkivet og landsarkiverne,
især på Landsarkivet for Nørrejylland,
fra 1880'erne til i dag
i lyset af den internationale arkivdebat
om
bevarings- og kassationsvurderinger

Indhold

Indledning	2
Folkeskolens struktur – debat og lovgivning	3
Forvaltningen af folkeskolen	10
Arkivalier fra Holbæk amt	13
Appendix: Det problemfyldte skolevæsen i Hjembæk-Svinninge kommune	19
Den første udbygningsfase	20
Planlægning og byggeri i 50'erne	22
Hjembæk-borgerne i oprør	26
Svinninge skole i vokseværk	29
Dødsdommen over Hjembæk skole	31
Afsluttende bemærkninger	36

Arkivaropgave i forbindelse med arkivaruddannelsen

Landsarkivet for Nørrejylland
1. juli 2002

Som afslutning på den arkivfaglige uddannelse skulle der udarbejdes en selvstændig udredningsopgave på ca. 25 sider. Emnerne for disse opgaver spredte sig vidt: bevaring og kassation, Statens Arkivers vejledningsmaterialer, enkelte arkivfonds, digital forvaltning og meget mere. Her ses forsiderne til to af opgaverne.

- Relevante historiske hjælpevidenskaber, herunder skriftlæsning, kronologi, mønt-, mål- og vægtsystemer

Det samlede pensum var på ca. 3.500 sider, og løsningen skulle afsluttes med en mundtlig prøve i to af hovedemnerne

3. Det sidste og afsluttende element i uddannelsesplanen var udarbejdelsen af en afhandling på 25-50 sider om et arkivteoretisk emne. Også denne afhandling skulle bedømmes skriftligt.

Selvom der her nok i en vis udstrækning var tale om at sætte den gamle »mesterlære«-uddannelse som arkivar i system, blev der dog for første gang givet mulighed for at nyansatte arkivarer fra begyndelsen kunne få en grundig og praktisk indførelse i arbejdsopgaverne i de forskellige afdelinger og enheder, samtidig med at der også blev lagt en vis vægt på den teoretiske side af uddannelsen.

Ambitionerne fejlede i alt fald ikke noget. I sin omtale af den nye uddannelse i *Nordisk Arkivnyt* i 1990⁴ gjorde arkivar Tyge Krogh således opmærksom på, at uddannelsesplanen var præget af den betrængte økonomiske situation. Hvis tiderne havde været bedre, burde turnusperioden have været længere, ligesom der burde

have været indlagt egentlig undervisning i den arkivteoretiske del. Under alle omstændigheder var det planen, at uddannelsen skulle tages op til revision, når man havde indhøstet de første erfaringer.

Så langt kom man i efteråret 1992. Da havde de to første arkivarer, ph.d. Hans Schultz Hansen og dr.phil. Bjørn Poulsen, begge fra Landsarkivet i Aabenraa, gennemført og afsluttet den nye arkivfaglige uddannelse. Den 30. september dette år forelæste de to arkivarer over administrationshistoriske emner ved en sammenkomst på Landsarkivet i Aabenraa, hvorefter den nyudnævnte rigsarkivar Johan Peter Noack kunne overrække dem et diplom som bevis på, at de enkelte discipliner i uddannelsen var afsluttet på tilfredsstillende vis. Hans Schultz Hansen og Bjørn Poulsen blev dermed de første arkivarer i Danmark, der fik papir på, at de havde gennemført en arkivfaglig uddannelse.

Undervejs i forløbet var der sket enkelte ændringer i uddannelsesplanen. Først og fremmest havde rigsarkivar Johan Peter Noack resolveret, at den oprindelige overhøring i det selvstuderede pensum blev afløst af en afsluttende forelæsning, som så indgik i bedømmelsen. Den samlede bedømmelse af uddannelsesforløbet fandt sted ved et bedømmelsesudvalg bestående af landsarkivar Hans H. Worsøe som leder af de to arkivarers stamafdeling og arkivar Birgit Løgstrup, Landsarkivet for Nørrejylland.

I *Nordisk Arkivnyt* 1992/3, side 122-124, nedfældede såvel bedømmelsesudvalget som de to arkivarer deres foreløbige evaluering af uddannelsesplanen, og som helhed var såvel bedømmelsesudvalget som de to nyudklækkede arkivarer enige om, at man med denne arkivfaglige uddannelse havde fundet en god balance mellem praktik og teori.

Var der enighed om, at det var en god og afbalanceret uddannelse, var der nok også enighed om, i alt fald på ledelsesniveau, at det var en kostbar uddannelse for et i forvejen økonomisk betrængt arkivvæsen. De to sønderjyske arkivarer havde været udstationeret hver et år på Rigsarkivet som led i turnusdelen af uddannelsen, og i samme periode havde der skullet ydes vikarkompensation til Landsarkivet for Sønderjylland samt en vis kompensation til de to arkivarer for udstationeringen.

Uddannelsesplanens økonomiske omkostninger fik dog ikke umiddelbart konsekvenser i form af ændringer i den formaliserede uddannelse, nok først og fremmest fordi antallet af ny arkivaransættelser i de næste par år fortsat var begrænset. Der blev i 1993-1994 kun ansat to nye arkivarer i forskerstillinger, nemlig nærværende forfatter i sommeren 1993 og i sommeren 1994 arkivar Annette Østergaard Schultz, der blev ansat ved Landsarkivet i Viborg. Vi gennemgik begge i store træk det samme uddannelsesforløb som de to sønderjyske arkivarer, men vi blev til gengæld også de sidste arkivarer, der fik denne uddannelse. I alt gennemgik således kun fire arkivarer denne første nye formaliserede arkivfaglige uddannelse.

Nye tider, nye arkivarer og resultatkontrakter

1990'erne varslede såvel nye tider som en ny ledelse i Statens Arkiver. I 1992 afløste Johan Peter Noack Vagn Dybdahl som rigsarkivar. Han var i de første år med til at få gennemanalyseret Statens Arkivers opgaver og økonomi. Et af resultaterne

blev Handlingsplanen fra 1993, der meget klart afdækkede det store gab mellem Statens Arkivers opgaveportefølje og de til rådighed stående ressourcer. Hjulpet på vej af bedre økonomiske tider blev det afsættet til intense forhandlinger med Kulturministeriet, der i december 1994 førte til underskrivelsen af den første resultatkontrakt mellem departementet og Statens Arkiver. Resultatkontrakten for 1995-1996 og den efterfølgende kontrakt for 1997-2000 specificerede nøje de mål, Statens Arkiver skulle nå, men betød samtidig et betydeligt bevillingsmæssigt løft, der skulle sætte Statens Arkiver i stand til at gennemføre en moderniseringsproces – organisatorisk såvel som teknisk – og til at indfri de opstillede produktionsmål.

Bevillingsforøgelsen førte også til en – set i Statens Arkivers målestok – ganske betydelig forøgelse af personalet, ikke mindst blev der tilført et betydeligt antal arkivarstillinger. Det var dog alle arkivarstillinger uden forskningsforpligtelse. Nok var departementet villig til at forøge Statens Arkivers bevillinger og til at se staben af medarbejdere vokse, sådan at arkiverne blev i stand til at varetage de arkivfaglige opgaver, men der var ikke villighed til samtidig at øge forskervolumen. Blandt de mange nye videnskabeligt uddannede medarbejdere var der desuden som noget nyt flere med uddannelse i andre fag, end det der ellers har været det traditionelle for arkivarer, nemlig historie.

Med det store antal nyansatte videnskabelige medarbejdere stod det hurtigt klart, at det hverken økonomisk eller praktisk var muligt at fortsætte med den i 1990 udformede uddannelsesplan. Der måtte udvikles en ny uddannelse, der kunne give de mange nye videnskabelige medarbejdere en solid indføring i det arkivfaglige arbejde og samtidig skabe en fælles referenceramme.

Igen en ny arkivfaglig uddannelse

Der blev derfor i foråret 1998 nedsat et udvalg, der fik til opgave at skitsere rammerne og indholdet for en ny intern uddannelse for de videnskabelige medarbejdere. Planen blev vedtaget af Hovedsamarbejdsudvalget, og i efteråret samme år nedsatte Rigsarkivaren et udvalg bestående af overarkivar Henrik Fode (fmd.), arkivchef August Eriksen, arkivarerne Michael Hertz og Anders Sode-Pedersen og undertegnede samt som sekretær arkivar Karen Hjorth. Udvalget fik til opgave at fastlægge indholdet af uddannelsen i detaljer og stå for dens gennemførelse.⁵

I modsætning til den tidligere uddannelse byggede den nye arkivuddannelse først og fremmest på egentlige kursusmoduler, studieophold og selvstændig opgaveskrivning. Det overordnede formål var at sikre alle arkivarer en bred forståelse for Statens Arkiver og deres virkeområder, at sikre alle arkivarer en dyberegående forståelse inden for et udvalg af Statens Arkivers hovedfunktioner, at give alle arkivarer mulighed for selvstændigt mere dybtgående at bearbejde en arkivfaglig problemstilling og at få dette arbejde fagligt vurderet.

Ikke mindst fordi der fra 1995 var blevet ansat arkivarer med forskellig uddannelsesmæssig baggrund blev der lagt vægt på indledningsvis at opbygge en fælles referenceramme, men også senere i forløbet at give mulighed for en faglig specialisering.

Uddannelsen blev bygget op omkring tre moduler: et fælles grundlæggende refe-

rencemodul bestående af to gange en uges kursusvirksomhed. Et overbygningsmodul bestående af tre gange en uge bestående enten af tre 1-ugers kurser eller af to 1-ugers kurser samt en uges studieophold i udlandet, og endelig et afsluttende modul bestående af selvstændige udredningsopgaver af en måneds varighed, der skulle dokumenteres i rapporter på ca. 25 sider.

1. *Referencemodulet*

Referencemodulet havde til formål at bibringe medarbejdere de nødvendige, grundlæggende kundskaber i form af kortvarige kurser og introduktioner på de forskellige enheder. Det var en forudsætning for det skitserede uddannelsesforløb, at der fandt en grundlæggende introduktion sted på stamheden/afdelingen.

Den første kursusuge omfattede emner som forvaltningsarkivernes historie, Statens Arkivers historie, arkivernes retsgrundlag, administrationens historie, arkivfagets historie og udvikling, den historiske udvikling i bevaring og kassation og den aktuelle status i Statens Arkiver, arkivernes brugere, tilgængelighedsbestemmelserne, brugerservice og formidlingsstrategi.

Den anden kursusuge var koncentreret om arbejdet med de enkelte enheders fagområder, formidling, publikumsbetjening, bevaring og kassation, arbejdet med IT-arkivalier m.v.

2. *Overbygningsmodulet*

Overbygningskursusmodulet havde til formål at supplere denne fælles referenceramme gennem en række dyberegående kurser, der i videst muligt omfang skulle kunne tilfredsstille de varierende uddannelsesbehov inden for de forskellige funktioner, Statens Arkiver varetager.

Der blev her sammensat en række specialkurser med følgende emner: Forvaltningsret og lovgivning, databaser, det 20. århundredes forvaltningshistorie, arkivistik og formidling. Desuden var der mulighed for at tage et studieophold på en indenlandsk eller udenlandsk arkivinstitution. Deltagerne kunne frit vælge tre af disse muligheder. Alle kurserne var tilrettelagt og blev gennemført med eksterne partnere.

Mange benyttede sig af muligheden for en uges studieophold så forskellige steder som i Hamborg, Lund, Oslo, Glasgow, Paris og Bruxelles. Alle studieophold blev afsluttet med en skriftlig rapport.

3. *Arkivfaglige udredningsopgaver*

Det sidste element var udarbejdelsen af en arkivfaglig udredningsopgave. Der var afsat en måned til denne opgave, og emnet – og tidspunktet for afviklingen – skulle aftales og godkendes af arkivarens enhedschef og kursusudvalget.

Også her kom emnerne til at spænde vidt. Der blev udarbejdet opgaver over emner som bevaring og kassation, udenlandske arkivbeskrivelsesmetoder sammenlignet med de hjemlige, undersøgelser af Statens Arkivers vejledningsmaterialer og deres effekt på den offentlige forvaltning, brugeradfærd og brugerbenyttelse, digital forvaltning og meget mere.

På billedet ses yderst t.h. Vagn Dybdahl, rigsarkivar 1978-1992, og yderst t.v. Johan Peter Noack, rigsarkivar siden 1992. Til venstre for Noack ses Helle Gjellerup, sekretær for Rigsarkivaren, og til højre sidder arkivar Michael H. Gelting (Foto fra Nordisk Arkivnyt 1992/1. Foto: Tage Ludvigsen).

Efterhånden som opgaverne blev gennemført og godkendt, blev de gjort tilgængelige via intranet for alle medarbejdere, og det har efterhånden vist sig, at andre i forskellige sammenhænge har kunnet udnytte resultaterne af disse opgaver.

Det viste sig dog også undertiden vanskeligt at finde tid til at gennemføre disse udredningsopgaver, og først i foråret 2004 kunne kursusudvalget konkludere, at det i 1999 indgik i uddannelsesforløb nu var afsluttet.

I modsætning til den første systematiske arkivfaglige uddannelse blev den næste gennemført af ganske mange deltagere. Målet var, da uddannelsen begyndte i 1999, at alle videnskabelige medarbejdere ansat fra 1995 skulle gennemføre uddannelsen. Det blev til, at i alt 34 deltagere påbegyndte. Undervejs forlod nogle medarbejdere Statens Arkiver til fordel for ansættelse andetsteds, men i alt 24 deltagere begyndte på det sidste modul, og i dag har 20 gennemført hele forløbet.

Undervejs i forløbet har deltagere skriftligt og mundtligt evalueret de enkelte elementer i uddannelsen. Ligesom udvalget selv som afslutning på sin indsats har gennemført en evaluering.⁶ Som helhed har der været enighed om, at kursusforløbene har været gode, ikke mindst har der været stor tilfredshed med specialkurserne og

studieopholdene, som for mange var med til at sætte udviklingen i Statens Arkiver i perspektiv, og for mange – ikke mindst for de medarbejdere, der ikke har forskningstid – har opgaveskrivningen været en kærkommen mulighed for en faglig fordybelse, som den travle hverdag ikke ellers tillader.

Og hvad så nu?

Selvom det nu ikke længere er helt så gunstige økonomiske tider for Statens Arkiver, så er der dog, siden uddannelsen blevet iværksat i 1999, atter blevet ansat nye videnskabeligt uddannede medarbejdere. I skrivende stund er der ca. 20 nye medarbejdere i videnskabelige og/eller arkivfaglige stillinger, som efterspørger et nyt kursus. Kursusudvalget har anbefalet, at der iværksættes et nyt uddannelsesprogram, men udvalget har også anbefalet, at det sker på et nyt grundlag.

Det er der flere grunde til. For det første er der i de forløbne år sket en rivende udvikling både inden for Statens Arkiver og i den offentlige forvaltning og blandt de brugere, som Statens Arkiver betjener. Indholdet af et nyt uddannelseskursus må nødvendigvis skulle afspejle dette.

Men det er kun en af flere grunde. Traditionelt har fokus gennem 1980'erne og 1990'erne været på uddannelsen af arkivarerne, de videnskabeligt uddannede medarbejdere. For de øvrige grupper af medarbejdere er der ikke blevet gjort en tilsvarende systematisk uddannelsesindsats. I 1970'erne blev der, som Grethe Ilsøe har redegjort for, gjort en indsats for at skabe og gennemføre en arkivsekretæruddannelse. Derudover er der ikke blevet gennemført en systematisk uddannelsesindsats internt.

Der er i alle årene – og specielt fra 1990'ernes midte – blevet anvendt ganske megen tid og ganske mange penge på efter- og videreuddannelse, men indsatsen har ikke været koordineret og er dermed heller ikke blevet set ud fra et helhedsperspektiv.

Udfordringerne i arkivararbejdet i dag er mange og store. I det myndighedsvendte arbejde skal medarbejderne kunne vejlede myndighederne omkring arkivspørgsmål og foretage bevarings- og kassationsvurderinger, både når det drejer sig om den traditionelle papirarkivdannelse, og når det drejer sig om den elektroniske arkivdannelse. På tilsvarende vis skal medarbejderne kunne vejlede og formidle hele spektret af Statens Arkivers samlinger fra de middelalderlige pergament- og papirarkivalier til dagens elektroniske registre og e-arkivsystemer. Og vejledningen og formidlingen skal kunne foregå både på traditionel vis og med brug af de nye digitale muligheder. Samtidig er kravene til effektivitet og produktivitet i arbejdets tilrettelæggelse og gennemførelse stadigt stigende.

Statens Arkiver står i dag med en langt mere sammensat gruppe af arkivarer og videnskabelige medarbejdere end tidligere. Gruppen omfatter såvel historikere som jurister, økonomer og IT-uddannede medarbejdere. Blandt de øvrige medarbejdere er der en aldrende gruppe af arkivsekretærer og en bredt sammensat gruppe af arkivfaglige medarbejdere med vidt forskellig uddannelsesmæssig baggrund. Hertil kommer driftspersonale og arkivbetjente, også med forskellig baggrund og erfaring.

Det er derfor også uddannelsesudvalgets anbefaling, at Statens Arkiver nu begyn-

der at se på og planlægge en sammenhængende og koordineret uddannelsesindsats for samtlige personalegrupper.

Vi er med andre ord allerede godt i færd med at tage fat på næste kapitel i historien om uddannelse i arkivvæsenet!

Noter

1. *Personale i Rigsarkivet og landsarkiverne januar 1980, 1980; Personale i Rigsarkivet og landsarkiverne 1990, 1990; Nordisk Arkivnyt 1990/2-3; Nordisk Arkivnyt 1992/2; Nordisk Arkivnyt 2000/1/2; Statens Arkivers årsberetning 2003, 2004.*
2. Cirkulære om stillingsstruktur for videnskabelige stillinger ved sektorforskningsinstitutioner, Finansministeriet 1991.
3. *Nordisk Arkivnyt 1990/2-3 s. 27.*
4. Jf. note 3.
5. Se *Nordisk Arkivnyt 2000/1 s. 10 og 2002/4 s. 174-175.* Desuden Rigsarkivets journalsager 1997-2002, j.nr. 1999-041-0013, 2000-1331-0011 og 2000-1331-0013 med bilag.
6. Rigsarkivets journalsager 1997-2002, j.nr. 1999-041-0013, 2000-1331-0011 og 2000-1331-0013 med bilag.

Inge Bundsgaard, f. 1951, cand.phil., landsarkivar for Landsarkivet for Sjælland og chef for Rigsarkivets Publikumsafdeling. Har bl.a. skrevet om skolevæsenet i Christiansfeld i Anders Pontoppidan Thyssen (red.): Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld bd. II (1984), foreningslivet i de danske stationsbyer, grundtvigianisme og Indre Mission, afholdsbevægelsen, socialforsorg samt om arkivfaglige problemstillinger i The American Archivist, vol. 55, nr. 1, 1992, i Arkiv 3:1998, 6:2001 og i Comma 2000 og 2002, 1-2.

Ord fra Als

Visdom på skolevæg

Vagn Skovgaard-Petersen

Et lille pilotprojekt med Als som særligt område. Det drejer sig om skolernes mottoer og andre inskriptioner – anvendt som historiske tekster. Hvad afspejler de? Stedets historie, personlige holdninger, pædagogiske principper? Eksemplerne røber, at den historiske situation spiller en ikke ubetydelig rolle i valget af værdier og visdomsord.

På computeren ligger en samling mottoer og sentenser – omkring 1200 – fra skoler i Danmark. De kommer fra bjælker og gavle, talerstole og skoleklokker, inden- og udendørs, hvor de engang blev ristet i sten og bronze, skåret i træ eller gjort i malede bogstaver. De skulle ses af store og små, af børn og unge, forældre og gæster. Det var ord til overvejelse og ord som visitkort; sentensen skulle fortælle om meningen med at holde skole på dette sted.

De fleste af disse skolemottoer blev indsamlet ved henvendelse til så vidt muligt samtlige grund- og gymnasieskoler i Danmark omkring 1990. Projektet udgik fra det daværende Danmarks Lærerhøjskole med Peder Skyum-Nielsen fra Institut for Dansk som ankermand – og undertegnede fra Institut for Dansk Skolehistorie som næstkommanderende. Der indkom interessante og fyldige svar; men der var også skoler, som ikke reagerede, ej heller på en rykker. Vi forsøgte at supplere, bl.a. gennem lokalhistoriske arkiver, som hjalp også med oplysning om sentenser fra nedlagte skoler. Tanken var at udgive *Skolens Bevingede Ord*, så vidt muligt med besked om baggrunden for valget af hver enkelt sentens, men også med forsøg på kortlægning af forskelle fra egn til egn, fra tid til anden – og fra sprog til sprog: latin, tysk og dansk. Her ligger et stykke kulturhistorie i svøb. Projektet har sat spor i artikler og i mindre hæfter, f.eks. en samling gymnasiemottoer, samt snart i en emneopdelte antologi af Peder Skyum-Nielsen. Men den store version af skolens bevingede ord er hidtil blevet blokeret af andre opgaver, der har presset sig på med aktuel styrke. Når tiden er inde, ser den dagens lys.

I store træk fra hele landet

Foreløbig kan vi i materialet iagttage nogle tendenser. På katedral- og latinskolerne var det langt op i 1800-tallet god tone at anbringe et kort og fyndigt formål på latin. PATRIÆ ET LITTERIS [for fædreland og lærdom] stod der på den gamle latinske i Gåskærgade i Haderslev, opført i 1854. I Roskilde havde man i 1842 valgt ARTIBUS INGENUIS [til fremme af frie studier] og i Ribe 1856: LITTERIS ET ARTI-

Inskription over hovedindgangen til Danebod Højskole. Tekst: Edvard Lembcke (Foto: Viggo Vandkær Thomsen, 2004).

BUS [for lærdom og videnskab]. Tendensen er oplagt: en markering af klassisk kultur som udtryk for den højeste dannelse, formet på antikkens tungemål, anbragt på klassicistiske bygninger. DISCIPLINA SOLLERTI FINGITUR INGENIUM [ved dygtig tugt dannes talentet] står der siden 1815 over C.F. Hansens Metropolitanskole i København. SEMPER TIRO [altid lærling] troner på Vesthimmerlands Gymnasium i Års fra 1960.

Men ellers slog det danske sprog stærkt igennem allerede i 1700-tallet. På landets rytterskoler sad sandstenstavler, der først havde to linjer på latin om Frederik 4.s opførelse af de 240 rytterskoler i 1720'erne. Men derefter fulgte otte linjer på dansk, en tak til Gud, fordi sygdom, krig og pest ikke havde voldt ham ondt i hans 50-årige tilværelse; her to af linjerne: THI YDER JEG MIN TACK OG BREEDER UD DIT NAVN | OG BYGGER SKOLER OP, DE FATTIGE TIL GAVN.

Dansk sprog blev næsten enerådende fra slutningen af 1800-tallet, og indholdet blev nok mere nøgternt og kontant. KUNDSKAB ER MAGT figurerede på flere skoler, ikke kun på latin- og realskoler (Odense), også på Lars Bjørnbaks højskole i Viby, der var mere rationalistisk, mindre mytologisk end de grundtvigske; Bjørnbak tilføjede ordene: UVIDENHED ER TRÆLDOM. Så var det mere i Grundtvigs ånd, når forstander Hans Olrik i 1904 gav Lærershøjskolen det motto, som litteraten Niels Møller havde formuleret: ALDRIG LØSES MAND AF LÆRE. Dets relevans er ikke blevet mindre med årene; sammenlign med Vesthimmerlands Gymnasium ovenfor.

Praktisk-psykologiske råd om fornuftig opførelse trængte ind i skolernes mottoer i 1900-tallet. FLID BANER VEJEN står der myndigt på Vridsløseslille Skole fra ca.

1920. TRO AT DU KAN, SIG AT DU VIL, SÅ KAN DU stammer fra Hovslund Skole ved Rødekre – nærmest en pædagogisk bekendelse, sat i ord af Albert Mikelsen, der var skoleleder ved indvielsen i 1955.

Tendensen går vistnok i retning af de enklere leveregler, helst med et spil af humor. Maleren Poul Gernes og kalligrafen Georg Jansen har prydet adskillige skoler, bl.a. Matthæusgades Skole på Vesterbro i København og Ordrup Gymnasium. GØR SOM SPÆTTEN, BRUG HOVEDET, NÅR DU ARBEJDER er et af deres råd på væggen til elever og lærere. MAN SKAL DØ UNG – SÅ SENT SOM MULIGT er vistnok også tankevækkende.¹

Eksempler fra Als

Antallet af fastgjorte tanker på vægge og mure i de alsiske folkeskoler var ikke stort i det indsamlede materiale. En enkelt på latin dukkede op i Augustenborg, oven i købet på rådhuset i Storegade. Bygningen blev opført i 1780 af hertug Frederik Christian som skole og fungerede som sådan lige til Genforeningen i 1920. Her gik byens større børn, mens de mindre gik i øvelsesskolen ved det lærerindeseminarium, som den preussiske stat indrettede på slottet i 1878 og opretholdt til 1920. På huset i Storegade står endnu ordene IN GLORIAM DEI ET SALUTEM PROXIMI [til Guds ære og næstens gavn]. Vistnok den eneste skoleindskrift på latin i det alsiske. Der har været mange landsbyskoler på Als. Nogle af dem blev til under konflikter mellem biskoppen over Als-Ærø Stift – fra 1819; forud lå Als under Fyns Stift – og hertugen af Augustenborg; hertugen hævdede sine fyrstelige krav som patron over for biskoppens ret til inspektion af kirker og skoler. Spillet om kirker og præster, skoler, lærere og sprogreskript på Als er fint beskrevet af H.P. Clausen i en stor dobbeltartikel i Sønderjyske Årbøger 1965-66, *Dansk og tysk på Als 1812-48. Bidrag til alsisk skolehistorie*. Men til mottohistorien bringer den ikke nyt. De fleste skolehuse fra dengang og fra den tyske tid efter 1864 er nedrevet, så vor viden om indskrifter i alsiske skoler før 1920 er sparsom. Her følger de fundne vidnesbyrd. De er fra tiden efter 1920.

Det begyndte med Danebod Højskole 1920. Navnet emmer af symbolik – i modsætning til det oprindelige forslag fra 1919: ALS HØJSKOLE. Inspirationen kom ikke fra Lorenz Frølich's tegning (1855) af dronning Thyra Danebod som bygherre for det gamle voldanlæg; den kom fra Amerika, fra den danske folkehøjskole i byen Tyler i Minnesota. Herfra kaldtes Thorvald Knudsen som den første forstander til højskolen på Als. Han tog Danebod-navnet med sig til Als.

Danebod fik i årtier en håndværkerafdeling som særkende. Det satte spor i billedskærerarbejder; en elev skar – vistnok i 1922 – den tavle, der hænger over hoveddøren. Den bærer inskriptionen: KUNDSKABS FADER, VISDOMS VÆLD | TIL VOR GÆRNING GIV OS HELD | HVAD HER PLANTES, LAD DET LYKKES | HVAD HER GRUNDES, LAD DET BYGGES | PÅ DEN RETTE HJØRNESTEN! Første vers af salmen nr. 328 i *Den danske Salmebog* fra 1953; ikke medtaget i *Den danske Salmebog* 2003. Skrevet af Edvard Lembcke (1815-1897), udgivet i samlingen *Digte og Sange* (1870). Mellem de to slesvigske krige var Lembcke konrektor ved Haderslev Katedralskole, men efter 1864 blev lærerne udvist af preusserne; han

var derefter i oktober 1864 en af stifterne af Haderslevlærernes Skole i København. I Slesvig var Lembcke længe et agtet navn, kendt som digter til sangen Vort Modersmaal er dejligt (1859). – Den ovennævnte strofe er tillige anvendt i Hellevad Skole vest for Aabenraa, også skåret i træ, opsat i 1943.

På Danebod Højskole har der indtil 1957 været malede inskriptioner over vinduesåbningerne i spisesalen. F.eks: GERNING KRÆVER TID, MEN TID KRÆVER OGSÅ GERNING. Eller: GODT MOD ER DAGLIGT GILDE. Det er ikke helt klart, hvornår de er opsat, vistnok tidligt i den periode, hvor Anna og Frede Terkelsen var forstanderpar (1923-57). Kvaliteten kan diskuteres; de blev fjernet af det nye forstanderpar, Inger og Gunner Rasmussen, der ledede skolen fra 1957 til 1974. Et logo blev udformet af Kaj Smedemark i 1988. I år 2003 blev højskolen omdannet til Efterskolen Strand på Danebod.²

På Kegnæs har der fra gammel tid ligget skoler i Bredsten, Sønderby og Østerby. Fra 1942 til 1945 lå der også en hjemmetysk privatskole i Østerby; efter dens lukning i 1945 blev bygningen overtaget af kommunen, der her indrettede Kegnæs Centralskole i 1950. Da Sydals Kommune blev til virkelighed ved kommunalreformen i 1970, blev de tre nævnte landsbyskoler lukket og børnene samlet i Kegnæs Skole fra 1974. Denne eksisterede i kommunalt regi til 2003, hvor den blev lukket og bygningerne overtaget af en ny privatskole, Kegnæs Friskole.

Ved en udvidelse af Kegnæs Centralskole i 1962 blev på væggen i aulaen opsat inskriptionen:

JA, TAL NU SANDT OM SMÅT OG STORT
OG JÆVNT OM ALT DET HØJE!
THI GODT ER ALT, HVAD GUD HAR GJORT,
OG KLART ER BARNETS ØJE.

Det er 7. strofe i Grundtvigs sang til indvielsen i 1841 af Den ny Asylskole i København, der blev til på dronning Caroline Amalies initiativ. Sangens 1. linje lyder: DER SKINNER EN SOL I LYS OG LØN (*Folkehøjskolens Sangbog* 17. udg. nr. 145).

Det er ikke helt klart, hvem der i 1962 har udvalgt denne strofe til skolen på Kegnæs. Til indvielsen knytter sig en episode: I sin tale præsenterede sognerådsformanden et blyndfattet vindue som håndværkernes gave og opsætningen af Grundtvigs vers som lærernes gave. Han takkede for begge dele – men havde glemt at fortælle lærerne, at de var giverne og ville blive trukket i løn!³

Lysabild, der betyder stedet, hvor æbletræerne lyser, ligger efter 1970 også i Sydals Kommune. Her har de holdt skole i århundreder, først degnene, så lærerne. I 1793 blev her bygget en skole, der var i brug i 150 år. Så fik den en afløser, der blev indviet i 1943; lyse klasseværelser og en gymnastiksal, der også kunne bruges som forsamlingsal for sognet. Den fik tilmed en scene stor nok til at danne rammen om begivenheder som Det Kongelige Teater på turné. I 1966 lukkede – efter sognerådets beslutning – de andre skoler i sognet, så børnene samledes i Lysabild Skole. Denne måtte udbygges, og den store udvidelse kunne indvies i 1977.

Inskription i aulaen på Lysabild Skole. Hovedtekst: Edvard Lembcke (Foto: Viggo Vandkær Thomsen, 2004).

Ligesom på Danebod Højskole var det også i Lysabild Edvard Lembcke, der gav inspiration til en indskrift – opsat i aulaen til indvielsen i august 1943 [selve indvielsen fandt sted i 1943, måske er indskriften opsat i 1942, jf. foto]. I Lysabild valgte man en anden strofe af Kunds kabs Fader: LAD EN SLÆGT OPFOSTRES HER | SUND OG FLINK TIL LIVETS FÆRD | SOM KAN VOGTE, SOM KAN HÆDRE | ARVEN FRA DE HØJE FÆDRE | DANMARKS SPROG OG DANMARKS NAVN. Det kan synes gådefuldt, at man både på Danebod og i Lysabild fandt Lembckes skolesang frem – og valgte hver sin strofe. Tilfældigt? Næppe. Som formand for Danebods garantbestyrelse (1922-46) sad den unge gårdejer Hans Jørgensen Hansen (1893-1972) fra Møllegården i Lysabildskov. Ved skoleindvielsen i 1943 var han desuden formand for skolekommissionen i Lysabild. Hans søn, Hans Jørgensen Hansen, der overtog både navn og gård og nu er pensionist, husker, at indskriften blev diskuteret i hjemmet i 1942-43. – Men sagen blev endnu mere mystisk, for citatet på skolevæggen var ikke identisk med salmens 2. strofe: i salmen er de tre sidste linjer («som kan vogte, som kan hædre ...») erstattet af de lidt frommere: »vokse op ved Helligaanden | vokse med Guds Søn ved Haanden | fremad til vort Himmelhjem!«. Der var grund til at studse. To versioner? De sidstnævnte linjer var ikke med i Lembckes skolesang fra *Digte og Sange* (1870); deri optrådte derimod Lysabild-teksten. Også salmehistorikeren Anders Malling har undret sig. I sin *Dansk Salmehistorie* bind III (1963) nævner han, at sangen – seks strofer – sandsynligvis er skrevet til indvielsen i 1865 af Haderslevlærernes eget skolehus i Løngangsstræde i København. Kort før 1900 blev to af stroferne optaget i en ny udgave af *De Unges*

Sangbog, udgivet af Vilhelm Beck, Olfert Ricard og Enrique With. Her dukkede de tre frommere linjer op, formodentlig indsat af udgiverne – og herfra gik de to strofer videre i salmebogen 1953. Men i Lysabild valgte man altså Edvard Lembckes egen tekst i 1943.⁴

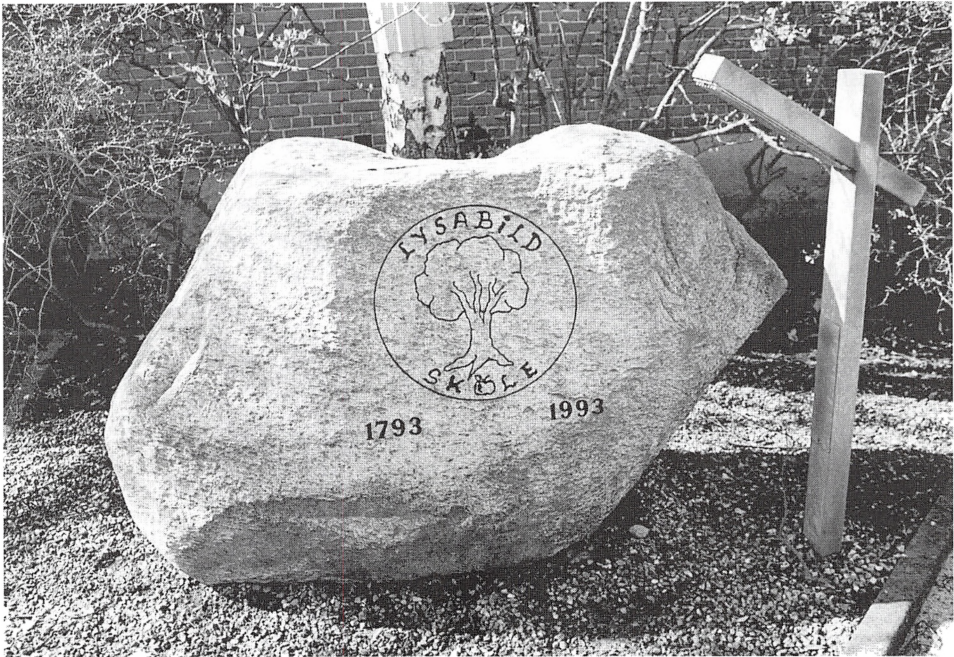
Et halvt sekel senere fejrede skole og lokalsamfund 200-års-jubilæet for opførelsen af Lysabild Skole i 1793. Det blev markeret med manér, bl.a. ved udgivelsen af bogen *Fra almueskole til skoleliv*, redigeret af Viggo Vandkær Thomsen, der var skolens leder 1972-1998, og udgivet af Lysabild Sognehistoriske Forening 1993. I forbindelse med jubilæet udskrev jubilæumsudvalget en logo-konkurrence. Den blev vundet af børnehaveklasseleder Birthe Bladt. Se illustrationen og bemærk æblet!⁵

I Sønderborg Kommune ligger Ahlmann-Skolen, siden 1937 med navn efter den nordslesvigske politiker Nicolai Ahlmann (1809-1890), der var født i Sønderborg. Skolen var oprindeligt en tysk skole, oprettet i 1907; nedennævnte inskription er formentlig opsat i sidste halvdel af 1920'erne, da skolen, Kongevejens Skole, var blevet dansk kommuneskole.

På talerstolen er indskåret OG I MUNDE LÆG OS ORDET | SOM ER DAAD. De linjer synes skabt netop til den placering. De er digtet af præsten C. Hostrup og står som udgangen af fjerde og sidste strofe i sangen HØJE NORD, FRIHEDS HJEM, der blev skrevet under det skandinaviske studentermøde i Kristiania 1869 (*Folkehøjskolens Sangbog* 15. udgave nr. 578).

På samme skole findes følgende linjer malet på bjælker indvendigt i et klokketårn, der er anbragt i skolegården: FRED FOR ALLE SOLENS BØRN | FRED PAA HAVET | FRED PAA JORDEN | ANNO 1938. Hvor kom disse linjer fra? Hvorfor sad de her? Skolen havde ikke nogen viden om inskriptionen eller dens baggrund. Jeg forelagde problemet for Viggo Vandkær Thomsen, formand for Lysabild Sognehistoriske Forening; han mobiliserede *Jydske Vestkysten* og dermed avisens læsere. Det gav resultat, takket være reaktioner fra tre læsere – Georg Føste, Haderslev, Peter Rasmussen, Sønderborg, og Julie Nielsen, Sønderborg. Linjerne er skrevet af digteren Harald Bergstedt (1877-1965) i sangen »Danmarks Børn« – til DUI's stævne i Sønderjylland i 1937. DUI betød De Unges Idræt, arbejderbevægelsens børne- og familieorganisation, der fungerede som en slags modstykke til den kristne spejderbevægelse. Den sidste af sangens tre strofer lyder: OVER GAMLE GRÆNSEPÆLE | DÉR, HVOR BRODERBLODET FLØD | SKAL EN SLÆGT AF UNGE SJÆLE | SAMMEN DYRKE KORN TIL BRØD! | HVERT ET GAMMELT HAD BEGRAVET | FREDENS TEGN SAT OVER DØR'N | FRED PÅ JORDEN – FRED PÅ HAVET | FRED FOR ALLE SOLENS BØRN! Endnu var Harald Bergstedt medarbejder ved *Social-Demokraten* og – som det ses her – grebet af tanken om forsoning mellem folkene. Men politisk var han på vej over mod fascistiske holdninger, som han videreudviklede under den tyske besættelse.⁶

VUC-Sønderborg (Voksenuddannelsescenter). Over indgangen figurerer seks linjer: LYKKES OG TRIVES | STYRKES, OPLIVES | SKAL DINE SMAA | VOKSE I KRÆFTER. | STIGE DEREFTER | HØJELOFT NAA. Inskriptionen stammer fra Sct. Jørgens Skole fra 1937, den første nybyggede folkeskole i Sønderborg efter Genforeningen; den blev nedlagt i 1979, hvorefter bygningen overgik til amtets vok-

Logo for Lysabild Skole, skabt af Birthe Bladt, 1993 (Foto: Viggo Vandkær Thomsen, 2004).

senuddannelse. Citatet er hentet fra 5. strofe i salmen HYGDELIG, ROLIG, som Grundtvig skrev i 1836 (*Folkehøjskolens Sangbog*, 17. udgave nr. 28). Linjerne blev valgt af Bernhard Hansen, der i begyndelsen af 1937 var avanceret fra skoleinspektør ved Sct. Jørgens Skole til leder af hele skolevæsenet i Sønderborg, i samråd med skolens nye inspektør (1937-1967) J.M. Rasmussen, kendt som socialdemokrat med kristent livssyn.

Sønderborg Gymnasium og Hf (1920-1986 Sønderborg Statsskole) har øjensynligt ikke noget motto eller en karakteristisk inskription, ej heller som arv fra den tyske forgænger (Die Königliche Real- und Oberrealschule zu Sønderburg, 1865-1920). Men den har et skulpturelt kunstværk, skabt i sten af billedhuggeren Poul Søndergaard og skænket til skolen som Sønderborg Samfundets gave til 25-års-jubilæet i 1945. MAND OG PIGE hedder det. Det blev ved afsløringen i august 1945 anbragt på Grønningen ud mod Kongevejen. Også ved 75-års-jubilæet i 1995 modtog skolen en statue, 90'ERNES GYMNASIEELEV, skabt i bronze af kunstneren Heidi Birch. Også denne gang var givener Sønderborg Samfundet. Værket blev anbragt nær ved skolens indgang fra Ringridervej. Skolen har en sang med overskriften EGN OG SKOLE, skrevet af J. Mehl, der var lektor ved skolen 1920-1956. A. Egeberg Jensen (1889-1961), der var rektor for Sønderborg Statsskole fra 1941 til 1958, er kendt for sin slesvigske hymne »For en fremmed barskt og fattigt er vort

land ». Den stammer dog ikke fra Sønderborg-tiden; han skrev den i 1922, da han var adjunkt ved Tønder Statsskole.⁷

Als Husholdningsskole, der blev oprettet i 1920, blev allerede tidligt til mere end en skole. Den blev også til Vollerup Vandrerhjem, fra 1930'erne tillige brugt som lejrskole. Under den tyske besættelse var stedet skjulested for modstandsfolk. Den dynamiske kraft var lederen Johanne Hansen (1890-1981), der købte stedet i 1928; efter 2. Verdenskrig blev vandrerhjemmet et mødested for unge mennesker, der arbejdede for mellemfolkelig forståelse. I 1980 udkom en lille bog, der bygger på samtaler med Johanne Hansen om hendes livsværk – bl.a. om byggeudvidelser, vandrerbevægelse på internationalt plan, »Det unge Grænseværn«, nordiske forbindelser, modstandsbevægelse, Johanne Hansen i koncentrationslejren Ravensbrück, forbindelser til Sydslesvig. Johanne Hansen har været en idealistisk personlighed. På Museet på Sønderborg Slot hænger et fint maleri, der synes at videregive noget af hendes kraft. Det er skabt i år 1963 af kunstneren Viggo Kragh-Hansen. I 1973 overdrog Johanne Hansen resultaterne af sit lange virke til Hanne Lund, der har videreført arbejdet med talent. Johanne Hansen fik lov at blive boende som pensionist. Hun døde i 1981.

Der findes eller fandtes inskriptioner rundt i bygningerne, ofte opbyggelige, udtryk for Johanne Hansens lyse sind og praktiske gernings-kristendom. Mange af dem er gengivet i Peter Achton: *Jeg har båret lærkens vinge. Johanne Hansens eventyrlige liv* (1975). I nærværende sammenhæng bringes kun en enkelt sætning, der vistnok siger noget karakteristisk – anbragt i forbindelse med en sjov »lykkefugl« i keramik: ALT KAN KLINKES – BARE MAN GØR DET! Næppe helt forkert at tolke denne visdom som en af hemmelighederne bag energien.

Ord fra Als – og omegn

Man kan undre sig over, at der ikke er meldt om bevingede ord i skolerne på Als før 1920 – bortset fra det latinske i Augustenborg. Ikke et eneste fra den tyske tid efter 1864. Er de blevet fjernet i 1918? Måske kan enkelte dukke op, der har undgået opmærksomheden i denne omgang, men sandsynligheden er ikke stor; ingen af øens lokalhistoriske arkiver har oplyst om inskriptioner på tysk.

Afgørende i nyere sønderjysk og dansk historie blev afstemningen i 1920. Nordslesvig stemte sig til Danmark – en statslig begivenhed, men mere end det, også en folkelig og demokratisk. En national og historisk bevidsthed fandt her udtryk i ord, symboler og afstemninger og siden hen i rejsning af genforeningssten – alt sammen vel dokumenteret og rigt illustreret i artikler og bøger af museumsinspektør Inge Adriansen.⁸ Også skoler fik brug for symboler, især de tre nye grundtvigske folkehøjskoler: Rødding (igen), Rønshoved og Danebod, hvor markante forstandere i årtierne efter 1920 forstod at bruge historien – Hans Lund i Rødding, Aage Møller på Rønshoved og Frede Terkelsen på Danebod. Alle tre højskoler båret frem i samspil med familier i de lokale samfund og i kontakt med danske nordfra. Joakim Skovgaard bidrog med et stort billede, der hænger i spisesalen på Danebod, originaltegningen til en af de mest udbredte afstemningsplakater, Moder Danmark modtager den hjemvendte datter – og derunder 1. strofe af Henrik Pontoppidans digt

fra 1918: DET LYDER SOM ET EVENTYR | ET SAGN FRA GAMLE DAGE | EN RØVET DATTER, DYBT BEGRÆDT | ER KOMMEN FRELST TILBAGE. Tilsvarende har Niels Skovgaard, Joakims broder, i 1922 skabt talerstolen i foredragssalen på Rønshoved Højskole – som indskrift bærer den Grundtvigs bevingede ord fra 1826: IMMER DET DAGES DOG PÅ NY | HVOR HJERTERNE MORGEN VENTE. De stammer fra DEN SIGNEDE DAG MED FRYD VI SER, fra strofe 10 i *Folkehøjskolens Sangbog* (17. udgave nr. 2). – I foredragssalen hænger også en gengivelse af Lorenz Frølichs store billede af Thyra Danebod på Dannevirke – i Niels Skovgaards indramning.⁹

Denne folkelige bevidsthed fik betydning ikke kun for højskolerne – også for folkeskolerne. Inskriptionerne på disse skoler kan ses som udtryk for en ny og nærmere forbindelse mellem skole og hjem. Ved de alsiske folkeskoler kom indskrifterne som noget nyt; i årene efter 1920 fik nogle skoler lyst til at fortælle folk og hinanden om, at det var vigtigt at holde skole på dette sted. Til dette formål kunne bevingede ord hentes hos Edvard Lembcke, N.F.S. Grundtvig, Harald Bergstedt. Hjem og skole skulle løse opgaver ved fælles hjælp.

Stemmer denne fortolkning så med Genforeningens forandringer i skoleordning og skoleliv? Det preussiske skolevæsens stærke statslige styring forsvandt i hvert fald. Den nye skoleordning, der blev etableret mellem 1918 og den kongelige underskrift af 30. juni 1920, var ganske vist midlertidig, men den fik lange virkninger. Særlige elementer i den sønderjyske ordning – sammenholdt med situationen nord for Kongeåen – var de små folkevalgte skolekommissioner for de enkelte skoler, amtsskolekonsulenterne samt fraværet af et gejstligt tilsyn. Sønderjylland blev på nogle områder en forsøgsmark; skoletilsynet nordpå ændredes i 1933 med gode ideer fra det sønderjyske. Det helt afgørende i den sønderjyske ordning var den holdning, som blev tegnet af formanden for Det Nordslesvigske Skoleudvalg, gårdejer H. Jepsen Christensen: sønderjyderne havde i den tyske tid haft alt andet end gode erfaringer med embedsmænd, der bestemte over befolkningens liv, sprog og meninger i skole og kirke. Den nye skole skulle slet ikke være kirkefjendsk, men den skulle være befolkningens. Det synspunkt havde et langt perspektiv.

Skolernes bevingede ord blev små vidnesbyrd om store forandringer. Til sidst nævnte hørte et nyt samspil mellem befolkning, skole og myndigheder. Herom handler bogen *Genforeningens bedste gave* – med undertitel: *skoleordning og amtskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*. Heri dokumenteres det, at den frie, danske skole blev opfattet som gaven frem for nogen – i den sønderjyske befolkning. Udgiveren er Historisk Samfund for Sønderjylland. Forfatteren hedder Erik Nørre.

Den lille undersøgelse på Als har vist, at visdommen på skolernes vægge spejlede historiske forandringer, en pædagogisk mening og befolkningens tilslutning. Genforeningen blev den helt dominerende begivenhed.

Noter

1. »Skriften på væggen. Samtale med Poul Gernes og Georg Jansen« ved Vagn Skovgaard-Petersen og Peder Skyum-Nielsen i *Uddannelseshistorie* 1993 s. 21-26.

2. Oplysninger om Danebod Højskole er givet af tidligere forstander Gunner Rasmussen dels mundtligt, dels gennem bogen *Danebod Højskole – en sønderjydsk højskoles indsats i det folkelige arbejde 1920-2000*, 2001. Om logoer m.v.: Tage Kampmann: *Skolens symboler*, 1994.
3. Oplysninger om Kegnæs Skole har jeg fået fra Ole Stisen, der var skolens leder 1985-2003. Tak for hjælp også til Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Kegnæs Sogn ved Peter Wehl. Se desuden *Kegnæs-Bogen*, udg. 1965 og 1996.
4. Tak til overlærer Lejf Degnbøl for henvisning til Anders Mallings værk – en skatkiste af salmehistorisk viden.
5. Tak for oplysninger om Lysabild Skole – mundtlige og skriftlige – til Viggo Vandkær Thomsen, formand for Lysabild Sognehistoriske Forening siden dennes oprettelse i 1978. Takken omfatter også hans hjælpsomhed med fotos og hans forslag til forklaring på Lembckes optræden i teksterne begge steder, på Danebod og i Lysabild.
6. Tak til Georg Føste, som bragte et eksemplar af sangen; til Peter Rasmussen, der gav oplysning om daværende skoleinspektør Bernhard Hansen og om skolens logo (Dybbøl Mølle); samt til Julie Nielsen, der huskede sangen fra DSU's mandolinorkester 1937-39 – og tilbød at syng den igen! (Beethoven's 9. symfoni. Af 4. sats). DSU: Danmarks Socialdemokratiske Ungdom.
7. Tak til ledende inspektør ved skolen Gunnar Schwarz, der har bistået med oplysninger, bl.a. om skulpturerne.
8. Inge Adriansen: »Stenen står og slægter melde...« Om genforeningsmindesmærkerne, *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 6, 1995. Inge Adriansen: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, 2003.
9. Tak til Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot.

Litteratur

Ud over til de i noterne nævnte værker henvises til følgende fremstillinger – i kronologisk orden:

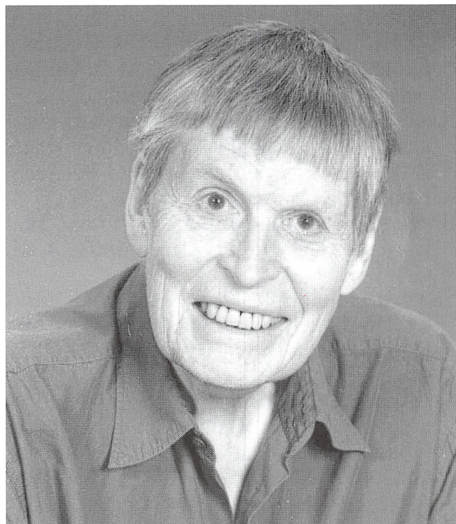
Karl Franzen: *Chronik der Königlichen Real- und Oberrealschule zu Sonderburg 1865-1920*. 1961.

Sigv. Ellkier-Pedersen: *Bogen om Rytterskoletavlerne. En undersøgelse i 250-året (1721-1971)*. 1971.

Peder Skyum-Nielsen: Skolens bevingede ord, *Uddannelse*. Årg. 24 (1991), s. 718.-25

Ahlmann-Skolen. *Jubilæumsskrift – 75 år som dansk skole*. 1995.

Vagn Skovgaard-Petersen: »Blide ord og stærke argumenter«. *Visdom i skolernes valgsprog – især fra 1700-tallet, Skolehistorie, handicaphistorie, idéhistorie. Et nyhedsbrev tilegnet Ingrid Markussen*, 1998, s. 8-15

Vagn Skovgaard-Petersen, f. 1931. Cand. mag. i historie og latin. Professor ved Danmarks Lærerhøjskole 1980-99. Formand for Selskabet for Dansk Skolehistorie 1976-2001, mangeårig (med)redaktør af årbogen Uddannelseshistorie. Af et større pædagogisk-historisk forfatterskab: disputatsen Dannelselse og demokrati. Fra latin- til højere almenskole (1976) samt afsnit »De blev lærere – 1860-1945« i – for at blive en god lærer, bind 1 af Dansk Læreruddannelses Historie 1791-2003 (2004). Danmarks Historie. Tiden 1814-1864, bind 5 (1985). Konsulent i Pædagogik ved Danmarks Nationalleksikon.

Bibliografi over Erik Nørres litterære produktion 1972-2004

Christian Larsen

1. Speciale

Den lærde skole og almenskolelovens tilblivelse. Holdninger og debatindlæg 1889-1903. Aarhus Universitet 1972.

2. Bøger, hvor Erik Nørr er forfatter eller medforfatter

Det højere skolevæsen og kirken. Faget religion i sidste halvdel af det 19. århundrede. Kbh. 1979. 525 s. [licentiatafhandling]

Kirkehistorisk bibliografi. Af Torben Christensen, Jakob H. Grønbæk, Erik Nørr og Jørgen Stenbæk. Kbh. 1979. 423 s.

Latinskolens programmer. Bibliografi og billedfortegnelse. Kbh. 1980. 141 s.

Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Kbh. 1981. 559 s. [disputats]

Latinskolens religionslærere 1853-1903. Kbh. 1981. 93 s.

I skole. Udstilling i Landsarkivet for Sjælland m.v. efterår 1982. Katalog. Af Karen Hjorth og Erik Nørr. Kbh. 1982. 13 s.

Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. århundrede. Med en totalregistratur over Støvring Kommune. Kbh. 1983. 92 s.

Pfarrer und Administrator. Die Funktionen des Gemeindepfarrers in der ländlichen Lokalverwaltung 1800-1841. Deutsche Zusammenfassung. Kbh. 1984. 35 s.

Gymnasieskolens programmer 1903-1958. Bibliografi og billedfortegnelse. Kbh. 1985. 2 bd. (282 s.)

Mellem Otto og Jakob. 61 års brevveksling mellem Gyllingpræsten Otto Møller og præsten og naturvidenskabsmanden Jakob Severin Deichmann Branth. Kbh. 1986. 2 bd. (619 s.)

Gymnasieskoler. Administration og arkiv. Med registraturer over latinskole, gymnasiers og studenterkursers arkiver i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Kbh. 1989. 2 bd. (442 s.)

Gymnasieskoler. En skolehistorisk udstilling i elleve temaer. Udstilling og katalog. Kbh. 1989. 44 s.

Menighedsrådene og deres arkiver. Af Margit Mogensen og Erik Nørr. Kbh. 1991. 41 s.

Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899. Kbh. 1994. 563 s.

Håndværkeruddannelserne i København. Registratur over Københavns Tekniske Skoles arkiv 1843 ca. 1988. Af David Davidsen og Erik Nørr. Kbh. 1998. 126 s.

Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998. Af Harry Haue, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen. Kbh. 1998. 477 s.

Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909. Odense 1999. 4 bd. (1571 s.)

Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer. De sønderjyske foreninger i Køge og i Roskilde amt 1889-2001. Køge 2002. 59 s.

Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Aabenraa 2003. 543 s.

3. Bøger med Erik Nørr som redaktør eller medredaktør

- Religion på universitetet. Red. Erik Nørr og Hans Jørgen Lundager Jensen. Århus 1981. 215 s.
- Arne Knudby: Vallø Stifts arkiv. Red. Erik Nørr. Kbh. 1995. 146 s.
- Niels Strandsbjerg: Posthuse øst for Storebælt. En arkivregistratur. Red. Erik Nørr og Niels Strandsbjerg. Kbh. 1995. 366 s.
- På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920. Red. Erik Nørr og Karl Peder Pedersen. Kbh. 1998. 463 s.
- Institut Selskab Museum. Skolehistorisk hilsen til Vagn Skovgaard-Petersen. Red. Inger Schultz Hansen og Erik Nørr. Kbh. 2001. 110 s.
- Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Bd. 1. Red. Erik Nørr og Hans Schultz Hansen. Aabenraa 2002. 587 s.

4. Artikler eller afsnit i bøger

- Kristendomskundskabs-studiets oprettelse og første udvikling indtil 1920. I: Religion på universitetet. Red. Erik Nørr og Hans Jørgen Lundager Jensen. Århus 1981. S. 26-47.
- Teolog eller cand.mag., men ikke kvinde. Rekrutteringen af gymnasielærere i Religion 1912-1934. I: Religion på universitetet. Red. Erik Nørr og Hans Jørgen Lundager Jensen. Århus 1981. S. 73-94.
- Bibliografier over specialer 1951-81. Af Ingrid Mikkelsen og Erik Nørr. I: Religion på universitetet. Red. Erik Nørr og Hans Jørgen Lundager Jensen. Århus 1981. S. 200-10.
- Personalhistoriske og befolkningsmæssige oplysninger i skole- og fattigarkivalier før Landkommunalanordningen af 1841. I: Brug sognekommunearkiverne! Rapporter til seminaret på Landsarkivet for Fyn 10/6 1983 om forskning på grundlag af sognekommunearkiverne fra før 1933. Red. Poul Thestrup. Odense 1983. S. 78-96.

- Bibliotekernes kamp om inkunablerne. I: Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark på tresårsdagen 13. april 1983. Red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange. Århus 1983. S. 343-358 [genoptrykt i: Bøger, samlinger, historier. En antologi. Red. Lotte Philipson og John T. Lauridsen. Kbh. 1999. S. 334-45].
- Da biskop Martensen blev træt af visitatser. I: Spor. Arkiver og historie. Afhandlinger tilegnet Niels Petersen på 65-årsdagen den 23. august 1987. Red. Karen Hjorth m.fl. Kbh. 1987. S. 231-46.
- Tvangsarbejde og kommunal produktionsvirksomhed. Lokalsamfundets holdning til forholdet mellem fattighjælp og arbejdspligt 1800-1840. I: Slægter, skjolde, steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990. Red. Tommy P. Christensen m.fl. Odense 1990. S. 233-46.
- Gejstlighed. Af Erik Nørr og Jørgen Steenbæk. I: Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Kbh. 1991. S. 281-82.
- Patronatsret. Af Erik Nørr og Sven Rask. I: Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Kbh. 1991. S. 679-81.
- Provsten. I: Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Kbh. 1991. S. 712-13.
- Præster. Af Erik Nørr og Jørgen Steenbæk. I: Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Kbh. 1991. S. 716-20.
- Religionsundervisning. I: Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Kbh. 1991. S. 728-30.
- Kirken, latinskolen og de fattige 1753. I: Finn Andersen m.fl.: Køge Bys borgere 1753. En kollektiv biografi. Kbh. 1993. S. 169-75.
- Arkivmateriale til Køge bys historie i året 1753. I: Finn Andersen m.fl.: Køge Bys borgere 1753. En kollektiv biografi. Kbh. 1993. S. 205-10.
- 600 meter handicaparkiver. I: Likhet och särart. Handikaphistoria i Norden. Red. Bengt Erik Eriksson og Rolf Törnqvist. Södertälje 1995. S. 279-92.
- Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften. I: Dansk læreruddannelse 1791-1991. Bd. 3. Odense 1993. S. 305-453.

- Teologer avler teologer. I: Det store i det små. Red. Maeve Drewsen m.fl. Kbh. 1997. S. 233-68.
- Skoleforvaltningen. I: På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920. Red. Erik Nørr og Karl Peder Pedersen. Kbh. 1998. S. 293-349.
- Fattigvæsenet og socialforvaltningen. Af Erik Nørr og Inge Bundsgaard. I: På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920. Red. Erik Nørr og Karl Peder Pedersen. Kbh. 1998. S. 351-97.
- Almue- og borgerskolevæsenet i det 19. århundrede. I: Dansk Forvaltningshistorie. Kbh. 2000. Bd. 1 s. 757-86.
- Den lærde skole i det 19. århundrede. I: Dansk Forvaltningshistorie. Kbh. 2000. Bd. 1 s. 787-806.
- Børnene sad model efter skoletid. Maleren Tony Müllers billede fra Gadstrup Forskole 1927. I: Institut Selskab Museum. Skolehistorisk hilsen til Vagn Skovgaard-Petersen. Red. Inger Schultz Hansen og Erik Nørr. Kbh. 2001. S. 63-67.
- Vagn er med i det hele. Formænd, bestyrelser og redaktører i Selskabet for Dansk Skolehistorie 1966-2001. I: Institut Selskab Museum. Skolehistorisk hilsen til Vagn Skovgaard-Petersen. Red. Inger Schultz Hansen og Erik Nørr. Kbh. 2001. S. 73-75.
- Indholdsoversigt over årbogen 1967-2000. Af Lejf Degnbol, Christian Larsen og Erik Nørr. I: Institut Selskab Museum. Skolehistorisk hilsen til Vagn Skovgaard-Petersen. Red. Inger Schultz Hansen og Erik Nørr. Kbh. 2001. S. 77-110.
- 5. Artikler i tidsskrifter**
- Rigsdagsvalget 1898. I: Sønderjysk Månedsskrift årg. 50 (1974) s. 153-61.
- Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1974 s. 21-45.
- Kulturradikalismens indflydelse på debatten om og holdningen til den lærde skoles religionsundervisning i sidste del af det 19. århundrede. I: Dansk Teologisk Tidsskrift årg. 41 (1978) s. 193-208.
- En religionslæreransættelse i Viborg i 1890. Da grundtvigianeren, rektor H.H. Lefolii ansatte ny religionslærer på Viborg Kate-dralskole i 1890. I: Kirkehistoriske Samlinger 1978 s. 89-101.
- Etableringen af folkeskolens gratisprincip. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1981 s. 7-23.
- Kritiske bemærkninger i kirkebogen. Sognepræst Emil Christianis redegørelse for Bjerregravernes fejle holdning under krigen 1864. I: Kirkehistoriske Samlinger 1981 s. 137-47.
- Tvangsforflyttelse af kapellaner. Da tjenstledig kapellan N.F.S. Grundtvig skulle være præst og skolelærer på Manø. I: Kirkehistoriske Samlinger 1982 s. 51-59.
- Personalhistoriske og befolkningsmæssige oplysninger i skole- og fattigarkivalier for Landkommunalanordningen af 1841. I: Personalhistorisk Tidsskrift årg. 103 (1983) s. 101-19.
- Skole-arkiv. De jødiske skolearkiver i Landsarkivet. I: Dansk Jødisk Historie nr. 14 (1984) s. 18-31.
- Bibliotekernes kamp om inkunablerne. I: Meddelelser fra Rigsbibliotekaren. Årg. 35, nr. 2 (1984) s. 14-30.
- Provst F.V. Andersen som nidkær kirkevisi-tator i Ringsted-Alsted Herreder i 1870'erne. I: Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt bd. 75 (1988) s. 36-68.
- Fra landsarkivet. Handicaparkiver i Landsarkivet for Sjælland. I: Handicaphistorie 1988 s. 133-137.
- Det Kongelige Biblioteks personaleforhold og byggesag belyst ved nyafleverede Chr. Bruun-breve. I: Magasin fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket I årg. 4, nr. 1 (1989) s. 43-52 [genoptrykt i: Bøger, samlinger, historier. En antologi. Red. Lotte Philipson og John T. Lauridsen. Kbh. 1999. S. 346-52].
- Kilderne til handicapforskningen. Arkivfantasi og administrationshistorie. I: Handicaphistorie 1989 s. 47-62.
- Christian II, hagekors eller øletiket. Striden om Sønderborg Statsskoles segl 1920-27. I: Sønderborg Samfundets Årsskrift 1989 s. 5-10.
- En ung og aktiv overbibliotekar. Chr. Bruun og Det kgl. Bibliotek i 1860erne. I: Bibliotekshistorie bd. 3 (1990) s. 89-130.
- Kirkebogsføring i Island og på Færøerne. I: Arkiv bd. 13 (1991) s. 317-46.

- Debatten om gymnasieskolernes biblioteker 1918-22. Fra forskningsbibliotek til pædagogisk studiesamling. I: Uddannelseshistorie 1991 s. 195-207.
- Det danske historiske bibliografiske system. I anledning af at endnu et hul er blevet plomberet. I: Fortid og Nutid 1995 s. 55-64.
- Hvad kaldte folk til Sønderjylland? Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20. I: Sønderjyske Årbøger 1995 s. 205-38.
- Finsk vurdering af dansk blindeundervisning. Lærerinde Frieda Grahns rejseberetning fra et besøg på Det kongelige Blindeinstitut i København 1878. I: Handicap & Samfund nr. 9 (1997) s. 115-34.
- Værtshusholderens datter, der kom på Gamle Bakkehus. Klientsager som kilde til social- og handicaphistorie og meget mere. I: Handicap & samfund nr. 10 (1998) s. 17-31.
- Kirkebogsreformer og datasikkerhed. I: Arkiv nr. 4 (1999) s. 59-71.
- 492 breve. I: Siden Saxo årg. 16, nr. 1 (1999) s. 37-42 .
- Otto og Thomas. Otto Møllers og Thomas Skat Rørdams breve nyudgivet i fire store bind. I: Nyhedsbrev. Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet årg. 17, [nr.] 2, september 1999, s. 7-13 [også trykt i: Præsteforeningens Blad 2000 s. 58-62].
- Nordiske elever på Gamle Bakkehus 1860-80. I: Handicaphistorisk Tidsskrift 2000 nr. 4 s. 173-96.
- Kan man stole på kirkebøgerne? Fra det store afskrivningsprojekt i 1890'erne til den elektroniske kirkebog i 2004. I: Personalhistorisk Tidsskrift 2000 s. 119-61.
- Præster og nisser. I: Siden Saxo årg. 17, nr. 4 (2000) s. 35-39.
- »Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i Jer«. De sønderjyske foreninger i Køge og Roskilde Amt 1889-2001. I: Køge Studier 2000 s. 23-44; 2001 s. 20-47.
- Præsteansøgninger som kilde til personalhistorie og kirkehistorie. Jakob Knudsens og H.V. Sthyrts forsøg på at opnå præstembede. I: Personalhistorisk Tidsskrift 2004 s. 339-72.

6. Anmeldelser

- Peter Ussing Olsen: Skoleledere i Aalborg. Nørresundby, Aalborg 1993. 238 s. I: Uddannelseshistorie 1994 s. 168-70.
- Overført fra Aarhus Katedralskoles Bibliotek. Red. Carsten Bach-Nielsen og Per Dahl. Århus 1995. 135 s. I: Uddannelseshistorie 1995 s. 165-66.
- Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde. Aabenraa 2001. 100 s. I: Fortid og Nutid 2001 s. 244-45.
- Ole Nørregaard Pedersen: Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928. Odense 2001. 162 s. I: Fortid og Nutid 2001 s. 319-21.
- Jens H. Nielsen: Tinglev – grænsesogn. Tinglev u.å. 223 s. I: Fortid og Nutid 2004 s. 59-61.

Anmeldelser

Erik Nørr: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963 (Bind 2 af Sønderjylland som administrativ forsoegsmark efter Genforeningen i 1920).

Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2003. 543 sider, indbundet, illustreret. 248 kr.

I min sønderjyske barndom begyndte jeg efter 9. klasse (»4. mellem«) på Graasten Skole i 1. gymnasieklasse på Sønderborg Stats-skole. I en af parallelklasserne var der en stjernefygting elev, som der gik frasagn om. Hans hukommelse var uden ende. Intelligenskvotienten sikkert ligeså. Man kunne ikke se det på ham. Han lignede en rigtig nørd og gjorde ikke meget væsen af sig. Men blev der spurgt om noget, havde han svaret. Han hed Erik Nørr.

Nu møder jeg ham igen. Denne gang som forfatter af et digert værk på 540 sider, *Genforeningens bedste gave*, om den sønderjyske skoleordning i mellemkrigstiden. Man må gætte sig til, hvem han er, for det ses hverken af omslaget eller indledningen (typisk for ham). Men det fremgår dog, at han bor i Viby på Sjælland, og at han er blevet frikøbt fra sit job i 5 måneder for at kunne skrive det omfattende værk. Jeg kan oplyse, at han er arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet i København.

Jeg sagde ja, da jeg blev bedt om at anmelde værket, fordi jeg altid har ønsket at vide mere om netop den sønderjyske skoleordning i mellemkrigstiden. Min far, der var grundtvigsk højskoleforstander i Rønshoved ved Flensborg Fjord, talte ofte om denne skoleordning som noget helt enestående, fordi den stillede det tyske mindretal lige med det danske flertal inden for det kommunale skolevæsen.

Siden Anden Verdenskrig har disse såkaldte »hjemmetyskere« måttet drive deres skoler som frie grundskoler under Fri-skoleloven med udgifterne betalt af staten.

Tilskuddet pr. elev er højere end den gennemsnitlige udgift i de danske kommunale skoler, så der er intet at klage over. Alligevel står den sønderjyske skoleordning i mellemkrigstiden som noget helt særligt, et udtryk for det ægte frisind, som manden bag ordningen, højskoleforstander Jacob Appel, Askov, havde lært i den grundtvigske højskolebevægelse. Han var udset til at være skoledirektør for det sønderjyske skolevæsen. Han skulle tiltræde 3. maj 1920. Men den 5. maj blev han minister (!), hvorefter han selv styrede de sønderjyske skoler – uden skoledirektør!

Kort fortalt havde det tyske mindretal mulighed for at få oprettet en tysksproget afdeling ved den kommunale skole, såfremt 10% af skoledistriktets vælgere fremsatte krav derom. De havde tilmed et retskrav på det, såfremt 20% fremsatte kravet, repræsenterende mindst 10 børn. Der var endvidere mulighed for at samle børn fra flere distrikter i tyske skoleafdelinger.

Dermed valgte det genforenede Danmark en skoleløsning i skarp kontrast til såvel den preussiske skoleordning, der havde undertrykt det danske befolkningselement i hele Slesvig i årtier, som til de forudgående danske forsøg (før 1864) på at fordanske befolkningen som modvægt til den fortykning, der var sket i første del af 1800 tallet. Disse forsøg på henholdsvis at fordanske og fortykke befolkningen havde virket stik mod hensigten: det førte til modstand og styrkede de nationale bevægelser, som det var hensigten at bekæmpe. Sådant er menneskenaturens heldigvis. »I åndens verden duer friheden til alt, tvangen til intet«, lyder det grundtvigske slagord. Det var dette grundsyn, der blev praktiseret efter 1920.

Derudover fik den sønderjyske skoleordning stor betydning for skolevæsenet i hele landet. Den blev brugt som forbillede ved senere skolestyrelsesreformer. Den sønderjyske skoleordning havde således ikke den gejstlige ledelse af skolekommissionerne, som først senere blev afskaffet i hele konge-

riget. Dertil kom amtsskolekonsulenterne, som ligeledes bredte sig til hele landet. De blev ganske vist afskaffet igen, da jeg var minister (!), men samtidig blev et af de øvrige kendetegn ved den sønderjyske skoleordning indført over hele landet: hver skole fik sin egen skolekommission, kaldet skolebestyrelse, således som det i realiteten havde været tilfældet for de fleste sønderjyske skoler efter Genforeningen. – At det ikke blev den succes, jeg havde håbet på, er en anden sag.

Erik Nørr konkluderer: »Det vil ikke være helt forkert at fastslå, at der går en lige linie fra de små sønderjyske skolekommissioner over skolenævnene, som ved skoletilsynsloven af 9. februar 1970 blev gjort obligatoriske, til de i 1989 indførte skolebestyrelser, hvor en stor del af det lokale tilsyn blev lagt ud til forældrerepræsentanter på den enkelte skole. Men lovgiverne bag skolebestyrelsesloven var sig næppe denne sammenhæng bevidst«.

Kun det sidste vil jeg bestride. Den daværende minister havde nemlig gang på gang hørt sin far lovprise den sønderjyske skoleordning! I foreningen Hjem og Skole havde min far (inspireret af højskolælærer dr. Holger Kjær, Askov) programsat kravet om »en skolekommission ved hver skole«, som han begrundede med de sønderjyske erfaringer.

Erik Nørres bog er fyldt med detaljer. Han elsker detaljer og har en hukommelse som en elefant. Nogle af detaljerne er rene guldklumper. Ikke mindst de utallige gode hverdagsbeskrivelser af skolelivet og de uundgåelige konflikter mellem dansk og tysk. Forholdet mellem danske og tyske lærere og mellem danske og tyske skolekommissionsmedlemmer var langtfra gnidningsfrit alle steder.

I min skole i Hokkerup 1½ km fra mit hjem sloges de bravt i flere år, indtil lærer Gammelgaard tog over. Han var der fortsat, da jeg var barn. Han og mine forældre kendte hinanden. I nabolandsbyen Holbøl var det helt galt. Den ene lærer chikanerede den anden, fjernede kridt og tavleklud, lod ilden gå ud i kakkellovnen, før kollegaen skulle bruge klasseværelset osv.!

Skolekommissionen i Højer i Sydvestsønderjylland havde kun ét dansk medlem. Så

overvældende var det tyske flertal i skoledistriktet. – I dag er den tyske befolkningsdel svundet ind, og den lille tyske friskole lider stærkt af elevmangel. Fra et nationalpolitisk synspunkt kan man sige, at hvad sprogreskripterne og undertrykkelsen ikke magtede, det udrettede det grundtvigske frisind: landet blev pæredansk! Men det var næppe taktik, der drev Jacob Appel til at skabe denne enestående skoleordning. Han satte frisindet i system, og det virkede! Det var Genforeningens bedste gave.

Bertel Haarder

Thyge Winther-Jensen: Komparativ Pædagogik. Faglig tradition og global udfordring.

Akademisk Forlag, København 2004. 219 sider. 249 kr.

Bogen handler om et følsomt og perspektivrigt emne, der i de senere år er kommet i front inden for pædagogik og uddannelsespolitik. Hvad kan sammenlignes på en systematisk forsvarlig måde, og hvad er i princippet usammenligneligt? Spørgsmålene har relevans bl.a. for et tiårs internationale rapport, hvoraf nogle som bekendt har virket chokerende i danske skoler og på Christiansborg. De har relevans også for vor erkendelse i pædagogisk antropologi og sammenlignende kulturstudier.

Det er en grundbog, ikke en lærebog: den »skal fungere som et redskab for undervisning og selvstudium«. Den henvender sig til studerende, bl.a. på Danmarks Pædagogiske Universitet, hvor forfatteren er professor, men den kan læses af alle, der interesserer sig for international komparativ pædagogik og for en samfundsudvikling, der tvinger nationalstaterne ind i et øget samarbejde også på det uddannelsespolitiske felt. »Udvikling af videnssamfund bliver et konkurrenceparameter«. Bogen vil utvivlsomt blive anvendt også som opslagsbog; den tilbyder et nyttigt overblik over internationale undersøgelser og ajourført faglitteratur. Mange vil prise forfatteren, fordi han til slut bringer en liste, der opløser talrige institutionsforkortelser (»akronymer«) på området.

Indholdet er disponeret i følgende afdelinger: 1: Generel pædagogik og komparativ

pædagogik – to genstandsområder og deres indbyrdes relation. 2: Den faglige tradition. 3: Globale udfordringer. 4: Ekskurs i dansk uddannelsestradition. 5: Sammenfatning. 6: Appendiks om teknikken bag IEA-undersøgelserne. Enkelte karakteristiske træk skal nævnes i denne anmeldelse.

For det første forfatterens begrebsanalytiske talent. Han afdækker indholdet, som det ses fra forskellige vinkler og foreslår en definition. Pædagogik, sammenligning, globalisering og – i den danske ekskurs – nogle grundtvigske termer, f.eks. folkelighed og livsoplysning, underkastes en sådan afklaring. Ikke mindst diskussionen af »kulturbegrebet« (s. 85-91) er lærerig. Anmelderen er ikke i tvivl om, at den begrebsanalytiske interesse rækker tilbage til K. Grue-Sørensen (1904-1992), der blev den første professor i pædagogik på Københavns Universitet (1955). Hans artikler blev igangsatte; de findes bl.a. i tidsskriftet »pædagogik« i 1970'erne og i hans store *Almen pædagogik. En håndbog i de pædagogiske grundbegreber* (1974). Thyge Winther-Jensen har hentet megen inspiration hos sin læremester, men TW er mere diskuterende, mere åben, mindre kategorisk i sine bestemmelser.

Blandt de formuleringer, der fanger opmærksomheden, er en »ubeskeden« bestemmelse af komparativ pædagogik (med reference til sociologen Émile Durkheim): »Den komparative pædagogik er ikke en særlig gren af pædagogikken, men selve pædagogikken i det omfang, den ophører med at være rent beskrivende og sigter mod at forklare pædagogiske fænomener« (s. 54). Det dokumenteres, at bagvedliggende videnskabssyn har haft en betydelig indflydelse på det komparative studium, det positivistiske syn og det »kulturorienterede«. Er det opgaven at konstatere ligheder og formulere love eller at søge efter forklaringer på forskellene? Overvejelsen udmunder i en udvikelse i definitionen af den komparative pædagogik (s. 92): »en videnskabelig disciplin, der gennem sammenligning af forskelle og ligheder mellem to eller flere fællesskaber stræber mod indsigt, forståelse og lovmæssigheder vedrørende uddannelses- og opdragelsesforhold, der ikke kan opnås gennem studiet af den singulære kontekst alene«. Sammenligningen gælder i både tid

og rum – og det gør også forfatterens eksempler fra Platon til Dewey. Den faglige erfaring bliver brugt, ikke mindst når det gælder spring i udviklingen, den nordiske, den europæiske og den globale.

For det andet skal fremhæves kapitlerne om nationalstaten og om globaliseringen – begge dele naturligvis i relation til opdragelse, undervisning og uddannelse. Er nationalstaten stadig relevant som analysegenstand? En nyttig gennemgang af de sidste årtiers livlige diskussion om nationalitet, nationalstat og modernitet indgår i bogen (Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, J. Hutchinson, A.D. Smith m.fl.). Når det gælder uddannelsen, har nationalstaten i to århundreder haft en dominerende rolle – masseskoling, udbredt læsefærdighed, statsstyring. Men denne stat er nu trængt af overnationale strukturer, der tjener økonomiske interesser mere effektivt; hvortil kommer at globaliseringen interesserer sig mere for kulturelle forskelle end for nationale. »Kulturbegrebet vinder med andre ord frem på bekostning af nationalitetsbegrebet« (s. 84), selvom nationalstaten stadig på dette område er en politisk og økonomisk organisation med større styrke end de overnationale strukturer. Forfatteren fremsætter en interessant tanke, når han foreslår inddragelse af begrebet »fællesskab« som analysegenstand for den komparative pædagogik (s. 92; Gemeinschaft og Gesellschaft). Ikke kun produktiviteten i banal forstand, men også dannelsen i form af et ordentligt forhold mellem mennesker, indgår i en kvalificeret sammenligning. – Der udtrykkes i denne bog komplimenter til nationalstatens historiske indsats på området, men tilføjelsen skal med: »Hvis den komparative forskning skal indfange verden, som den ser ud i dag, hvor forskellige tilhørsforhold brydes i stort omfang, må sammenligningerne udvides til andre enheder end nationalstaten« (s. 178).

Der er tidligere skrevet om komparativ pædagogik på vore breddegrader. Christian Glenstrup gav en lille, nyttig introduktion, *Komparativ pædagogik* (1973). Torstein Harbo, professor i pædagogik ved Universitetet i Oslo, redigerede sammen med Thyge Winther-Jensen en pædagogisk antologi, *Vi og de andre* (Oslo 1993). Men det er den foreliggende bog og den globale virkelighed,

der vil gøre komparativ pædagogik aktuel og nødvendig i de pædagogiske studier. Bogen bobler af viden og belæsthed. Også pædagogisk historie er en sammenlignende disciplin, når den er skarpsindig – derom vidnede TWs disputats *Undervisning og menneskesyn – hos Platon, Comenius, Rousseau og Dewey* fra 1989. Harald Høffdings tesis var tankevækkende: »At tænke er at sammenligne, at finde forskelle og ligheder«.

Vagn Skovgaard-Petersen

Asger Baunbak-Jensen: 28 undervisningsministre – 1903-2003. En personlig beskrivelse.

Poul Kristensens Forlag, Herning 2003. 280 sider, illustreret. 278 kr.

Tidligere undervisningsdirektør Asger Baunbak-Jensen giver i denne bog et personligt og meget velskrevet portræt af det 20. århundredes undervisningsministre. Af de i alt 28 undervisningsministre, der portrætteres, har forfatteren personligt kendskab til mere end halvdelen – fem af dem oplevede han på nærmeste hold i sin tid som undervisningsdirektør 1968-1981. Indgangen til emnet er da også i høj grad personligt, hvor han trækker på sine egne erfaringer som deltager i det politiske liv, og som embedsmand og observatør af livet inden for Undervisningsministeriets mure. Det er der kommet en spændende og perspektivrig bog ud af, fyldt af sjove og ofte tankevækkende anekdoter og skildringer af hændelser, der gør læseren klogere på, hvorledes uddannelsespolitik bliver til og kaster lys over forholdet mellem minister og embedsmandsværket.

Hver minister får sit eget kapitel, hvor de vigtigste begivenheder inden for ministerperioden skildres, samtidig med at forfatteren fint tegner de lange skolehistoriske linjer i det 20. århundrede. Først I.C. Christensen, der fra sin position som kultusminister reelt regerede landet i årene efter systemskiftet. Denne degn fra Vestjylland er en af de mest markante undervisningsministre i det 20. århundrede; det fanger Baunbak-Jensens korte beskrivelse fint og sikkert, men læseren vil gerne vide mere. I.C. Christensen er et oplagt emne for en større biografi. Gennemgangen af de enkelte ministre foregår i

elegant flugt; på intet tidspunkt er læseren i tvivl om forfatterens sym- og antipatier. Jørgen Jørgensen er en af Baunbaks »helte«; Ritt Bjerregaard, Dorte Bennedsen og Helge Larsen (»Onde Helge«) skildres positivt. Keiser-Nielsens og Jacob Appels betydning for skole og kirke i Sønderjylland efter 1920 får – med rette – en smuk omtale. Blandt de nyeste undervisningsministre fremhæves Margrethe Vestager; Baunbak profeterer hende en fremtid som Danmarks første kvindelige statsminister. Andre undervisningsministre får lavere karakter. Baunbak er ikke nogen stor beundrer af partifællen Kristen Helveg Petersen som minister.

De 28 ministerportrætter suppleres med kapitler om forholdet mellem minister og embedsmænd. Forfatteren understreger her bl.a. folkehøjskolens betydning for den førte undervisningspolitik gennem hele perioden. De fleste undervisningsministre er på en eller anden måde rundet af højskoletraditionen – som lærere, forstandere eller elever; flere af de mest markante undervisningsministre har haft solidt rodfæste i det grundtvigske miljø.

Bogen afsluttes med et kapitel, hvor forfatteren gør sig sine forestillinger om fremtidens ministre. Myndigt langer han ud efter nutidens brug af spindoktorer, og han advarer mod et fremtidigt ministerium, hvor stadig færre embedsmænd kan trække på personlige erfaringer fra skolens virkelighed – og derfor hverken kan støtte lærerne eller føre tilsyn med skolerne på et kvalificeret grundlag.

Værket anbefales som en letlæst introduktion til det 20. århundredes uddannelseshistorie her i landet. Den giver en fin indføring i det politiske spil bag uddannelsespolitikken, og den rummer tankevækkende iagttagelser af embedsmændenes skiftende roller i spillet. Bogen fremtræder smukt i både typografi og layout; den er illustreret med Undervisningsministeriets officielle fotografier af ministrene, suppleret med enkelte andre fotografier fra det 20. århundredes danske skolehistorie.

Keld Grinder-Hansen

Navneregister

Abelsen, Otto 76
Abrahamson, Joseph 40
Ahton, Peter 205
Adriansen, Inge 205
Ahlmann, Michael 88
Ahlmann, Nicolai 203
Allen, lærebogsforfatter 96
Andersen, Dorrit 190
Andersen, Fr. Vilh. 19
Andersen, Vilhelm 19
Andreas Tobias 81
Ane 78
Ane Sophia 72
Appel, Jacob 212f, 215
Arnskov, P. 129, 132, 136
Asaph Rasmussen, Jacob 76
Augustenborg, Christian Frederik af 54

Bahnsen, lærer 87
Balle, Nicolai Edinger 16f, 51ff, 61, 65, 67
Balslev, Oluf 21
Balslev, lærebogsforfatter 96
Baunsbak-Jensen, Asger 5, 215
Beck, Vilhelm 203
Begtrup, G. 57f
Beling, Marie 132
Benigna 77f
Bennedsen, Dorte 215
Bergstedt, Harald 203, 206
Beyer, Arne 136
Beyer, provst 17
Bie, Ole 28ff, 33
Birch, Andreas 56
Birch, Heidi 204
Birthe Marie 70
Bjerg, Hans Chr. 190
Bjerregaard, Ritt 215
Bjørnbak, Lars 199
Bladt, Birthe 203f
Blytsgaard, H. 147
Boisen, Meta 104
Boisen, P.O. 100, 104, 106
Born, von, komandant 43
Bournonville, frk. 129
Boyhus, Else Marie 65
Brandt, C.J. 99ff, 110
Branner, Christian 129
Branner, Louise 129
Branner, Marie 129
Branth, Jakob Severin Deichmann 8
Bregnsbo, Michael 5, 62, 69
Brink, bygmester 95
Bruhn, F. 96

Bundsgaard, Inge 5, 187, 197
Busck, Gunni 100f

Carey, William 27ff, 33f, 36, 38
Carl 79
Carl, prins 65
Carlsen, hofjægermester 101
Caroline Amalie, dronning 201
Caroline Amalie, enkedronning 100
Casper Jens 73
Caspersen, Frederik 70
Castberg, P.A. 58
Christensen, J.C. 19, 164, 215
Christian Frederik, prins 62
Christian 3. 159
Christian 6. 16
Christian 7. 63
Christian 8. 62, 103
Christian 10. 160
Christiane 74
Christophersen, Henning 166
Clausen, H.G. 52ff, 56ff
Clausen, H.P. 200
Colbiørnsen, J.E. 54
Comenius, J.A. 215

Dalager, Carl 82
David 79
Davidsen, Jens 47
Dedenroth-Schou, Birgitte 185
Degn, Ole 39
Degn, Per 14
Degnbol, Lejf 5, 13, 26
Degnbol, P. 122
Dewey, John 214f
Diedrichsen, degn 88
Dines 74
Durkheim, Èmile 214
Duus, Jørgen 19
Dybdahl, Vagn 190, 192, 195
Dyhr, Henrik Callisen 130ff

Egeberg Jensen, A. 204
Egede, Hans 72, 81
Egede, Poul 72
Ehlers, Søren 5, 157, 174
Elberling, Frederik Emil 31
Eleonora 78
Elkær-Hansen, J. 157
Eriksen, August 193

Faber, Nicolai 62ff
Faber, provst 17

Fabricius, Otho 72f
 Fallesen 56
 Feddersen, Boh 88
 Feddersen, H. 88, 95
 Fenger, Peter A. 99ff, 108ff
 Fleischer, A. 100
 Fode, Henrik 193
 Frandsen, Niels H. 5, 70, 83
 Frederik Christian, hertug 200
 Frederik 4. 16, 27, 65, 199
 Frederik 6. 33f, 36, 38, 62f
 Frederik, kronprins 49
 Friedrich der Achte 97
 Friedrich, prins 97
 Frølich, Lorenz 200, 206
 Føste, Georg 203

 Gad-Pram, pastor 40
 Gammelgaard, lærer 213
 Gellner, Ernest 214
 Gelting, Michael H. 190, 195
 Gernes, Poul 200
 Gjellerup, Helle 185
 Glenstrup, Christian 214
 Grinder-Hansen, Keld 5, 113, 128, 215
 Grue-Sørensen, K. 214
 Grundtvig, Frederik Lange 108
 Grundtvig, Johan 110
 Grundtvig, Marie 100, 102ff, 108, 110
 Grundtvig, N.F.S. 99ff, 103f, 106ff, 157, 159,
 201, 206
 Grünfeld, H.P.H. 96
 Gøbel, Erik 5, 27, 39
 Gøricke, L. 100

 Hammer, J. 29
 Hansen, Bernhard 204
 Hansen, C.F. 199
 Hansen, Georg 16
 Hansen, Hans Henning 143f
 Hansen, Hans Jørgensen 202
 Hansen, Johanne 205
 Hansen, Jytte 19
 Hansen, Oluf Johan 131
 Hansen, Peder 36
 Hansgaard, H.C. 100
 Harbo, Torstein 214
 Hastings, lord 33
 Havning, Th. 142
 Haydn, J. 118
 Heinesen, Knud 165
 Helveg Petersen, Kresten 215
 Henriksen, Harry 150
 Hersleb, Peder 22, 61, 65
 Hertz, Michael 193
 Hinrichsen, F.P. 88
 Hjorth, Karen 193
 Hobsbawm, Eric 214
 Hoeg, S.D. 88
 Holberg, Ludvig 13f

Holmgaard, Jens 181f
 Hostrup, C. 203
 Hunderup, sorenskriver 47f
 Hutchinson, J. 214
 Hvidtfeldt, Johan 178, 185
 Høeg, farver 95
 Høffding, Harald 215
 Høyen, N. 100, 106f
 Haarder, Bertel 5, 213

 Ilsøe, Grethe 5, 175, 186, 196
 Ingemann, B.S. 157

 Jacobsen, Magnus 44ff, 48
 Jacobsen, Peder 19
 Jansen, Georg 200
 Japsen, Gottlieb 63ff
 Jepsen Christensen, H. 206
 Jensen, Anton 132
 Jensen, gårdejer 95
 Jensen, Herman 149
 Jensen, Hugo 97
 Jensen, Jens 114
 Jensen, Katrine Marie 114
 Jensen, Richard 149
 Jepsen, Anna Friederikke 93
 Jepsen, Iwer 5, 84, 87ff, 92ff
 Jeremias, læser 70
 Jespersen, Peter 86
 Jessen, Franz von 85, 94
 Jessen, Johs. C. 15
 Johannes 72
 Jonas David 78
 Julia 78
 Justine Margrethe 81
 Juul, Jon 16
 Jørgensen, Andreas 181
 Jørgensen, Carl E. 22
 Jørgensen, Erik Stig 181f, 184f
 Jørgensen, Hans 19
 Jørgensen, Harald 177, 179
 Jørgensen, Jørgen 146, 215
 Jørgensen, lærebogsforfatter 96
 Jørgensen, Oluf 115

 Kampmann, Tage 166
 Kargaard Thomsen, Hans 181
 Keiser-Nielsen 215
 Kempis, Thomas 72
 Kertelheim, forstander 87
 Key, Ellen 159
 Kiær, C.A. 97
 Kjær, Holger 213
 Kjær, K. 81
 Knudsen, Thorvald 200
 Koch, Lauge 120
 Kornerup, Bjørn 15
 Kragh, Peder 70f, 73ff
 Kragh-Hansen, Viggo 205
 Krogh, Tyge 190, 191

Krusdorf, Knud 150
 Kræfting, Jacob 33
 Kuhlau, Fr. D. 118

Lantow, F. 132
 Lars 78
 Larsen, Carl Aage 166
 Larsen, Christian 3, 5, 8f, 51, 61, 136, 207
 Larsen, Helge 215
 Larsen, Joakim 16f, 65
 Larsen, lærer 157
 Lembcke, Edvard 199ff, 206
 Liedemark, Anne Marie 74
 Liedemark, Casper 74
 Liedemark, Eleonora 74
 Linde, Helle 181
 Lindhardt, P.G. 14
 Louise 74
 Ludvigsen, Tage 195
 Lund, Hanne 205
 Lund, Hans 205
 Luther, M. 20, 72, 159, 163
 Løgstrup, Birgit 192

Macintosh, Samuel 36
 Mack, John 34, 36
 Malling, Anders 202
 Marie, dronning 36
 Markussen, Ingrid 65f
 Marshman, Hannah 31
 Marshman, John Clark 31, 36
 Marshman, Joshua 29ff, 36
 Mathias 77
 Mathiassen, Inge 114, 118
 Mathiassen, Katrine 114, 118
 Mathiassen, Mathias Jens 113ff
 Mathiassen, Niels 114
 Mathiassen, Therkel 113, 118, 120
 Matthiessen, M.C. 88, 95
 Mehl, J. 204
 Meyer, C.W. 86
 Mikkelsen, Albert 200
 Mikkelsen, Jørgen 5, 139, 156, 191
 Momsen, Johan Ludvig 87
 Momsen, Johann Fr. 95
 Monrad Møller, Anders 5, 99, 112
 Monrad, D.G. 160
 Montanus, Erasmus 13f
 Mortensen, R.C. 118
 Mozart, W.A. 118
 Munk, Jonas 75
 Müller, Elisabeth Helene 43
 Mynster, J.P. 57
 Münter, Friedrich 52ff, 56ff
 Møller Christensen, Peder 149
 Møller Pedersen, Sigurd 143ff, 148
 Møller, Niels 199
 Møller, Otto 8
 Møller, Aage 205
 Mørch, Hans Peter 79

Mørch, J.C. 81

Nagel, H.P.E. 87, 95
 Nepper Christensen, Henrik 169
 Nielsen, Julie 203
 Nielsen, Keld 62
 Nielsen, Nicoline 114
 Nielsen, R. 132
 Nielsen, Stinus 165
 Nielsen, Zakarias 19
 Niemeyer, A.H. 53
 Noack, Johan Peter 192, 195
 Nolsøe, Lena 5, 40, 50
 Nørr, Erik 3ff, 7ff, 84, 133, 154, 206f, 212f

Ole Jacob 81
 Olrik, Hans 199
 Olsen, Hans Peter 79
 Olsen, Lars 79
 Olsen, Sara 79

Paul, grønlanderdreng 70f, 75, 78
 Pauline 70
 Petersen, Grethe 150
 Petersen, Niels 87, 89, 95, 160, 167, 179, 185
 Platon 214f
 Plum, Frederik 55ff
 Pløyen, C. 45, 47f
 Pontoppidan, Erik 16, 51, 72,
 Pontoppidan, Henrik 205
 Potter, Thomas 76
 Poulsen, Bjørn 192
 Poulsen, Olaf 14
 Prah, H.P. 96
 Prange, Knud 181
 Paars, Peder 14

Rask, Rasmus 115
 Rasmussen, Flemming 4
 Rasmussen, Gunnar 201
 Rasmussen, Inger 201
 Rasmussen, J.M. 204
 Rasmussen, Jens 166f
 Rasmussen, Ole 139
 Rasmussen, Peter 203
 Rasmussen, Steen 152
 Regina 82
 Reventlow, Arthur 89f, 92f, 95, 97
 Reventlow, Christian Ditlev 90
 Ricard, Olfert 203
 Riis Larsen, Børge 3, 5, 9, 129, 138
 Roesen, August 22
 Rolfs, Claus 87
 Rothe, Tyge 16
 Rousseau, J.-J. 215
 Rowe, Joshua 36
 Rumohr, Charlotte von 30
 Rønning, Frederik 99, 110
 Rørdam, Thomas Skat 8

Schmidt, Lars Abelsen 74
 Schultz Hansen, Hans 5, 84, 98, 192
 Schultz, Annette Østergaard 192
 Seidelin, P. 48
 Skovgaard, Joakim 205
 Skovgaard, Niels 206
 Skovgaard-Petersen, Vagn 3, 5, 9, 198, 207, 215
 Skyum-Nielsen, Peder 198
 Smedemark, Kaj 201
 Smith, A.D. 214
 Sode-Pedersen, Anders 193
 Sophie Hedvig, prinsesse 65
 Sophie, læserinde 70
 Spandet, N.M. 100
 Sprauten, Knut 39
 Steenholdt, Inger 76
 Stephansen, Anders 106,108
 Storm, Niels 132
 Strange Hansen, Gitte 136
 Søgaard Larsen, Michael 170
 Søndergaard, Poul 204

 Terkelsen, Anna 201
 Terkelsen, Frede 201, 205
 Thestrup, Poul 185, 190
 Thyra Danebod, dronning 200, 206
 Thyssen, Anders Pontoppidan 197
 Tidemand, Odin W. 88ff, 92, 97
 Tikak, Christina Marie 73
 Tikak, Elias Jakob 73
 Tikak, Jens 73
 Tillisch, Christian Ludvig 40f

 Tillisch, F.F. 45f,48
 Timotheus 70, 78
 Todsén, A. 88

 Uhrskov, Anders 19
 Ussing, Henrik 56

 Vandkær Thomsen, Viggo 199, 202ff
 Vestager, Margrethe 170, 215
 Vig Jensen, Ole 161

 Wagner, R. 118
 Ward, William 29f, 33
 Weber, C.M. von 118
 Wickede, Bernhard August von 33
 Wildenradt, Fr. 86
 Winding, læge 95
 Winther-Jensen, Thyge 5, 213ff
 With, Enrique 203
 Wolf, konsul 29
 Worsøe, Hans H. 192
 Wulff, Jens 95
 Wæver, Jens Hansen 75, 78f
 Wøldike, Peder Rosenstand 59

 Ziegenbalg, Bartholomäus 27

 Øllgaard, N.E. 53, 56f
 Ørsted, A.S. 54, 56ff

 Aasmul, fotograf 4

ISBN 87-7838-977-1

9 788778 389770

Syddansk Universitetsforlag